

K. AKILOVA, I. ABDURAHMONOV

TASVIRIY SAN'ATDA AFSONA VA RIVOYATLAR

o'quv qo'llanma

Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2016

UO'K 74/76:7.046(075.8)

KBK 85.1ya73

82(0)ya73

T 25

O'quv qo'llanma Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti san'atshunoslik fakulteti «Tasviriy san'at tarixi va nazariyasi» kafedrasida ko'rib chiqilib, o'quv jarayonida foydalanish uchun tavsiya etilgan.

Taqrizchilar:

R. Fatxullayev — san'atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent

Z. Aliyeva — san'atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent

Mazkur o'quv qo'llanma Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik va dizayn instituti bakalavriat bosqichining 5151200 — san'atshunoslik (muzeyshunoslik: konservatsiya va badiiy yodgorliklarni saqlash); 5150800 — rangtasvir (dastgohli rangtasvir) ta'lim yo'nalishlarida tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangan. Unda jahon tasviriy san'atidagi afsona va rivoyatlarga oid barcha ma'lumotlar ilk bor jamlanib, umumlashtirilgan. Kitob uch bobdan iborat. Birinchi bobda Qadimgi Sharq hududlari qamrab olingan. Jumladan, Qadimgi Misr, Qadimgi Old Osiyo va Qadimgi Xitoy buddaviylik dinida tilga olingan afsonalarning tasviriy san'at rivojidagi o'rni va ahamiyati o'rganilgan. Ikkinchi bobda esa Qadimgi G'arb afsona va rivoyatlari tahlil qilingan. Unda Qadimgi Yunon, Qadimgi Rim mifologiyasi, nasroniylik va yahudiylik dini bilan bog'liq holda yaratilgan afsona va rivoyatlarning tasviriy san'at asarlaridagi ifodasi ko'rib chiqilgan.

Qo'llanmaning alohida bobi O'zbekiston hududida yaratilgan afsonaviy obrazlar tarixiga bag'ishlangan. Unda dastlab Qadimgi dunyo tasavvurlari asosida shakllangan ibtidoiy tasvirlar, zardushtiylik e'tiqodi, Firdavsiyning «Shohnoma» dostonida aks etgan afsonaviy lavhalar, islom dini, xonliklar davri, sobiq ittifoq va Mustaqillik davri tasviriy san'atida afsonaviy mavzular har tomonlama jiddiy va chuqur o'rganilgan.

Qo'llanmadan tasviriy san'at tarixi, diniy kult va mifo epik mavzularni o'rganishni istagan bo'lajak san'atshunoslar, rassomlar va barcha qiziquvchilar ham keng foydalanishlari mumkin.

© K. Akilova va bosh., 2016

© Cho'lpon nomidagi NMIU, 2016

ISBN 978-9943-05-893-4

KIRISH

Mustaqillik yillarida xalqimiz badiiy merosiga alohida e'tibor berila boshlandi. Bu jarayonda tasviriy san'at asarlarida aks etgan afsona va rivoyatlar ham alohida o'ringa ega bo'ldi. Negaki, mifik obrazlar, ramzlar va shakllarning kelib chiqishi bashariyat tarixi qadar qadim zamonlarga borib taqaladi. Dastlabki san'at namunalari aksariyati turli tasavvurlar va e'tiqodlardan oziqlangan. Insoniyat o'zining uzoq tarixi davomida ana shunday ulkan merosni yaratib, tasviriy ijodiyot bobida chuqur iz qoldirgan. Birgina «Alpomish» dostonining o'zi rassomlar uchun asrlar davomida bitmas-tuganmas ilhom manbayiga aylanib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 13-yanvardagi «Alpomish» dostoni yaratilganligining ming yilligini nishonlash to'g'risidagi qarori ayni muddaodir¹. Zero dostonida ajdodlarimiz turmush tarziga oid aks etgan lavhalarga bag'ishlab rassomlar va haykaltaroshlar tomonidan juda ko'p asarlar yaratilgan va yaratilmoqda.

Shu bois ularni ilmiy o'rganish, mavzuga oid asosiy atama va tushunchalar mohiyatini tahlil qilish, har bir davrga xos badiiy an'analar va maktablarga oid barcha badiiy va ashyoviy manbalarni san'atshunoslik ilmi kesimida chuqur va izchil tadqiq etishni davrning o'zi taqozo etmoqda.

O'quv qo'llanmada aynan shunday masalalarga yechim izlangan. Jahon tasviriy san'atida mavjud bo'lgan barcha ma'lumotlar ilk bor jamlanib, umumlashtirilgan. Zero, mualliflar tasviriy

¹ «Alpomish» dostoni yaratilganligining ming yilligini nishonlash to'g'risida Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. – Т.: 1998 йил 13 январь.

san'atda afsona va rivoyatlar fanini o'qitishdan maqsad – talabalarda san'at asarlarida aks etgan afsona va rivoyatlar haqida xolis, to'g'ri ilmiy dunyoqarashni shakllantirish hamda turli xalqlar asotirlari, dinlarning kelib chiqishi, mazmun-mohiyati ta'limoti va tarixi haqida umumiy tushunchalar berishdan iborat, – deb hisoblaydilar.

Mazkur fan bakalavriat bosqichidagi bo'lajak rassom va san'atshunos talabalarda bevosita sohaga oid turli ramziy obrazlar va uning shakli-shamoyillari, mazmun-mohiyati, yo'nalishi va taraqqiyot bosqichlari haqida to'g'ri xulosalar chiqara olishiga yaqindan ko'maklashadi: bu boradagi ilmiy dunyoqarashlarini shakllantiradi, kasbiy faoliyatiga oid badiiy tafakkurini charxlaydi, e'tiqodi sog'lom, ma'naviyatida milliy, diniy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligining o'ziga xos jihatlarini tarbiyalaydi.

Zero, har bir rassom yoki san'atshunos afsona va rivoyatlarning umumiy ta'rif, ularning kelib chiqish ildizlari, muqaddas manbalari, jahonda mavjud bo'lgan barcha asotirlarning umumiy va o'ziga xos xususiyatlari, taniqli rassomlarning ulardan ilhomlanib yaratgan tasviriy san'at asarlarini, turli xalqlarning rivoyatlariga oid azaliy qadriyatlari to'g'risida yetarli tasavvurga ega bo'ladi, ularni tahlil qilishni o'zlashtiradi.

Bunday bilim va ko'nikmalar bugungi kundagi jahon badiiy jarayonlarida ro'y berayotgan o'zgarish va yangiliklarni anglashda juda muhim. Afsona va rivoyatlarning tasviriy san'at taraqqiyotida tutgan o'rni, ijtimoiy-psixologik ta'siri, tartibga soluvchilik, tasalli beruvchilik kabi jamiyatdagi ustuvor vazifalari, dunyo badiiy madaniyatida diniy rivoyatlar asosida yaratilgan ramziy timsollarning tarixi va tahlilini bilishi talabalar uchun g'oyatda ahamiyatlidir.

Diniy bag'rikenglik tamoyillariga amal qilish Vatanimizda davlat siyosatining ustivor vazifalaridan biridir.

Dunyoqarashlar xilma-xilligi va vijdon erkinligi qonun yo'li bilan ta'minlangan. Bu jarayonda tasviriy san'at asarlarining alohida o'rni bor. Jamiyatning barcha a'zolarini ayniqsa, yosh avlodning barkamol shaxs sifatida shakllanishida milliy mavzulardagi mifologik tasvirlar nihoyatda ta'sirchan kuchga ega.

Vatanimizga, milliy qadriyatlarimizga sadoqatli, har tomonlama yetuk komil insonlarni tarbiyalash uchun eng avvalo ularni afsonalar qa'ridan o'zlari uchun kerakli xulosalar olishni o'rgatish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir. Mazkur fan o'z oldiga ana shunday murakkab maqsadlarni qo'yganligi bilan ham ahamiyatlidir.

Afsonaviy dunyoqarashlar qadimgi davr insonlarining badiiy tafakkuri, orzu-umidlari asosida vujudga kelgan. Qadimgi davr ijodkorlari asarlarida afsonaviy lavhalar o'z aksini topgan. Mazkur qo'llanma shunday asarlarni o'rganish va o'zlashtirishda muhim manba vazifasini o'tashi mumkin.

I BOB. QADIMGI SHARQ AFSONA VA RIVOYATLARI

1-mavzu: Fanning predmeti, asosiy tushunchalari, afsona va rivoyatlar tasnifi

Reja:

- 1. Fanning asosiy tushunchalari va ularning mazmun-mohiyati.**
- 2. Afsona va rivoyatlar tasnifi.**
- 3. Afsona va rivoyatlarning tasviriy san'at tarixida tutgan o'rni.**

Tayanch so'zlar: *din, kul't, mif, asotir, mistika, afsona, rivoyat, hikoyat, ertak, doston, qasida, epos, kosmogonik, astral, e'tiqod, olamning paydo bo'lishi, toponimik, esxotologik, ilk yozma va og'zaki afsonalar.*

Mavzuning ayrim masalalari aksariyat hollarda folklorshunoslik, dinshunoslik, madaniyatshunoslik, etnologiya va arxeologiya fanlari tadqiqotchularini qiziqtirib kelgan¹. Ushbu fanlarga oid manbalarda turlicha maqsadlar ko'zda tutilgan. Shu bois ulardagi yondoshuvlar, qarashlar, g'oyalar va chiqarilgan xulosalarda ham ayrim farqlar bor. Mazkur masalalar yuqoridagi fanlar qatorida san'atshunoslikning ham eng murakkab va ayni paytda kam o'rganilgan obyektlaridan biridir. Yer yuzining turli hududlarida yaratilgan dastlabki san'at namunalarining aksariyati sodda va oddiy tasavvurlar hamda e'tiqodlardan oziqlangan². Tasviriy san'at tarixini miflar va epik lavhalarsiz tasavvur etish qiyin³. Insoniyatning ilk ajdodlari tomonidan yaratilgan asotirlar zamonaviy san'at rivojida tunganmas manba vazifasini o'tab kelmoqda. Ana shunday ulkan merosni o'rganish, yaxlit bir tizimga solib tasniflash, san'atshunoslik

¹ Allegory Old and New: In Literature, the Fine Arts, Music and Theatre, and Its Continuity in Culture. – New York.: 1994. P-5

²The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art, New York.: P-23

³Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worshi p. New York.: 2010. P-75

ilmi kesimida har tomonlama tadqiq etishni davrning o'zi taqozo etmoqda.

Tasviriy san'atda e'tiqod, ishonch va itoat negizida yaratilgan diniy mavzular o'z mohiyatiga ko'ra boshqalardan alohida ajralib turadi. Bunday asarlarda ma'budalar, ilohlar, payg'ambarlar, g'ayritabiiy kuchlarning mavjudligi, ulug' avliyolar bashoratlari, ularning shaklu-shamoyillari ramziy ifodalanadi¹.

Kurrayi zaminimizda tarixan turli dinlarga e'tiqod qiluvchi xalqlar istiqomat qilib keladi. Ularning har biri muayyan ta'limotlar, his-tuyg'ular, toat- ibodatlar orqali namoyon bo'ladigan o'z olamiga ega. Bu holat san'at asarlarida ham aks etib kelgan. Hayot yaratilishini va uning sir-sinoatlarini tasavvur qilish, badiiy idrok etishning o'ziga xos usuli fanda aksariyat holatlarda e'tiqod yoki din sifatida qabul qilingan². Eng qadimgi davrlardagi devoriy tasvirlardan tortib to hozirgi kundagi zamonaviy asarlarda ham bunday mavzularni kuzatishimiz mumkin³.

Fan doirasida «diniy kul't» atamasi yonma-yon ishlatiladi. Negaki, azaldan diniy mavzular ayrim hollarda turli sig'inish kul't tushunchasi bilan aralashib ketgan⁴. Ba'zan ular mazmunan bir-birlarini to'ldiradi. Ammo «kul't» atamasiga manbalarda turlicha ta'rif berilgan. Lug'atlarda ibodat, topinish, sig'inish, sajda qilish va u bilan bog'liq diniy marosimlarni anglatishi qayd etilgan. Misol tariqasida Quyoshga, sanamlarga, haykallarga, hayvonlarga, parrandalarga, tumorlarga, turli taqinchoqlarga, homiy ruhlarga, tabiat hodisalariga, toshlarga sajda qilish aynan shu turkumga kiradi⁵. Tasviriy san'atda turli kul'tlar bilan bog'liq obrazlar o'z kelib chiqish tarixi va taraqqiyot bosqichlariga ega⁶.

¹ Кароматов Х.С. Ўзбекистонда мозий этиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008. -64 б.

² Реттель Л.И. Цепь времен: вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Т.: Г.Гулям, 1987. Стр -5

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 3 том. Т.: 2002. – 300 б.

⁴ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. -New York.: 2010. P-75

⁵ Русча-ўзбекча лугат. – Т.: Ўз. МЭ бош редакцияси – Т.:1983. – 486 б.

⁶ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. -New York.: 2010. P-57.

Fanda «mif» soʻziga juda koʻp urgʻu beriladi. «Mif» aslida yunoncha «mifos» soʻzidan olingan boʻlib, afsona, rivoyat, asotir degan maʼnolarni anglatadi¹. Tasviriy sanʼatda qadimgi ajdodlarimizning borliq, olam haqidagi ilk tasavvurlari asosida yaratilgan asarlarga nisbatan qoʻllanilib kelinmoqda². Mazkur tushuncha negizida koinotning yaratilishi, insonlar, oʻsimliklar va hayvonot dunyosining vujudga kelishi, samoviy jismlarning paydo boʻlishi, tabiiy hodisalarning sabablari va mohiyati toʻgʻrisidagi qarashlarni oʻz ichiga oladi³. Miflarga asoslangan sanʼat asarlarida ijodkorning voqeʻlikka boʻlgan ongsiz hissiy munosabati oʻz ifodasini topgan⁴. Har qanday mifik qarashlarning dastlabki koʻrinishi, dunyoni anglashning eng soddashakllaridan biridir. Sanʼat asarlaridagi aksariyat miflar – turli badiiy obrazlar, ramziy shakllar va lavhalar koʻrinishida aks ettiriladi⁵. Ajdodlarimiz tasavvurlarida qadimdan yaxshilik va yovuzlik toʻgʻrisidagi qarashlar shakllana boshlagan. Ezgulik kuchlarining zulmatni oʻziga makon qilgan, yovuzlikka qarshi kurashini aks ettiruvchi miflar insoniyat badiiy tafakkurining shakllanishida muhim rol oʻynagan. Jahon badiiy merosida turli hududlarda yaratilgan sanʼat namunalaridagi koʻplab epik syujet va anʼanaviy mavzularning genetik ildizlari bevosita mifik tasavvurlar qatlamiga borib taqaladi⁶.

Baʼzi manbalarda mif soʻzi oʻrnida «asotir» atamasi qoʻllaniladi. «Asotir» arab tilidan olingan boʻlib, afsona soʻzining maʼnodoshidir. Asotir xalqimizning ibtidoiy davrdagi asosiy dunyoqarash shakli boʻlib, oʻsha davr kishilarining olamni, oʻzini qurshab olgan tashqi dunyoni maʼnaviy jihatdan oʻzlashtirishga boʻlgan layoqati, oʻziga

¹ Маънавият. Асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Т.: Ф.Фуллом, 2010. 413-415 бетлар.

² World Myths & Legends in Art.-New York. 2010. P-2.

³ *Jeremy Roberts*. Mythology. Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. – New York 2010. P-75.

⁴ Мифы народов мира. – Энциклопедия. II-том. – М.,1991. Стр. 45–47.

⁵ *Ремел Л.И.* Цепь времен: вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Т.: Г.Гулям, 1987. 190 с.

⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 6 том. 19-20 бетлар. – Т.: 2003 йил.

xos intilishlaridan darak beradi. Asotir tabiat kuchlariga ruhiy tus berish, ularni jonlantirish, aniq hissiy obrazlarga kiritish, tirik mavjudodlar (insonlar, hayvonlar) obrazi, shaklu-shamoyilida tasavvur etish orqali ham ifodalanadi. Qadimgi ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan asotirlarda yeru-osmonning yagona hukmdori sifatida Zevs, Axuramazda, Qayumars obrazlarining shakllanishi ham buning yaqqol dalilidir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, tasviriy san'atda ifodalangan mifik lavhalarni ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan qadimgi tasavvurlarning izchil tartibga solingan tizimi, asotirlar majmui deyish mumkin. Dehqonchilik madaniyati yuksak darajada rivojlangan hududlarda tabiiy, iqlimiy o'zgarishlarning ramziy metaforik talqinlari asosiga qurilgan taqvimiy (kalendar) miflar va o'lib-tiriluvchi tabiat kul'tlari haqidagi miflar keng tarqalgan. Xususan, Dionis, Nil, Anaxita va Siyovush haqidagi qadimgi lavhalar shu tariqa yuzaga kelgan.

Tasviriy san'atda «**mifologik obrazlar**» – muayyan voqea-hodisalarning jonlantirilgan timsoliy ifodasi sifatida talqin qilinadi. Unda voqe'likning mohiyatini metaforik, ramziy va istioraviy holatda o'ziga ko'chiradi va uning shakli o'xshash ko'rinishiga aylanadi¹.

Sirli marosimlar ma'nosini anglatuvchi **mistik mavzulardagi** lavhalarda odamlarning g'ayritabiiy kuchlar va hodisalar bilan ruhiy aloqada bo'lishi, turli xil vositalar orqali borliqning yashirin sir-asroridan voqif bo'lish g'oyasini ifoda etish ko'zda tutiladi². Mistikaga oid asarlarning aksariyatida moddiy va ruhiy hodisalar yashirin mohiyatining ramziy timsoli sifatida talqin etiladi. Hatto muayyan tarixiy sharoitlarda yaratilgan harflarga, tabiatda uchraydigan zohiriy o'xshashlikka, masalan, bulutlarning «yig'lashi», yulduz uchishi, oy yoki quyosh tutilishi kabilarga g'ayritabiiy tus berish, ularni ilohiylashtirish shular jumlasidandir³.

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. – New York 2010. P-79.*

² *World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-2.*

³ *Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Т.: F.Фулум, 2010. 413 б.*

Jahon tasviriy san'atida kishilarning borliq, tabiat, jamiyat va undagi voqea-hodisalar, munosabatlar to'g'risidagi xayoliy tasavvurlarni ramziy ifoda etuvchi tushunchalar asosida turkum asarlar yaratilgan. Ular yagona nom bilan «afsona», deya tilga olinadi. Manbalarda mazkur atama turlicha ta'riflanadi. Rus tilidagi «legenda» so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, «yozuv» degan ma'noni anglatadi. Ayrim lug'atlarda forscha «afsun» so'zi o'zbek tilidagi hikoyat, rivoyat va ertaklarga to'g'ri kelishi qayd etilgan¹.

San'at asarlarida ayrim afsonalardagi bir xil narsa-hodisalarning xususiyatlari boshqa xil narsa hodisalarga o'tkazilar ekan, bu ijodkorlar uchun xayol parvozigga juda keng maydon yaratib beradi. Rassom o'z asarida xayol surayotgan qahramonining istagan narsasini tasavvur etishi mumkin². Rivoyatdan farqli o'laroq afsonaviy lavhalar zahirida albatta mo'jiza, sehr-jodu borligi seziladi. Ikk davrlarda yaratilgan afsonalar juda sodda hamda qisqa bo'lib, keyinchalik sinfiy jamiyat vujudga kelishi oqibatida ular mazmunan murakkablashib borgan.

Rivoyat (arab tilida «hikoya qilmoq») da voqea va hodisalarni ba'zan o'ydirmalar vositasida, ba'zan real tasvirlovchi og'zaki hikoyalar muhim o'rin tutadi. Ko'pincha hajmi qisqa ikki yoki uch epizoddan tashkil topadi. Odatda, oddiy bir hikoyachi bayonidan boshlanib, og'izdan-og'izga o'tish jarayonida erkin talqin qilinadi. Unda ijrochilar tomonidan voqe'lik va tarixiy shaxs bilan bog'liq hodisalar biroz o'zgartirilishi ham mumkin. Shu bois bir rivoyat negizida yuzlab bir-biriga o'xshamaydigan tasvirlar yaratilishi tabiiy. Mazkur merosimiz ajdodlarimizning koinot, tabiat hodisalari va olam haqiqatining mohiyati, dunyoning yaratilish sinoatlarini anglash, o'rganish maqsadida yaratilgan xilma-xil og'zaki hikoyalar, ertaklar va dostonlarni o'z ichiga qamrab oladi.

«Epos» esa yunoncha «yepos» so'zidan kelib chiqqan bo'lib, so'z, nutq, hikoya degan ma'nolarni anglatadi³. Ba'zan qadimgi

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. — 1-том. — Т.: 2000. 520 б.

² Маънавийт. асосий тушунчалар изоҳли луғати. — Т.: F. Фулом, 2010, 44-45 бетлар.

³ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship.*— New York 2010. P-82.

qabila yoki urug'ning maishiy hayotini hikoya qiluvchi og'zaki va yozma shakldagi badiiy asar ham tushuniladi. Epik asarlar asosida yaratilgan tasviriy san'at namunalari alohida bir turkumni tashkil etadi. Tarixiy jarayonda sekin-asta turli epik dostonlar asosida betakror san'at asarlari yaratilgan va ular taraqqiy qilib, badiiy jihatdan mukammallashib boravergan.

Epik asarlarga ishlangan tasvirlarda badiiy ifoda shakli va usullari boyligi bilan alohida ajralib turadi. Rassomlar oddiy lavhalardan chekinib, voqealarni turli ramzlar asosida teran o'ylash, mantiqiy fikrlash, qahramonlar ichki ruhiy kechinmalarini har tomonlama chuqur yoritishning cheksiz imkoniyatlariga ega bo'ladilar. Ya'ni, voqe'likdagi epik qahramonlar biror subyekt yoki ijodkorning his-hayajonlari orqali aks eta boshladi¹. Ayrim hollarda esa voqe'likdagi obrazlar musavvirlar ideali, dunyoqarashi doirasida obyektiv tasvirlanadi.

Tasviriy san'at namunalari ifodalangan epik lavhalar o'z xarakteriga ko'ra qahramonlik, romantik, tarixiy, jangnoma tipidagi alohida turlarga ajratiladi. Epik asarlar boshqa janrlardan o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bular: syujetning kengligi va ko'pincha, ketma-ket kompozitsiya asosiga qurilishi, drammatizmning kuchliligi, barqaror tizimga ega bo'lishi, obrazlarda epik salmoqning yetakchilik qilishi, an'anaviy tipik o'rinlarga ega bo'lishi, butun voqe'liklarning yagona qahramon bilan bog'liq holda tasvirlanishi va nihoyat, o'ziga xos badiiy tasvir usulining mavjudligi va hokozolar².

Eng qadimgi epik asarlar insonning mehnat jarayoni va qabilalarning o'zaro to'qnashuvlarini aks ettirishi bilan xarakterlangan³. Bu holatni ko'pgina arxeologik qazilmalar natijasida topilgan ov tasvirlari, tosh qurollari, o'q-yoy yoki qilich va boshqa qurollar vositasida jang qilayotgan kishilar tasvirlari ham tasdiqlaydi. Keyinchalik qadimgi insonga xos barcha qarashlar tizimi bo'lgan

¹ World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-3.

² Кун. Н.А. Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари. – Т: Ўзбекистон, 2013. 352–404 бетлар.

³ Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. – New York 2010. P-86.

mifologiya xalq eposi rivojiga turtki berdi. Qadimgi hind eposi namunalari buning tasdig'idir. Umuman olganda, xalq eposi juda uzoq tarixiy taraqqiyotni bosib o'tdi. Har bir xalqning eposi o'ziga xos milliy va ma'naviy xususiyatlarga ega¹.

Tasviriy san'at namunalarida aks etgan afsona va rivoyatlar nihoyatda ko'p qirrali, keng qamrovli murakkab badiiy hodisadir. Ularni bir qadar kengroq tasavvur qilish uchun eng avvalo turli nuqtayi nazardan tur va turkumlarga ajratib, bir tizimga solish lozim. Shu maqsadda ayrim manbalarda «tasnif» so'zi qo'llaniladi. «Tasnif atamasi iste'molga arab tilidan kirib kelgan bo'lib, hozirgi o'zbek tiliga o'giranimizda saralash, tartibga solish» degan ma'nolarni anglatadi². Ba'zi tadqiqotlarda shu ma'noda «klassifikatsiya», «sistematzatsiya» atamaları ishlatilgan. Klassifikatsiya ilm va inson faoliyatining boshqa biron sohasiga oid o'zaro bir xil tushunchalar sistemasi kabi keng qamrovli jarayonlarga nisbatan qo'llaniladi. Tasnif har bir fanga xos muhim mantiqiy amal bo'lib, uning vositasida shu fan doirasida to'plangan bilimlar qat'iy tartibga solinadi. Umuman olganda, har qanday to'g'ri amalga oshirilgan mukammal tasnif fanning har bir qirrasini alohida o'rganishni yengillashtiradi, fan yoki sohaga oid muammolarni bir tizim asosida hal etish mumkin bo'ladi³. Tasviriy san'atda afsona va rivoyatlarning quyidagi tur va turkumlarga ajratilgani maqsadga muvofiqdir.

Diniy mavzular: Milliy dinlar (yahudiylik, hinduiylik, sintoizm, daosizm, konfutsiychilik) va jahon dinlari (buddaviylik, nasroniylik, islom) ni alohida o'rganish mumkin⁴.

Sig'inish kul'tlari: bu turkumga kiruvchi mavzular doirasi nihoyatda katta. Shu bois ularni tafniflashda quyidagi tizimni taklif etamiz:

¹ Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Т.: 2010. 661–662 бетлар.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – 1-том. – М.: Русский язык, 1981. – 326 б.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: 2004. 8-том. – 292-293 б.

⁴ The Art of South and Southeast Asia. – Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art, New York. P-23,30.

⁵ *Jeremy Roberts. Mythology. Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship.* – New York 2010. P-75.

– turli hayvonlarga sajda qilish negizida yuzaga kelgan kul’lar (sher, tuya, ot, buqa, sigir, bo’ri, it, qo’chqor, echki, qo’y, yo’lbars, fil);

– turli qush va parrandalarni ilohiylashtirish asosida yaratilgan kul’lar (burgut, lochin, boyo’g’li, g’oz, tovus, semurg’, xumo, bulbul, kaklik, qarg’a, musicha, turna, kabutar, xo’roz);

– dunyoning yarim tomonini aks ettiruvchi jonzotlar mavzulari asosida shakllangan kul’lar (ilon, ajdaho, timsoh, baliq, delfin, qurbaqa, toshbaqa, tipratikon);

– qanotli jonzotlar ko’rinishidagi kul’lar (farishta, pari, qanotli tuya, qanotli yo’lbars, qanotli ot, qanotli ilon);

– yarim odam, yarim qush, yarim hayvon ko’rinishidagi miflar asosida shakllangan obrazlar (gopodshoh, sfinks, shedu, kentavr, dev, boshi it, tanasi qush, dumi baliq ko’rinishidagi jonzodlar, boshidan shox o’sib chiqqan obrazlar, ikki boshli odamlar, tanasi odamniki ikki boshi ajdahoniki ko’rinishidagi hukmdorlar – Zakhok);

– hosildorlik kul’lari (Nil, Dionis, Anaxita, Amudaryo ilohasi);

– turli ruhlarga sig’inish kul’lari (ostadonlar, mehrob, qurbonlik marosimlari, yovuz devlar);

Mifologik mavzular turlari:

Kosmogonik mavzular – dunyoning paydo bo’lishi va tuzilishi olamning yaratilishi, ibtido va yerda hayotning vujudga kelishi haqidagi afsonaviy qarashlar asosida shakllangan obrazlar (Pangu, Fu-si va Nyuyva, Zevs, Shedu, Gopodshoh, Qayumars, Zurvan);

Solyar mavzular – quyosh va uning tuzilishi haqidagi mifik tasavvurlar negizida yaratilgan obrazlar (Mitra, Ra, Shamash, Burgut, Sher, Qanotli ot);

Toponimik xarakterda vujudga kelgan miflar. Tog’, daryo, dengiz, shahar, qal’a, qishloq, tepalik, bog’, vodiya va hokazolarning kelib chiqishi, nomlarining mazmun – mohiyati bilan bog’langan afsonalar kiradi (Rim, Afina, Aksho, Amudaryo, Qaqnus, Shosh, Samarqand, Urgut, Yerqo’rg’on, Afrosiyob);

Etnogenetik mavzular – elatlar va urug’ – qabilalarning kelib chiqishi bilan bog’liq holda shakllangan afsonalar (ellinlar, oriylar, 92 o’zbek urug’i, o’g’uzlar, Ko’kbo’ri, Ona bo’ri, qo’ng’iroq);

Tabiatdagi voqea-hodisalar¹ aks etgan afsonalar (Chaqmoq, Vulqon, Shamol, Yomg'ir, Qor, Kamalak, bulutlarning ko'payib kamayishi, yulduzlarning uchishi);

Astral afsonalar — «Astro» osmon yoritqichlari va hodisalariga hamda u bilan bog'liq sehrgarlik xatti-harakatlariga sig'inishni anglatadi. Astral e'tiqodlar qadimda ikki daryo oraliği — Mesopotamiya, Misr va Hindistonda keng tarqalgan. Bu mamlakatlardagi ibodatxonalar rasadxona (observatoriya) vazifasini ham bajarib, osmon hodisalarini kuzatishda katta rol o'ynagan. Yulduzlar vaziyatiga qarab, bu bilan davriy bog'liqlikka ega bo'lgan daryolar suv toshqini bo'lishini oldindan aytganlar. Astral afsonalar asosida astrologiya, folbinlik va karomat qilish vujudga kelgan².

Yaratilish davri va joyiga qarab ajralib turuvchi afsonalar — Qadimgi yunon, Rim, hind, xitoy, Misr, yapon, fors, o'zbek, arab, turk...

Antropogonik afsonalar — Odamning paydo bo'lishi haqidagi afsona va rivoyatlar — Odam ato va Momo Havo ...

Taqvimiy va mavsumiy (kalendar) afsonalar — yil, oy, kun hisobi bilan bog'liq sanalar — Navro'z, yangi yil, ayamajuz, ahmondahmon, sumalak, uch, yetti, yigirma, qirq, chilla, to'qson hisobi.

Esxotologik mavzular — olamning intihosi, oxirzamon to'g'risidagi afsonalar. Zilzila, suv toshqini, vulqon otilishi, oy yoki quyosh tutilishi, qiyomat kuni.

Tasviriy san'atda yaratilgan barcha syujetlar, xayoliy tasavvurlar, ilohiy qarashlar eng sodda xarakter kasb etgan mifologiya bilan uzviy bog'langan. Ilk O'rta asrlarning hamma davrlarida Yevropada antik miflarni diniy va turli kul'tlar bilan bog'liq rivoyatlar siqib chiqargan. Bu davrda diniy kul't afsonalari garchi hal qiluvchi rolni o'ynamagan bo'lsa-da, jamoatchilik ongida katta mavqega ega bo'lgan. O'z navbatida bu holat tasviriy san'at asarlarida muhrlangan.

Uyg'onish davri tasviriy san'atida qadimgi dunyo miflariga bo'lgan qiziqish yana qaytadan paydo bo'la boshlaydi. San'at tarixiga

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship.* -- New York 2010. P-75.

² *Ўзбекистон миллий энциклопедияси. I том. — Т.: 2000. 466 б.*

«Kiborlar madaniyati» nomi bilan kirgan keng miqyosli ijodiy jarayon nafaqat yangi an'anaviy syujetlarni, shu bilan birga antik mavzularning tasviriy san'atda keng foydalanilishiga ham sharoit yaratdi. Yevropada Uyg'unish davri rassomlari «Injil» rivoyatlari qatorida antik qahramonlar obrazlarida o'z davrining ideallarini yaratishga alohida e'tibor bera boshladilar. Bu esa rassomlarga erkin tarzda fikr yuritish, xayolot ummoniga g'arq bo'lishlariga keng imkoniyatlar eshigini ochib berdi. Natijada mavzuga oid yuzlab nodir asarlar dunyo yuzini ko'rdi.

Bu davrda Yevropada nasroniylik bilan bog'liq mavzular yetakchi o'rinlardan birini egallagan bo'lsa, Sharqda miniatyura san'ati rivoj topdi. Xususan, XVII asrda yashagan buyuk golland rassomi Rembrant o'zining «Injil» mavzusidagi turkum asarlarida aslida chin ma'nodagi hayotiy haqiqatni tasvirlashni maqsad qilgan, insonlar sezgisi va xarakterining ko'p obrazlilikini ochishga intilgan va bunga to'liq manoda erisha olgan. Sharqda esa Kamoliddin Behzod boshlagan an'ana davom etgan.

Aslida har qanday afsona jamiyat rivojining eng pastki pog'onasida paydo bo'ladi. Tabiat voqe'liklari va jamoatchilik hayotlarini xayoliy tushintirish uchun xizmat qiladi. To'g'ri, olamni bunday tushintirish oddiylik va soddalikdir. Insonlarga olovni bergan Titan, Prometey haqida¹, dehqonchilik va hunarga, yozuvga va umuman hayotgan o'rgatgan ma'bud va ma'budalar to'g'risidagi lavhalar ming yillar davomida rassomlar tomonidan qayta ishlanaveradi. Afsona va rivoyatlarning manbasi, ashyosi voqe'likning rivojlanishi fantastik shakllarda o'zgartirilgan holda aks etadi. Bu turli dinlar bilan bog'liq holda yaratilgan afsona va rivoyatlarga ham tegishli. Hech qanday din rivoyatsiz yashay olmaydi.

Xullas, buyuk ustalar o'z davrining rivoyatlari asosida noyob san'at asarlarni yaratishdi. Bunday ijodiy kashfiyotlar va yaratmalar bilan tanishish uchun millionlab san'at ixlosmandlari oldida bir qator savollar paydo bo'ladi: rassom afsonalarni qanday tasvirlaydi, u o'z fikrlari va hissiyotlarini ifodalash uchun qanday badiiy vositalardan foydalanadi? Ana shu savollarga javob berish uchun tasviriy

¹ Кун. Н.А. Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари. — Т: Ўзбекистон, 2013. 352--404 бетлар.

san'atdagi afsonaviy syujetlarda ko'plab tarqalgan va eng omalashgan asarlarni bir ipga tizib, yaxlit holda umumlashtirildi. Mazkur o'quv qo'llanmani yozishda aynan shu masalalarni yoritish, bo'lajak san'atshunos va rassomlar uchun eng sara san'at asarlarini yoritishni lozim topdik. Zero, bu ish talabalar bilishi lozim bo'lgan asosiy bilimlar sirasiga kiradi.

Nazorat savollari

1. *Afsona va rivoyat so'zining ma'nosi nimani anglatadi?*
2. *Mif, epos va asotir deganda nima tushuniladi?*
3. *Afsona va rivoyatlarning tur va turkumlarini ayting?*
4. *Tasviriy san'atda afsona va rivoyatlarning ahamiyati nimada?*

Adabiyotlar

1. *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. New York 2010.*
2. *The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art – New York.*
3. *World Myths & Legends in Art – New York. 2010. P-134.*
4. *Миллий ғоя; тарғибот технологиялари ва атамалар луғати. – Т.: Академия, 2007*
5. *Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). – М.,1999.*
6. *Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Т.: Маънавият, 2010.*
7. *Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008.*
8. *Кароматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008.*
9. *Ўзбекистон миллий энциклопедиясининг барча жилдларида келтирилган маълумотлардан кенг фойдаланилди.*
10. *Русча-узбекча луғат. – Т.: Ўз.МЭ бош редакцияси,1983. – 486 б.*
11. *Ремпель Л.И. Цепь времен: вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. – Т.: Г. Гулям, 1987. 190 с.*
12. *Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –1-том. –М.: Русский язык,1981. – 326 б.*
13. *Ҳақимов А.А. Искусство Узбекистана: история и современность. – Т.: Санъат, 2010. 503 стр.*

2-mavzu: Qadimgi Misr afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Qadimgi Misr dinining o'ziga xosligi.
2. Tasviriy san'atda Qadimgi Misr xudolari.
3. O'zbekiston san'atida Misr mavzusi.

Tayanch tushunchalar: piramida, Nil, Misr ehromlari, Apis, Ra, Ptax, Xonsu, Xnum, Amon, Basted, Osiris, Gor, Isida, Soxmet-sheer, Xafra, Nut, Geb, Tot, Xatxor, Ka, Ba, Anibus, Sfinks, Sinuxet hikoyasi.

Misr – Afrikaning Shimoliy Sharqiy qismidagi Nil daryosining quyi oqimida joylashgan va qadimdan badiiy madaniyati gullab-yashnagan afsonalarga boy davlatlardan biridir. Bu yurt afsona va rivoyatlari salkam besh ming yil davomida shakllanganligi manbalardan ayon. Qadimgi misrliklar san'atining rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning o'ziga xosligi – Nil vodiysining mahalliy aholi tomonidan o'zlashtirilishi, vodiydagi serunum yerlarda dehqonchilikning rivoji bilan izohlanadi¹.

Misrliklar qadimdan o'ziga xos madaniyati va diniy e'tiqodlari bilan butun dunyo sivilizatsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ularning diniy an'analari tartib-qoidalari nihoyatda mustahkam va qat'iy bo'lgan. Ayniqsa, hayvonlarga topinish Misrda uzoq vaqt davom etgan. Politeizm keng tarqalgan. Misr haykaltaroshlik san'atida xudolar panteoni juda katta bo'lib, u ilk urug'chilik davrida vujudga kelgan. Misrliklar yaratgan haykallarda deyarli har bir ma'bud hayvon ko'rinishidagi qiyofalarda – mushuk, qo'y, ho'kiz, arslon, sigir siymosida odamlar orasida yashaydi, deb

¹ Yvonne J. Markowitz, Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. – Boston, 2006. P-19.

tasavvur qilinganligi aks etgan. Xudolarning bir qancha joni bo'lib, ulardan yarmi hayvon tanasida, yarmi uning haykalida yashaydi, – deb o'ylashgan. Har bir xonadon to'rida xudolar haykallari o'rnatilgan. Unga odamlar totem-hayvonga, qabila boshlig'iga sig'inishgan. Buni tasdiqlovchi san'at asarlari juda ko'plab topilgan.

Apis – qadimgi Misr san'atida peshonasida quyoshli diski bo'lgan ho'kiz timsolidagi haykal ko'rinishida tasvirlangan. Unga sig'inuvchilarning asosiy markazi Menfis shahri bo'lgan. Apis Ptaxning ruhi bo'lib, olamni yaratayotganda har bir narsaning nomini odamga o'rgatgan. Xudo shunchalik qudratli bo'lganki, uning asl qiyofasida ko'rishning umuman iloji yo'q, deb tasavvur qilingan. Tasviriy san'at asarlarida peshonasi va belida oq qashqasi bo'lgan qora buqa timsolida tasavvur qilingan. U qator afsona va rivoyatlarda kuch-qudrat ramzi – ilohiy jonivor hisoblanib, maxsus ibodatxonalarda saqlangan va yaxshi parvarish qilingan. Misrliklar bunday buqaga sigir tanlashga katta ahamiyat berishgan. Agar buqa o'lib qolgudek bo'lsa, uni mo'miyolab, marosimlar o'tkazib, ibodatxonaning to'riga ko'mishgan. So'ngra uning o'rniga xuddi shunday ho'kizcha izlashgan¹.

Xatxor – («Gor uyi», «Osmon») osmon ma'budasi. Qadimda Raning qizini, Quyoshni dunyoga keltirgan sigir, deya tasavvur qilganlar. Sevinch va sevgi, kuy va raqs ma'budasi. U ona va bolalarni yomon ko'zlardan saqlagan. Hayot bo'lganlar haqida qayg'urib, marhumlarni narigi dunyoga kuzatuvchi, ularni oziq-ovqat va suv bilan ta'minlovchi vazifani bajargan. Tasviriy san'at asarlarida boshida quyosh diskli go'zal malika ko'rinishida ifodalangan.

Xepri – (Xepera, Xepra, Xaper) quyosh xudolaridan biri. Boshqalardan farqli ravishda ertalabki endi chiqayotgan quyosh ko'rinishiga ega bo'lgan. Boshi qora qo'ng'iz, tanasi yalang'och, jigarrang, beli esa sariq rangdagi libos kiygan odam obrazida tasvirlangan. Afsonalarga ko'ra, u qo'ng'izdek yumalab charchamagan. Kechasi ham quyoshni yer tagida dumalatib yurgan. Uni marhum-

¹ *Yvonne J. Markowitz, Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. – Boston. 2006. P-19.*

larning qayta tirilishiga qiyoslashgan. Tasviriy san'atda quyoshni dumalatayotgan maxluq ko'rinishida ifodalanadi.

Xonsu – Amon va Mutning o'g'li. Oy xudolarining triosini tashkil qilgan. Vaqt va uning hisobini aniqlaganligi uchun ulug'langan. Tasviriy san'atda oy ramzli diski bor inson qiyofasida tasavvur etiladi.

Xnum – hosildorlik va yaratuvchi xudo sifatida yer yuzidagi barcha inson zotini qizil loydan bunyod etgan, hunarmandlik charxini kashf etib, undan foydalanishni o'rgatgan. Tasviriy san'atda ilohiy hayvon – qo'y boshli inson timsolida namoyon etilgan.

Mut – Qadimgi Misr mifologiyasida osmon qirolichasi, oy triosi a'zosi, ona ma'buda va onalik homiysi. Tasviriy san'atda beligacha jigarrangli libos kiygan, undan tepasi sariq rangda, boshida esa oppoq toj kiygan qirolicha ko'rinishida ifodalanadi. Maat – haqiqat, adolat va odillik xudosi bo'lsa, Bastet – mushuk ko'rinishidagi ma'buda sifatida ulug'langan.

Anibus – o'liklar olamining podshosi. Tasviriy san'atda tanasi odamniki, boshi bo'riniki ko'rinishidagi marhumlar, mo'miyolanganlar xudosi va yer ostiga ko'milganlar rahnamosi sifatida tasavvur qilingan¹.

Taurt – ayollar va bolalar homiysi. Tasviriy san'atda boshi va oyog'i sherniki, tanasi homilador ayol obrazida ifodalanadi. Uning tasviri ko'pincha yotoqxonada jihozlarida o'z aksini topgan. Moskvadagi A.S. Pushkin nomidagi tasviriy san'at muzeyida eramizdan oldingi II–I asrlarda ishlangan ramziy haykalchasi saqlanadi. Qohira muzeyidagi toshdan ishlangan haykali esa eramizdan avvalgi 650-yilda yaratilgan deb taxmin qilinmoqda. Xuddi shu muzeyda yog'ochga yaltiroq rang berib yaratilgan Tutanaxamon tobutida ham uning realistik uslubdagi haykalchasi ishlangan. Mazkur yodgorlikning yaratilish davri taxminan eramizdan oldingi 1350-yil deb ko'rsatilgan².

Tot – (Tuet, Tut, Tuut, Tout, Texuti) donolik va ilm xudosi. Dastlab vaqt va oy, keyinchalik aql, yozuv, va donishmandlik ilohiga

¹ World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-72.

² Yvonne J. Markowitz. Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. – Boston. 2006. P-29.

aylangan. Oy ham uning tomonidan izga solinadi, deb tasavvur qilingan¹.

Soxmet – tanasi odamnikiga o‘xshash sher boshli urush ilohasi. Dunyodagi barcha qirg‘inbarot janglar bevosita u bilan bog‘lanib talqin qilingan. Kuchli urush va quyosh xudosi, tabobatda dard tarqatuvchi va uni oluvchi xususiyatga egaligi tilga olinadi. Barcha shifokorlar homiysi, firavnlarni himoyachisi. Tasviriy san‘atda boshi sher qiyofasida tasavvur qilingan. Soxmet xudolarning dushmanlarini qiruvchi xaloskor sifatida juda ko‘p afsonalarda tilga olinadi.

Selket – chayon timsolidagi ma‘buda, marhumlar homiysi. Tasviriy san‘atda boshi chayon, tanasi odam qiyofasida ishlanadi. U shifokorlar homiysi sifatida ham ulkan ishlarni amalga oshiradi. Shifokorlar aksar hollarda unga sig‘inishgan.

Ra² – barcha mavjudotlarga issiqlik va yorug‘lik beruvchi, olamni yaratuvchi quyosh timsolidagi oliy xudolaridan biri. Afsonalarga ko‘ra, u xaosdan kelib chiqqan. Qorong‘ulik ustidan g‘alaba qilgandan so‘ng Quyosh paydo bo‘lgan. Ra dunyoni yaratib, uning hukmdoriga aylanadi. Bu ilohning kuchi shunda ediki, uning sirli ilohiyligi haqida hech kim bilmasligi kerak edi. Raning chevarasi Isida oliy hukmdor bo‘lishni xohladi va buni ayyorlik bilan egallashga qaror qildi. U zaharli ilonni yaratdi va qariya Rani chaqishni buyurdi. Ilon Rani chaqadi. Raga faqat Isida yordam bera olar edi. Biroq, Isida unga o‘z sirini aytmaguncha davolamasligini bildiradi. Ra uzoq vaqt rozi bo‘lmay turadi. Nihoyat u o‘z sirlarini aytishga majbur bo‘ladi. Ra o‘z kuchini yo‘qotib, u dunyoni boshqarish huquqidan mahrum bo‘ladi.

Ibodatxonalar bo‘shab, odamlar unga qurbonlik keltirmay qo‘yadilar. Xudo jazo uchun insoniyatning hamma zotini yo‘qotishga qaror qiladi va yerga dahshatli Soxmetni yuboradi. Notinchlik boshlandi. Halokatga mahkum qilinganlar Radan yordam so‘rab, iltijo qiladilar. Xudo ularning arzini eshitadi va Soxmetni tinchlantirdi. Soxmet odamlar orasida boshqa yashashni xohlamaydi va

¹ World Myths & Legends in Art, – New York. 2010. P-134.

² Yvonne J. Markowitz. Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. – Boston. 2006. P-129.

osmonga uchib ketadi. Ra u yerda Nilning ustida o'ziga yoqqandek suzib yuradi, u osmonni quyoshli yorug' va issig'i bilan xushnud qilib yuradi. U osmonda kecha-kunduzlik yo'lga chiqib, g'arbiy tog'larga suzadi, u yerda misrliklar tasavvurlari bo'yicha, yer osti podsholigi, kunduzgi sayrdan tungisiga o'tadi va Nilning ostidagi yerdan suzib yuradi. Ra yarim tunda o'zining abadiy dushmani Amon bilan jangga kirishadi. Mazkur dahshatli ilon xudoni halok qilish uchun Nilning hamma yer osti suvini ichadi, biroq Ra undan g'olib keladi va yutgan suvlarini chiqarishga majbur qiladi. Ra yaralangan ilonning tanasidan o'tib oladi va boshqa sayohatga, Ya'ni sharqiy tog'larga o'tib, osmonga ko'tariladi. Quyosh ko'tarilgach, xudo yangidan Nilning osmonida suzadi. Qadimgi misrliklar san'atida Rani boshida quyosh gardishi bilan bo'lgan odam obrazida tasavvur qilishgan.

Ikkinchi bir afsonada aytilishicha, bir kuni Ra bilan Soxmet o'rtasida janjal kelib chiqadi. G'azablangan xudo Soxmet jahi bilan Raga murojaat qiladi va Misrni tashlab ketadi. Nubiyaga ketayotganida uning oldidan nima uchrasa, hammasini yo'q qiladi. Uning issiq nafasi bilan unumdor yer cho'lga aylanadi. Ra Soxmetning ketishi bilan g'amginlikka tushadi va Nubiyaga o'g'ini oqillik xudosi Tot bilan birga jo'natadi. Xudolar Soxmetni Misrga qaytishga ko'ndiradilar. Hali Nubiyadaligida Soxmet akasi bilan unashtiriladi. Tantanali jarayonlar vaqtida xudolar Misrga qaytishadi. Ularni hamma shaharlarda odamlar quvnoq qo'shiqlar kuylashib, raqsga tushgan holda sovg'a sifatida musallaslar bilan kutib oladilar. Har yili bahorda tabiatning gullashi chog'ida qadimgi misrliklar Soxmetni Nubiyadan qaytishi va uning to'yi munosabati bilan bayram qilishgan. Bu bayram «yagona uzum gullari va Nilning to'lgan kuni» deb nomlangan.

Amon¹ – tasviriy san'atda uning obrazi rassomlar tomonidan qirg'iy boshli odam qiyofasida chizilgan. U yer yuzidagi barcha odamlarni o'z panohida asrovchi himoyachi tangri, umumiy Misr rasmiy xudosi ga aylangan. Misrning ba'zi yerlarida Amon xotini

¹ *Yvonne J. Markowitz. Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. – Boston. 2006. P-129.*

iloha Amaunyat desalar, boshqa yerlarida iloha Mut deganlar, ularning o'g'illari Xoxu deb atalgan. Amonda qo'y va g'oz muqaddas hayvon hisoblangan. Antik davrlarga oid yozuvlarda Amon o'zida butun tabiatni gavdalantiradi, turli tabiiy ofatlar uning namoyon bo'lishini anglatgan.

Amon Ra (Aton Ra) – Qadimgi Misrda Raning mavqeini oshirish uchun uni Quyosh xudosi Ra bilan tenglashtirishgan hamda unga xudolar podshosi firavnning otasi sifatida e'tiqod qilishgan. O'rta podsholik davrida unga sig'inish rasmiy tus olgan. Miloddan avvalgi XII – XIII asrlarda podsholar urush olib borgan vaqtlarida Amon Ra bosib oluvchilarning homiysi va g'alaba keltiruvchi tangri sifatida mashhur bo'lgan. Harbiy o'ljalarning talaygina qismi Amon Ra ehromiga keltirilgan. Shu tufayli ruhoniylarning boyliklari va nufuzi osha borgan¹.

Amon Ra timsoliga haykaltaroshlikda bir qator ishlar bajarilgan. Miloddan avvalgi VII-VI asrlarda bronzadan ishlangan haykal qadimgi misrliklarning asosiy ilohlaridan biri – Fir'avnlarining homiysi, quyosh xudosi haykali mavjud. Xudo Ra obrazi keskinlikda tasvirlangan. Asarda fir'avnlarini toju-taxtda o'tirgan holatda kiyintirish rassomning asosiy maqsadiga aylangan. Haykalda Amonning qo'y ko'rinishidagi boshi, tepasida esa quyosh doira shaklida ifodalangan.

Mina – hosildorlik va chorvachilik xudosi, odamlarning tug'ilishi va chorvaning ko'payishi homiysi, cho'l hokimi va Qizil dengizga boradigan karvon yo'lining himoyachisi sifatida e'zozlangan. San'at asarlarida rassomlar tomonidan bir qo'li yuqorida, ikinchisi qamchi ushlab turgan odam qiyofasida tasvirlangan. Misrliklar Minaning yog'ochdan ishlangan buyumiga sig'inganlar.

Sfinks – Qadimgi Misrda tanasi sherniki, boshi odamniki (ba'zan hayvonniki) bo'lgan afsonaviy maxluq timsolidagi haykal shunday nom bilan mashhur bo'lgan. Unga atab ko'plab afsona va rivoyatlar to'qilgan. Misrliklar daraxtlarga, o'simliklarga va guflarga ham e'tiqod qilishgan. Keyinchalik davrlar o'tishi bilan

¹ *Yvonne J. Markowitz, Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pymids. – Boston. 2006. P-129.*

ma'budalar insoniy qiyofada tasvirlana boshlanganligiga guvoh bo'lamiz¹.

Sebek – (Sobek, Sobk, Soxet, Sobki, Soknopais) Nil quyuvchisi, suv xudosi sifatida tilga olingan. Tasviriy san'atda timsoh boshli, tanasi inson ko'rinishidagi xudo shaklida ifodalanadi. U yovuz kuchlarni haydab, insonni qo'riqlaydi, degan fikrlar mavjud².

Butun dunyoda bo'lgani kabi misrliklarda ham quyoshga sig'inish keng ommalashgan. Misrning o'zi «quyosh mamlakati», uning fir'avnlari esa «quyoshning o'g'li» deb atalgan. Yangi podshohlik davrida fir'avn Amonxoteb-4 (Exnoton) diniy islohot o'tkazib, yakkaxudolikni joriy etadi. Ya'ni, u hammani Aton (quyosh shu'lasi)ga sig'inishga da'vat etadi. Quyoshning belgisi (ramzi) turticha bo'lib, u qanotli sher qiyofasida tasvirlangan. Sher ko'pincha qullar bilan yaqin deb tasavvur qilingan. Ya'ni bu qullar nur shaklidagi lochin ko'rinishida ifodalangan. Unga atab ko'plab madhiyalar to'qilgan va aytilgan. O'nlab katta kichik haykallar ishlangan.

Osiris – dastlab hosildorlik xudosi, keyinchalik vafotidan so'ng yer osti saltanatini boshqaruvchi xudo vazifasini bajara boshlaydi³. Osiris ibodatxonasi xarobalari Abidos shahrida hozirgacha saqlanib qolgan. Osirisning o'g'li Gor (**Xor**) bo'lib, zulmatni yenguvchi xudo hisoblangan va u tasviriy san'atda ijodkorlar tomonidan lochin qiyofasida tasvirlangan. Osirisning xotini Isida barcha onalar va ayollar xudoriga aylanadi. Osirisning birodari Set – baxtsizlik, zulmat, yovuzlik, cho'l va bo'ron xudosi sifatida afsonalardan o'rin olgan⁴. «Osiris va Gor» to'g'risidagi afsona qadimgi Misr dinini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Afsonada aytilishicha, Osiris Misrning podshosi bo'lgan. U odamlarga yerga ishlov berishni, bog'lar yaratishni o'rgatadi. Kunlardan birida akasi Set (zulmat va yovuzlik xudosi) tomonidan o'ldiriladi. Osirisning o'g'li Gor Setni maydonga yakkama-yakka kurashga chaqiradi va bu jangda uni

¹ *Yvonne J. Markowitz. Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. – Boston. 2006. P-129.*

² *Мифы народов мира. – Энциклопедия. – М.: 1991. II том. стр 423.*

³ *World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-75.*

⁴ *World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-72.*

magʻlub etadi. Shundan soʻng, Gor mutloq gʻolib chiqishi uchun oʻzining koʻzini Osirisga berib, uni qayta tiriltiradi. Qayta tirilgan Osiris esa yerga qaytmaydi, u yer osti saltanatining oʻliklar podshosi boʻlib qoladi. Shunday qilib, uning yerdagi merosxoʻri sifatida Gor tiriklar saltanatini boshqara boshlaydi va odamlarni koʻplab ezgu ishlarga boshlaydi. Mamlakat taraqqiyotida katta yutuqlarni qoʻlga kiritadi»¹.

Tasviriy sanʼatda ushbu afsonaga bagʻishlangan «Isida oʻgʻli Gor bilan» nomli bronzadan ishlangan haykal miloddan avvalgi taxminan VII–VI asrlarda nomaʼlum muallif tomonidan yaratilgan. Isida qadimgi Misr rivoyatlaridagi yer xudosi Nutning qizi deyiladi.

Misr firʼavnlarning ilohiylashgan onasi — Isida oʻzida hosildorlik va onalikni namoyon etgan. Misrliklarning tasavvurlari boʻyicha, sehrgarlik sirlari bilan shugʻullangan va bu unga xudolar ustidan kuch va hukmini oʻtkazishga imkon bergan. Baʼzi asarlarda Isida oʻgʻli Gormi tizzasida oʻtirgʻizgan holda tasvirlangan².

Geb — Qadimgi Misr afsonalarida yer va havo xudosi, suv va namlik maʼbudasi Teftunning oʻgʻli. U oʻzining opasi va xotini Nut bilan har kun osmon chiroqlari farzandlarini yutgani va qayta dunyoga keltirgani uchun urushganligi va Gebni pastda qoldirib, Nutni tepaga koʻtargani hikoya qilinadi. Gebning farzandlari Osiris, Set, Isida, Neftida deb nomlangan.

Upaut, (Vepuat — yoʻl ochuvchi) — Boʻri obrazidagi xudo. Markaziy kulʼti Siut — «boʻri shahri». Bu shahardan katta karvon yoʻli boshlangan. Upaut bu yerga kelib ketadiganlar uchun toʻgʻri yoʻl koʻsatuvchi dohiy sifatida ulugʻlangan. Baʼzi afsonalarda u Osirisning birinchi safdagi jangchisi yoki olamdan oʻtganlar ruhining himoyachisi vazifalarini ham bajaradi. Bir qator maishiy buyumlarda uning kichik hajmdagi tasviri ishlangan³.

Misrliklar chorvachilik va dehqonchilik bilan shugʻullana boshlagach, turli xil tabiat kuchlarini oʻzida ifodalovchi maʼbudalar

¹ *Ражабов Р.* Қадимги дунё тарихи. — Т.: 2009, 57–58 бетлар.

² *Yvonne J. Markowitz, Joyce L. Haynes Rita E. Freed.* Egypt in the A G E of the Pyramids — Boston. 2006. P-17.

³ *World Myths & Legends in Art.* — New York. 2010. P-34.

vujudga kelgan. Aynan shu davrga kelib Nut osmon jismlari maʼbudi darajasiga chiqqan boʻlsa, Geb butun yer yuzini boshqaradigan oliy maʼbudga aylangan. Barcha dehqonlar hayotining birlamchi manbasi va posboni — Nil daryosi ilohiga sigʻinishgan. Misrning sharqiy chegaralarini himoya qiluvchi xudoning nomini Sopdu, deb atashgan. U sanʼat asarlarida lochin yoki boshida ikkita pati boʻlgan uzun sochli va soqolli odam shaklida tasvirlangan. Misrlıklar Sopduning «oʻtkir» tishlariga topinishgan.

Misrlıklar oddiy odamlar koʻziga koʻrinmaydigan xudolar ular uchun maxsus qurilgan ibodatxonalariga kelib yashaydi, deb ishonganlar. Ibodatxonada xudolarning katta haykallari jez va sopoldan yasalgan kichik haykalchalarini oʻrnatganlar. Sigʻinuvchilar xudolar shu haykallar ichida joylashib, ularning arzlarini eshitib, inʼomlarini qabul qiladi, deb tushunganlar. Xudolarga xizmat qiluvchi kohinlar shu ibodatxonalarda yashagan. Bosh kohin muqaddas udumlarni bajarish — haykalni xushboʻy suyuqliklar bilan artib-tozalash, kiyintirish, tansiq taomlar berishga javobgar edi. Ishlar bitganidan soʻng xudoga hurmat bajo etib, kohin orqasi bilan yurib, uzoqlashgan. Kohinlar firʼavnlr kabi xalq orasida katta hokimiyatga ega boʻlganlar. Sababi aholi ularni xudolar nomidan gapiradilar, deb ishonishgan.

Misrda ibodatxonaga eltuvchi yoʻlning ikki tomoniga sfinkslar haykallari oʻrnatilgan¹. Darvozaning ikki tomonida salobatli, toshdan oʻyib yasalgan boʻrtma tasvirlar tushirilgan minoralar boʻlgan. Ularning oldida granit toshdan oʻyib yasalgan firʼavanning taxtda oʻtirgan haykali oʻrin olgan. Ibodatxona ichidagi maxsus xonada xudoning haykalchasi saqlangan. Unga yaqin xonada «Muqaddas qayiq» boʻlgan. Bayram kunlari haykalcha qayiqqa oʻrnatilib kohinlar tomonidan ibodatxona hovlisiga xalqning oldiga olib chiqilgan. Misr tasviriy sanʼati qadim zamonlardan turli timsollar, afsona va rivoyatlarga nihoyatda boy boʻlgan asarlar yaratilgan. Dunyoning yaratilishi, olamning bunyod boʻlishi, odamlarning qilgan gunohlari uchun u dunyoda jazo muqarrarligi haqidagi

¹ *Yvonne J. Markowitz, Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. — Boston. 2006. P-33.*

afsonalar dastlab aynan Misr va Old Osiyo hududlarida paydo bo'lgan¹.

Misr, Nubiya, Falastin, Suriya bilan yaqin aloqada bo'lgani sababli chet el xudolari Apat, Astarta, Semit, Dedun (kuch xudosi) Misr xudolari panteoniga qabul qilingan.

Diniy urf-odat, an'analarga Misrda qat'iy rioya qilingan. Xudolarga sig'inish uchun ibodatxonalar, haykallar bunyod qilingan. Minglab kohinlar diniy marosimlar va bayramlarni tashkil qilganlar. Misr dinida u dunyodagi hayotga katta o'rin berilgan. Inson go'yoki uch asosiy substansiya jismoniy tana, uning ma'naviy ko'rinishi (Ka) va uning ruhi (Ba) dan iborat. Faqat shu uch unsurning birgalikda bo'lishi uning yashashga imkon beradi. Shunday ekan, odamlarning jasadini saqlash (mo'miyolash) kerak. Ana shundagina mo'miyo oldida (Ka va Ba) turadi. O'limdan keyingi hayot bu hayotning davomi deb tushiniladi.

Podsho saroyi qarorgohi monumental shaklda qurilgan. Barcha ibodatxona va saroylar, reliflar, boy devoriy rangtasvirlar bilan bezatilgan.

Tasviriy san'atda qadimgi Misr afsonalari butun dunyo rassomlarini qiziqtirib keladi. Bu borada ko'plab asarlar yaratilgan. «**Mark Ant'oniya va Kleopatra tarixidan**» nomli haykal II asr Flamand maktabi vakillari tomonidan ishlanganligi ham buning isbotidir. Kleopatra (mil.av. 51–30-yil) – Misrning Ptolomeylar avlodidan bo'lgan oxirgi malikasi bo'lib, sulolaviy kurashlar jarayonida taxtdan mahrum bo'lishgan. Yuliy Sezar Misrda bo'lgan vaqtda Kleopatraning go'zligidan lol qolib, uni yana taxtga tayinlaydi. Sezarning o'limidan so'ng Kleopatra Rim sarkardasi Mark Antonioning qo'llab-quvvatlashidan foydalanib (keyinchalik uning umr yo'ldoshi bo'lgan) bo'lg'usi Rim imperatori bilan urush olib boradi. Oktavian va Antoniya Akiumdagi jangda mag'lubiyatga uchraydi (mil.av. 31-yil). Oktavianning askarlari Aleksandriyaga kirib kelganda, Antoniy o'zini o'ldirgan edi. Kleopatra raqiblari uni asir sifatida, jirkanch o'lim kutayotganini his qilib, o'zini zaharli ilonga chaqtiradi.

¹ *Yvonne J. Markowitz. Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pyramids. – Boston. 2006. P-9.*

Biroq kartinada Mark Antoniy va Kleopatra tasvirlangan. Ular qandaydir bir shohona bazmda o'tirgan kuyi go'yo xayol surayotganday taasurot o'yg'otadi. Malika sarkardani o'zining boyligi bilan lol qoldirish uchun qadahga sirka bilan qimmatbaho durni aralashtiradi. Asar kompozitsiyasida bazmning shohonaligiga alohida e'tibor qaratilgan.

O'zbekiston zamonaviy tasviriy san'atida Misr ma'budalari mavzusi alohida ahamiyat kasb etadi. Kamoliddin Behzod nomidagi Milliy rassomlik instituti professor-o'qituvchilari Misr Arab Respublikasining Xelvuan universiteti bilan o'zaro ijodiy tajriba almashish maqsadida bir qancha safarlar uyushtirildi. Ushbu safarlarda olingan taassurotlar natijasida bir qator asarlar yaratildi. Jumladan, muyqalam ustasi O. Muinov ijodida mazkur mavzu alohida ahamiyat kasb etadi. Bu xususda san'atshunos N.Normatov quyidagilarni yozadi: «Rassom ijodida o'zi safar qilgan Misr shaharlari va qishloqlari: Luksor, Qohira, Giza kabi joylarning fototasmasidek aniq makon va manzarasini namoyish qilishni maqsad qilib qo'ymagan. Muinov bu joylarda 2008-yil bahorida yigirma kundan ortiq safarda bo'lgan va bir umr izlab yurgan ranglarini shu yerda ko'rgandek bo'ldi. Bu qadimiy zaminda tug'ilgan afsonalar asotirlar va rivoyatlar, tarixiy voqealar bo'lib o'tgan joylar va osori-atiqalardan rassom qattiq ta'sirlandi. Shu yurtning Falg'ari Usama kabi taniqli rassomlari xonadonlarida bo'lishi misrliklarning yashash tarzi, bugungi olamini his qilishda, anglashda ozmi-ko'pmi turtki berdi. Aytaylik, qadimda misrliklarda «Qo'ng'iz» muqaddas sanalgan («kuzatuvchilar»). Baxt keltiruvchi mushuk («Oila qo'riqchisi»), kuch-qudrat ramzi burgut («Buyuk malikalar»), manguilik davomi sifatidagi xoch ramzi (podshohlar vodiysi) va hokazolarda biz ehromlarning ulkan shakllari va tasvirlari, baland tepaliklar bag'ridagi chuqur sag'analar, mo'miyolangan firavnlr, Misrning mahalliy aholisining tabiat qo'ynidagi holatlarini tushsimon ko'ramiz. Rassom ularni qoralama sifatida chizib olgan bo'lsa-da, kartinalarida bevosita real tasvirlash yo'lidan bormadi. Uning nazarida bu o'lka tushlar shahriga o'xshab ko'rindi. Aytishlaricha, Nil oktyabr oylarida havorang tusga kiradi, fevralda yashil giyohlardan bahra olgan daryo qirg'oqlari va o'zanlari moviy

chiziqlar hosil qiladi. Quyoshda qumtepalar oltin rangga kiradi. Quyosh nuriga cho‘milgan yerlar ba’zan zar bulutga o‘xshab ketadi, goho dur, marvarid, kumush va zumradga o‘xshab iliq ranglarda tovlanadi. Bunday tasvirlar «Ehtirom», «Podsholar vodiysi»da yanada bo‘rtib ko‘rinadi»¹.

Xullas, qadimgi Misr afsona va rivoyatlari jahon badiiy madaniyat va san’ati tamaddunida yetakchi o‘rinlardan birini egallaydi. Ayniqsa, tasviriy san’atda mifik obrazlar va qiyofalarning aksariyati qadimgi Misr miqlaridan oziq olib, o‘z shaklu shamoyilini topib keladi. Shunday ekan, mazkur merosni imkon qadar chuqurroq o‘rganish va undan kerakli xulosalar chiqarish lozim.

Nazorat savollari

1. *Misr piramidalari qanday ramziylikka ega?*
2. *Qadimgi Misr ma’budalari nomlarini ayting?*
3. *Qadimgi Misrda dafn marosimlari qanday o‘tkazilgan?*

Adabiyotlar

1. *Yvonne J. Markowitz, Joyce L. Haynes Rita E. Freed. Egypt in the A G E of the Pymids. Boston. 2006.*
2. *World Myths & Legends in Art, New York. 2010. P-134.*
3. *Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). — М.:1991.*
4. *Ўзбекистон миллий энциклопедияси, барча томлари.*
5. *Ражабов Р. Қадимги дунё тарихи. — Т.: 2009.*
6. *Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими. — Т.: Янги аср авлоди, 2008.136 б.*
7. *Норматов Н. Янгича дастхат билан. //Ўзбекистон Адабиёти ва санъати. 2010 йил 8 октябрь. 5-саҳифа.*

¹ *Норматов Н. Янгича дастхат билан. //Ўзбекистон Адабиёти ва санъати. 2010 йил 8 окт. 5-с.*

3-mavzu: Qadimgi Old Osiyo afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Qadimgi Old Osiyo va uning hududiy birligi.
2. Qadimgi Old Osiyo diivida asosiy ilohlari.
3. Old Osiyo afsona va rivoyatlarining o'ziga xosligi.

Tayanch tushunchalar: Shumer, Bobil, Ossuriya, Gilgamesh, Enlil, Enki, Nimmar, Nergal, Utu, Marduk, ikki daryo oralig'i, Akkadliklar haqidagi afsonalar, «Yer va osmonning ajralishi», «Odamlarning paydo bo'lishi», «Suv toshqini». Uruk hukmdori haqidagi afsona, Enlil, Inanna afsonalarining tasviriy san'at asrlarida yoritilishi.

Ayrim manbalarda Old Osiyo deganda qadimgi Mesopotamiya tilga olinadi. Shimolda Armaniston tog'laridan janubga Fors qo'ltig'iga, Sharqda Eronning tog'li viloyatlaridan G'arbga Suriya – Mesopotamiya cho'llarigacha cho'zilib ketgan keng hudud qadimda yunon geograflari tomonidan Mesopotamiya (Furot va Dajla daryolari oralig'i) deb atalgan¹. Qadimgi Mesopotamiyada kishilik madaniyati erta rivojlangan. Arxeologlar undan paleolit davridan (70–80-ming yilliklar) odamlar yashab kelayotganligini aniqlaganlar².

Old Osiyoliklar diniy e'tiqodi tabiat kuchlari, osmon jismlari asosida shakllangan. Bu ularning san'at asarlarida ham aks ettirilgan. Xudolar dastlab ayollar qiyofasida, keyinchalik, erkaklar siymosida tasvirlangan. Mazkur hududda qadimda turli e'tiqodlar – ko'p xudolik hukm surgan. Tasviriy san'atda xudolarning obrazlari aksariyat tosh plitalarga bo'rtma shaklda ishlangan. Ular quyidagilardir:

¹ *Soggs H.W.F.* Everyday liee in babylonian. – New York. 1965.

² *World Myths & Legends in Art.* – New York. – 2010. P-110.

Anzud — shumerliklarda — Anzud, akkadliklarda — Anzu. Dastlabki davrlarda Zu, Imdugud (shamol) tarzida aytilgan. Qadimgi afsonalarda ulkan qush timsolidagi jonzot ko‘rinishida tasavvur qilingan. Tasviriy san’atda boshi sherniki, tanasidagi qanotlarini ikki tomonga yoyib turgan katta burgut ko‘rinishida ifodalangan. Tosh plitalarga ishlangan yodgorliklaridan birida ikkita sherni oyoqlarining o‘tkir panjalari bilan siqib ushlab olib, tepaga ko‘tarmoqchi bo‘lgan katta burgut ko‘rinishidagi kompozitsiya tarzida namoyon bo‘lgan. Yer va Osmon, xudolar va odamlar o‘rtasidagi vositachi vazifasini bajargan. Shu tariqa o‘zida yaxshilik va yomonlik, kun va tun o‘rtasidagi ramzlarni aks ettiradi. Parijdagi Luvr muzeyida saqlanayotgan va eramizdan avvalgi III asrda yaratilgan tosh plitadagi bo‘rtma tasvir qadimgi Lagosh shahri saroyi devoriga ishlanganligi tahmin qilinmoqda.

Ashur — akkad va ossuriya panteonidagi markaziy xudolardan biri. Ashur shahrining asoschisi. Uning uchun alohida ibodatxona barpo etilgan. Eramizdan oldingi VIII–XIX asrlarda Ashur shahrida uning bo‘rtma tasviri ishlangan¹. Bu yodgorlik hozirda Berlin shahridagi Old Osiyo muzeyida saqlanadi.

An — shumerchasiga — osmon, akkadliklarda — Anu. Eng katta osmon xudolaridan biri. Bu so‘z xudo belgisini anglatadi. Eramizdan oldingi XXVI asrda Fara turkumidagi xudolar ro‘yxati boshida tilga olinadi. Shu bois uni «xudolar otasi» deya atashadi. Uruk shahrining homiysi. Yeru osmon, butun olamni yaratgan markaziy xudolardan biri².

Bao³ (Baba) Shumer — Akkad mifologiyasida Lagash shahrining homiysi, hosildorlik va tabobat xudosi. Anning qizi. Ningirsu nomli harbiylar xudosi xotini. Yetti nafar go‘zal farishtalarning onasi. Tasviriy san’atda go‘zallikda tengsiz malika ko‘rinishida ishlanib kelingan.

Gala — shumer, gaddu-akkad. Shumer va Akkad afsonalarida yer osti dunyosining jahldor farishtasi. Yer ostidagi hayotning qoidalariga barcha birdek amal qilishini nazorat qilib turgan.

¹ *Saggs H.W.F. Everyday life in Babylonia. — New York. 1965. P-55.*

² *Saggs H.W.F. Everyday life in Babylonia. — New York. 1965. P-16.*

³ *World Myths & Legends in Art. — New York. 2010. P-34.*

Damgalnuna — donishmandlik va dunyo okeani xudosi Enkning xotini, ba'zi afsonalarda Marduqning onasi deyiladi. Qisqartirilgan nomi «Damgal». Salomatlik va tabobat xudosi esa «**Damu**» deb atashgan. Shuningdek, xudolar yashaydigan makon — **Dunu** Marduqga atab qurilgan ibodatxonaga nisbatan aytilgan. **Dumuzi** esa samoviy ona ajdarho ko'rinishida tasvirlangan. Berlin-dagi Old Osiyo muzeyida yumaloq tosh muhrga o'yib ishlangan ramziy ustun ustida qo'zichoq haykalchasi o'rnatilgan.

Enki — shumer va akkadliklarda oliy bosh xudolardan biri, Eredut shahrining asoschisi sifatida katta mavqega ega bo'lgan. Yer yuzida inson zotining paydo bo'lishi va ular o'rtasida tartib qoidalarning joriy etilishi, hosildorlik, madaniy boyliklarning yaratilishi, chorvachilik va yem-hashaklarni jamlash ishlariga bosh bo'lgan. Dajla va Furot daryolari atroflarini yayov kezib chiqib, odamlarga qayerdan kanal qazish mumkinligi, qanday qilib dalalarga suv chiqarish kerakligini aytib bergan. Havo, taqdir xudosi sifatida dunyoga kelib, o'sib ulg'aygach, Yerni idora qila boshlaydi va xudolar sulolasiga asos soladi, shaharlar asoschisi hamda omoch kashfiyotchisi hisoblangan. Turli giyohlarning shifobaxsh xususiyatlarini aniqlab, o't o'lanlar yordamida odamlarni davolash sirlarini kashf etgan¹. **Abzu** nomli yer osti okeanining hukmdori, yer yuzida barcha suvlar uning izmiga bo'ysungan, odamlarni xudolar qahridan himoya qilgan. Umuman insonlar va xudolarga qiyin vaziyatlarda yordam beruvchi aql-zakovat xudosi².

Enlil — Shumer va Akkad panteonida bosh xudolardan biri. Otasi Ana xudolar otasi nomini olgan. Keyinchalik, u Marduqga tenglashtirilgan. Tabiat kuchlari, shamol va dovul rahnamosi, doimo o'lib-tirilib turuvchi xudo. Madhiya va duolarda u yovvoyi buqa ko'rinishida ta'riflanadi. «Gilgamesh» dostonida ham bir necha bor tilga olingan.

Nimmar esa Enlilning o'g'li, sevgi va hosildorlik xudosi sifatida keng tarqalgan. **Ishtar** — qadimgi akkadliklarda Zuhra sayyorasi hamda hosildorlik, muhabbat, urush va g'alaba ilohasi. Ikki yuzli

¹ *Saggs H.W.F. Everyday life in Babylonia. — New York. 1965. P-67.*

² *World Myths & Legends in Art. — New York. 2010. P-42.*

Ona timsolidagi xudo bo'lgan. Londondagi Britaniya muzeyida Ishtarga sajda qilish sahnasi aks etgan tosh plita saqlanadi. Ushbu yodgorlik eramizdan oldingi birinchi asrning o'rtalarida Ossuriya saroyi devoriga ishlangan deb taxmin qilinmoqda. Bobilda Xudo Ishtarga atab darvoza bunyod etilgan bo'lib, undan miloddan avvalgi III asrga oid sirrush maxluqi – ajdahosi hamda sher tushirilgan tasvir topilgan¹.

Nergal – shumer va akkad afsonalarida yer osti dunyosi, urush, kasallik va o'lim xudosi (Mars sayyorasiga o'xshatilgan). Enlilning o'g'li. Utu – Akkad afsonalarida **Shamash**², shumerliklarda Quyosh – yorug'lik xudosi. Oy xudosining o'g'li. Kechki payt tog'lar ortiga berkinadi va zulmat boshlanadi. Ertalab yana paydo bo'lib, butun olamni yoritadi. Tunda marhumlar olamiga sayohat qilib, ularga nur ulashadi. Narigi dunyoda adolat o'rnatuvchi hakam³. Uruk shahrining birinchi hukmdori, homiysi, epik qahramonlar himoyachisi. **Ki** – yer, ona zamin xudosi. Ular er-xotin bo'lishgan. Donishmandlik xudosining nomi – **Yea** deb atalgan. **Ningal** esa qadimgi afsonalarda quyosh xudosi Utu (Shamash) ning xotini. Ningalga sig'inish eramizdan avvalgi III ming yillikda Suriya hududlaridan tarqala boshlagan. Uning tasviri Ur Nammu saroyidagi (Ura shahri) devoridagi tosh plitaga bo'rtma holda ishlangan. Hozirda bu yodgorlik AQSHning Filadelfiya universiteti muzeyida saqlanadi. Shuningdek, shumer va akkad afsonalarida barcha xudolarning yaratuvchisi – onasi mavjud. **Ninxursagga** hamma xudolarni dunyoga keltirib voyaga yetkazgan bosh onasi sifatida qaralgan. Qadimgi Suza shahri saroyida eramizdan oldingi II asrda uning uchun alohida bo'rtma tasvir ishlangan. Mazkur noyob asar hozirda Parijdagi Luvr muzeyida saqlanadi.

Marduq – Bobil yuksalgan paytida, mamlakatning oliy bosh xudoriga aylanadi. Yupiter bilan Nabi (Marduqning o'g'li) donolik, yozuv va hisob xudosi. Merkuriy sayyorasiga o'xshatilgan. Ular turli afsonalarda koinot jismiga o'xshatilgan. Ba'zi afsonalarda

¹ *Saggs H.W.F.* Everyday liee in babylonia. – New York. 1965. P-48.

² *Saggs H.W.F.* Everyday liee in babylonia. – New York. 1965. P-105.

³ *Saggs H.W.F.* Everyday liee in babylonia. – New York. 1965. P-13.

shohlar ajdarhoni kurashda magʻlub etib, xalqiga faravonlik keltirgani va shu orqali oʻz hokimiyatini mustahkamlagani hikoya qilinadi¹. Jumladan, qadimgi Bobil saltanatining homiy ilohi, yorugʻlik kuchlarining peshvosi Marduq (Yahudiycha-Morduhay) insonlarni qutqarish uchun zulmat tartibsizligining hukmroni – ajdaho Tiamat bilan kurashib, uni yengadi va adolat oʻrnatadi. Yuqoridagi har bir xudoga birorta aniq vazifa yuklatilgan.

Kululu – yer osti dunyosi okeanining xudosi Enkinning xotini. Tasviriy sanʼatda boshi odam, tanasi baliq koʻrinishida ifodalanadi. Ashur shahridagi saroylardan biriga eramizdan avvalgi VIII–VII asrlarda uning boʻrtma tasviri ishlangan. Hozirda bu yodgorlik Parijdagi Luvr muzeyida saqlanadi.

Lamashtu eramizdan avvalgi II asr oxirlarida sher boshli ayol farishta goʻyo yer tagidagi narigi dunyodan chiqib kelib, yer yuzidagi odamlarga kasalliklarni tarqatgan, yosh bolalarni oʻgʻirlab ketgan, bolalar kasalliklari farishtasi. Tasviriy sanʼatda koʻkragidan it va choʻchqani emizayotgan afsonaviy jonzot koʻrinishida uchraydi.

Mushxush – akadliklar tilida olovli qizil tusli ajdarho, Tiamat xudosi tomonidan yaratilgan moʻjizaviy maxluq. Maduq xudosining ramziy timsoli. Tashqi koʻrinishida sher, burgut, ilon, chayon belgilarini uygʻunlashtirgan jonzot. Shumerliklarda Mushrush, Sirush nomlari bilan aytilgan. Parijdagi Luvr muzeyida unga bagʻishlab eramizdan oldingi VII–VI asrlarda yaratilgan bronza haykali saqlanadi. Koʻp xudolik hukm surgan Mesopotamiyada dastlab xudolar sharafiga odamlar qurbonlik qilingan boʻlsa, keyinchalik ularni turli hayvonlar bilan almashtirganlar².

Old Osiyoda qudratli davlatlardan biri – **Ossuriya** nomi bilan bizgacha yetib kelgan. Ossuriya hukmdorlari saroyi Nineviyada sunʼiy tepalik ustida qurilib, qalʼa koʻrinishida boʻlgan. Uning atrofi qalin, mustahkam oʻq otish tuyuklari bilan taʼminlangan va oq devor bilan oʻralgan. Kirish darvozasining har ikki tomonida saxiy ruhlarning – odam boshli tanasi esa qanotli hoʻkizlar koʻrinishidagi

¹ *Saggs H.W.F.* Everyday life in Babylonia. – New York. 1965. P-108.

² *Карматов Х.* Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ваДУ, 2008. 65 б.

katta haykallari oʻrnatilgan. Oxirgi hukmdorlardan biri — Ashshurbanipal 30 ming dona noyob kitoblardan toʻplangan kutubxona tashkil etgan. Kutubxona qoldiqlarini arxeologlar XIX asrda topishgan. Unda saqlangan kitoblardan olimlar Gilgamesh, Shumer xudolari va Babil podsholigi tarixiga oid maʼlumotlarni olishgan. Ashshurbanipalning oʻlimidan soʻng Mesopotamiyada ossuriylar hukmdorligiga qarshi qoʻzgʻolon boshlangan. Zaiflasha borgan ossuriylar poytaxti «Sherlar makoni» — Nineviyani miloddan avvalgi 612-yili Babil va midiyaliklar qoʻshini bosib olib, talab vayron qilgan.

Gilgamesh (shumerchasiga Bilgami) — Urukning yarim afsonaviy hukmdori¹. Shumer va Akkadliklar epik anʼanalarining qahramoni. Hikoyalarda aytilishicha, Gilgamesh Luganbandining qahramoni va Ninsun xudosining farzandi. Nippurdagi podshohlar roʻyxatida (Ikki daryo oraligʻidagi sulolalar roʻyxati) Gilgameshning hukmronligi Urukning birinchi sulola davriga kiritiladi (mil. avv. XXIII–XXII asrlar). Gilgamesh bu sulolaning 5-podshosi hisoblangan. Shuningdek, Gilgameshni xudoning farzandiligiga ishora qilinadi, uning hukmronligi «podsholik roʻyxatida» 126-yilni tashkil etgan. Uning nomi Nippurdagi Tummal qabristonidagi yozuvda eslatiladi. Gilgameshning qilgan qahramonliklari haqidagi maʼlumotlar Shumerda yaratilgan 5 ta dostonda oʻz ifodasini topgan. Gilgamesh hukmronligi davrida Uruk kuchayib, Kish hukmronligidan ozod boʻlgan. Gilgamesh va uning vorislari davrida Lagash, Nippur kabi shahar-davlatlar Urukka itoat etganlar. Gilgameshning hayoti koʻplab afsonalarga burkangan. Gilgamesh dunyoga kelganida mamlakat hukmdori boʻlmish bobosi nevarasi undan taxtni tortib olishidan qoʻrqib, uni jarga otib yuborishga buyruq beradi. Ammo uni jarga uchib ketayotgan burgut tutib olib, bir bogʻbonga eltib beradi, bogʻbon uni mehr bilan parvarishlab tarbiyalaydi. Balogʻatga yetgan Gilgamesh bobosidan hokimiyatni tortib oladi, oʻzi Uruk shahrini boshqara boshlaydi. Qadimgi Mesopotamiyada unga bagʻishlab eng nodir, mazmuni juda keng afsonalar jamlangan doston yaratilgan. Unda Gilgameshning tugʻilishi, voyaga yetishi,

¹ *Saggs H.W.F.* Everyday life in Babylonia. — New York. 1965. P-98.

Yenkidu bilan ko'rsatgan qahramonliklari, Yenkiduning fojiali o'limi va Gilgameshning obi-hayot qidirib boshidan kechirgan sarguzashtlari bayon etiladi. Doston eramizdan avvalgi ikkinchi ming yillik boshlarida yaratilgan deb taxmin qilinadi. Tasviriy san'atda uning bir necha ko'rinishdagi qiyofasi yaratilgan. Parijdagi Luvr muzeyida eramizdan oldingi VIII asrda yaratilgan ikkita asar saqianadi. Ulardan biri – toshdan ishlangan haykalchada Gilgamish kuch-qudratga to'lgan, bilaklari baquvvat, yeikalari keng pahlavon kelbatli ko'rinishda ifodalangan bo'lsa, ikkinchisida u yoshi ulug', soqoli uzun, o'ng qo'lga qamchi tutgan, chap qo'lga esa kichkina afsonaviy jonzodni ko'tarib olgan holda tosh plitaga bo'rtma shaklda ishlangan.

Agusheya haqida doston. Qadimgi Mesopotamiyada yaratilgan ushbu dostonida ma'budalar Ishtar bilan Sopdu o'rtasidagi mojaro hikoya qilinadi. Donishmandlik xudosi – Yea bu ikki ma'budani Agushaya iltimosiga ko'ra, yarastirib qo'yadi. Doston Agusheya, Ishtar va Sopdularni maqtab, ular o'rtasida ittifoq hukm surishini kuylash bilan tugaydi.

Butun dunyo to'foni haqida afsona. Ikki daryo oralig'idagi davlatlarda vujudga kelgan qadimiy afsonalardan birida aytilishicha, odamlar xudolarni izzat-hurmat qilmay qo'yadilar, shundan keyin xudolar odamlarni qirib tashlash uchun butun yer yuzini suvga g'arq qilishga qaror qiladilar. Lekin donishmandlik xudosi Yea to'fon bo'lishi to'g'risida qamishlarga aytib qo'yadi, bir kishining kulbasi ana shu qamishlardan yasalgan edi. Qamishlar bu haqda kulbaning egasiga shivirleydilar. Kulbaning egasi kattakon kema yasab, o'z oilasini, hunarmandlarni, shuningdek xonaki va yovvoyi hayvonlarni shu kemaga joylashtiradi. Osmonni qora bulut qoplaydi; kunduz kuni xuddi kechasidagi kabi qorong'u bo'lib qoladi, dovul boshlanadi, yerga jala quya boshlaydi, suv yerni qoplaydi. Yerdagi hamma tirik zot halok bo'ladi. Olti kundan keyin bo'ron tinadi. Suv kamaya boshlaydi. Kemadan chiqarib yuborilgan qora qarq'a quruq yerni topib borib qo'nadi, keyin bu yerga odamlar va jonivorlar chiqib borishadi.

Shumer shaharlari Akkad, Bobil va Ossuriya davlatlari podsholarining yozuvlari juda katta qimmatga ega. Shunday yozuvlardan

biri eramizdan avvalgi XXII asrga oid Lagash davlatining yuksalishi uning qo'shni Umma bilan kurashi to'g'risida hikoya qiladigan Lagash hokimi Enatumning «Kalxatlar stelasi» deb atalmish yozuvdir. Eramizdan avvalgi XXIV asrga oid Lagash hokimi Urukagina, eramizdan avvalgi XXII asrga oid Lagash hokimi Gudeaning qurish va bag'ishlov yozuvlari, Akkad podsholigi Rimushning (eramizdan avvalgi XIII asr) Elamga yurishlari to'g'risidagi yozuvlarida podsho yer zaxirasi, uning jamoa yeri hisobidan ko'payishi to'g'risidagi afsonaviy ma'lumotlar berilgan.

Biggacha Ossuriya podsholigining juda ko'p yozuvlari yetib kegan¹. Shulardan biri «Sargon II ning Ashshurga xati»da eramizdan avvalgi 714-yilda Urartuga qarshi yurishi bayon qilingan. Podsho Ashurbanipal haqida batafsil ma'lumot beruvchi yilnomasi ham qisman saqlanib qolgan. Yangi Bobil podsholigining 140 ga yaqin yozuvlari bizga ma'lum. Tarixiy asarlar keyinroq eramizdan avvalgi IV–III asrlarda paydo bo'lgan. Kohin Beroyesning (Bobildagi Marduq ibodatxonasi kohini), III qismli «Bobil va Xaldey tarixi» to'fon davridan makedoniyalik Iskandar davrigacha davom etgan asari diqqatga sazavordir. Biggacha bu asarning parchalari O'rta asrlar tarixchilari asarlarida keltirilgan ma'lumotlar orqali yetib kelgan.

Uruk podsholigi Imerkar to'g'risidagi epik poemalarda Shumerning ilk sulola davrida (eramizdan avvalgi III ming yillik boshlari) uzoq mamlakat Aratta (Eron hududi) bilan aloqasi to'g'risida qiziqarli afsonalar beriladi. Akkad podsholigining asoschisi Buyuk Sargon to'g'risidagi Akkad afsonalari ham saqlanib qolgan. Ularning ayrimlariga bag'ishlangan lavhalar qadimgi shaharlar saroyi devorlaridagi tosh plitalarga bo'rtma tasvir sifatida ishlangan.

Qadimgi Old Osiyoda yashovchi aholi mafkuraviy hayotida din hukmron mavqega ega bo'lgan. Eramizdan avvalgi IV–III ming yilliklar chegarasida Shumerda batafsil ishlab chiqilgan, keyinchalik Bobilda o'zlashtirilib, rivojlantirilgan teologik tizim yuzaga kelgan. Har bir Shumer shahri o'z xudo homiysiga ega bo'lgan. Bundan

¹ *Saggs H.W.F. Everyday life in Babylonia. — New York. 1965. P-21.*

tashqari, umumshumer shaharlari birdek sajda qilgan xudolari mavjud edi.

Xudolardan tashqari, ko'psonli ezgulik devlariga sig'inilgan¹. Turli xil kasalliklar sababchisi bo'lgan yovuz devlarni rahmdil qilishga harakat qilganlar. Devlarni ular yarim odam, yarim hayvon tarzida tasvirlaganlar. Odamlar o'zlarini odam boshli, qanotli ho'kiz sifatida ifodalaganlar. Qanotli ulkan haykallar go'yo Ossuriya podsholigi saroylarini qo'riqlaganlar. Hashamatli haykallarning saroylarga kiruvchi yo'laklar va maydonlarda o'rnatilishida aynan shunday ramziylik aks etgan.

Shumer va akkadliklar u dunyoga ishonganlar. Ularning tasavvurida u dunyo soyalar podsholigida o'liklar ochlik va chanqoqlikdan qiynaladilar. Loy, chang bilan ovqatlanadilar. Shuning uchun marhumlarning bolalari ularga qurbonlik keltirishga majburdirlar.

Xullas, Qadimgi Old Osiyo san'atining shakllanish va keyingi taraqqiyotida mifo-epik mavzularning alohida o'rni bor. Shumerliklarning badiiy an'analari bilan bir qatorda hind, xitoy, Markaziy Osiyo va yunonlar xudolarining ta'siri hal qiluvchi rol o'ynagan. Qadimgi davr dinlarida turli tuman hayvonlar va parrandalar ham ilohiylashtirilgan. Jumladan, ilon boshli bilakuzuk, chayon ko'rinishidagi odam, burgut ustidagi iloh, yaralangan sher, kuchuk, sigir, qirg'iy, ajdar obrazlarining ishlanishi ham shundan dalolat beradi². Mazkur hududlarda eramizdan avvalgi uchinchi ming yillik boshlarida shakllangan tosh o'ymakorligi ham yuqoridagi fikrlarni tasdiqlaydi. Tosh plitalarga mifologik mavzulardagi lavhalarni o'yish eramizdan avvalgi I asrgacha yuksak darajada rivojlangan. Eramizdan avvalgi XXIV–XXIII asrlarda Mesopotamiya yagona davlat bo'lib birlashgan paytda podsholarning ideallashtirilgan portret-tasvirlari paydo bo'ladi. Bu esa yarim xudo va yarim hukmdor ko'rinishidagi afsonaviy siymolarning ilohiylashtirilishiga olib keldi. Hozirda bunday noyob san'at yodgorliklarining aksariyati Fransiya, Angliya, Germaniya va AQSH dagi yirik muzeylar zaxirasidan o'rin olgan.

¹ *Saggs H.W.F. Everyday life in Babylonia. — New York. 1965. P-104.*

² *Saggs H.W.F. Everyday life in Babylonia. — New York. 1965. P, 26-106.*

Nazorat savollari

1. *Qadimgi Old Osiyoning hududiy chegarasini tushuntirib bering?*
2. *Qadimgi «Mesopotamiya» soʻzi qanday maʼnoni anglatadi?*
3. *Qadimgi Old Osiyodagi yirik shaharlarning nomini ayting?*
4. *«Gilgamesh va Ada» afsonasining qahramonlari kimlar?*

Adabiyotlar

1. *Saggs H.W.F. Everyday life in Babylonia. – New York. 1965.*
2. *World Myths & Legends in Art. – New York. 2010.*
3. *Ртвеладзе Э.В. Великий Шелковый путь. – Т.: Фан, 1999. – 280 с.*
4. *Гюль Э.В. Диалог культур в искусстве Узбекистана: античность и средневековье. – Т.: 2005. – 208 с.*
5. *Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ. – 2008*
6. *Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). – М.:1991.*

4-mavzu: Qadimgi Xitoy afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Qadimgi Xitoy sivilizatsiyasi.
2. Fu-si, Nyuy-va, Cho'pon va to'quvchi haqidagi afsonalar.
3. Konfutsiychilik, daosizm marosimlari va ularning tasviriy san'at asarlarida ilohiy lashtirilishi.

Tayanch tushunchalar: *Pan-gu, Nyuy-va, Fu-si, Lun-yuy, Syao va «Di», Lyu-Ban, Chjou aqidalari, Ajarho, Tay-Lyao, Konfutsiy haykali, Suyfu, eng haqiqiy donishmand, Millatlarning ulug' ustози, osmon ruhlari, ajdodlar ruhlari, «Tog' va dengizlar kitobi», yaxshi va yovuz ruhlar, sehrli o'simliklar va hayvonlar, uzoq yerdagi g'ayritabiiy yashovchilar va ularning yovvoyi udumlari, Shan-di – asosiy iloh, osmon xudosi – Ten-di, Xitoy afsonasida qurbonlik keltirilishi, Quyosh tasviri, Daosizm – yangi din shakllanishi va uning falsafasi, «Dunyo va insonlarning paydo bo'lishi», «Osmon nayzasi», «Cho'pon va to'quvchi» afsonalari.*

Ko'hna afsonalar, ertaknamo lavhalar, timsollar, ramzlar va mifik obrazlar Qadimgi Chin mamlakati tasviriy san'ati bilan bog'lanib ketadi¹. Qadimgi Xitoy asotirlari to'g'risidagi eng mukammal va yirik manbalardan biri «Tog' va dengizlar kitobi» deb nomlanadi. Sakkiz yuz yil davomida xitoylik nomi noma'lum turli mualliflar tomonidan yaratilgan ushbu kitob ajoyib va g'aroyib sirli voqealarga nihoyatda boy. Eramizdan avvalgi VIII asrdan eramiz boshlariga qadar bo'lgan uzoq davrdagi eng qiziqarli ma'lumotlar: Xitoy tabiati bayoni, turli xudolar, ilohlar, insoniyatga yaxshilik va yovuzlikni olib keluvchi ruhlar, sirli o'simliklar va

¹ World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-35.

afsonaviy hayvonlar, yaqin va uzoq hududlarda yashovchi aholining turli-tuman odatlari, yashash tarzi, marosimlari va san'ati haqida batafsil hikoya qilinadi¹.

Qadimgi Xitoy afsonalarida olam va odamning yaralishi haqidagi asotirlar keng tarqalgan. Dunyo va birinchi insonning yaratilishi afsonaviy Pan-gu² nomi bilan bog'lanadi. Ularda aytilishicha, dastlab Ona zaminning yuzasi go'yo tuxum shakliga o'xshash bo'lgan. Bu tuxumda ilohiy mo'jiza tufayli o'z-o'zidan Pan-gu yaralgan. Ancha vaqtgacha u uyqudan o'yg'onmagan. O'yg'ongandan so'ng qarasa, chor-atrofdan qorong'ulikni ko'radi va bundan xafa bo'ladi. Shunda u tuxum po'stini yorib, bir amallab tashqariga — yorug' olamga chiqib oladi. Tuxum ichidagi toza havo va yengil suyuqliklarning pokizasi bug'lanib, tezda yuqoriga ko'tariladi va cheksiz osmonni hosil qiladi, aksincha barcha og'ir jismlar va yomonliklar tuxumning po'stlog'iga qo'shilib pastga tushadi, natijada tekis yerni vujudga keltiradi. Oldingi abadiy zulmat yana hammayoqni qoplamasligi uchun oyoqlari bilan erga qattiq o'rtnashadi, qo'llari bilan osmonni tutib, zamin va samoni ikkiga ajratadi.

Hayot davom etaveradi. Oradan roppa-rosa o'n sakkiz ming yil o'tadi. Kun sayin Pan-gu ulg'ayib, kuch qudratga to'lib boraveradi, yer va osmon o'rtasidagi masofa yanada kengayaveradi. Yer yanada mustahkamroq va kengroq bo'laveradi. Pan-gu ko'tarilgan qo'llari bilan osmonni mahkam ushlab turaveradi. Va nihoyat, osmon cheksiz, yetib bo'lmaydigan darajada balandlikka ko'tariladi. Yer ham tobora mustahkamlanib yengib bo'lmas kuchga aylanadi. U ham asta-sekin keksayib, tobora umri tugab boradi. Bu paytga kelib osmon va zamin hech qachon bir-biriga birika olmasligi aniq edi. Nihoyat, buni to'g'ri anglagan Pan-gu qo'llarini pastga tushirib, bu ishidan voz kechadi. Ammo yorug' olamda xotirjam yashash uchun uning umri yetmaydi. Oradan hech qancha vaqt o'tmasdan u jon taslim qiladi.

Hammasi ana shundan boshlanadi. Uning so'ngi nafasidan shamol va bulutlar paydo bo'ladi. Ovozi kuchidan samoda

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. — New York 2010. P-11.*

² *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. — New York 2010. P-15.*

qoʻrqinchli chaqmoq vujudga keladi. Olamga soʻngi bor tikilgan koʻzlari esa Quyosh va Oyga aylanadi. Tanasida oqib turgan qoni daryo-yu, dengizlarni hosil qiladi. Uzun sochlarining tolalari oʻrnida ulkan daraxtlar oʻsib chiqa boshlaydi, tanasini ushlab turgan suyaklari togʻu-toshlarning koʻpayishiga olib keladi. Shu tariqa siz-u biz koʻrib turgan moddiy olam vujudga kelganligi rivoyat qilinadi. Ayrim mifk rivoyatlarga qaraganda, Pan-gu tanasidan chiqqan kemiruvchilar, qurt va qumursqalardan insonlar yaralgan emish. Qadimgi Xitoy mifologiyasini oʻrganuvchilarning taxminicha, bu taxmin insoniyat gʻururiga taʼsir etgani uchun keng tarqalmagan ekan.

Odam zotining birinchi ota-onalari sifatida aka-singil Fu-si va Nyuy-va tilga olinadi. Ular Kunlun nomli ilohiy gʻorda dunyoga kelib, keyinchalik voyaga yetgach, er-xotin boʻlib yashaganlar. Kunlardan birida Nyuy-va insonga oʻxshamagan mavjudotni dunyoga keltiradi. Uning koʻrinishidan hazar qilib, chaqaloqning tanasini tiriklayin mayda boʻlaklarga boʻlib tashlaydi. Tana aʼzolarini yer yuziga sohib tashlashga qaror qiladi. Uning tanasidagi qismlar qaerga tushgan boʻlsa, shu yerda insonlar paydo boʻlaveradi. Shunday qilib, yer yuzidagi ilk insonlar yaratilganligi aytiladi.

Anʼanaviy tasviriy sanʼatda Fu-si va Nyuy-va yarim inson, yarim ilon qiyofasida dumlari bilan yaratilgan, bu oila birligi timsolidir. Qadimda bu ikki qahramonlarning har biri alohida qahramon sifatida qaralgan. Fu-si nomi, taxminan, «oʻldirilayotgan hayvon ovchisi» maʼnosini bildiradi. U uzoq, maftunkor ilohiy bir joyda tugʻilgan. Shu bois u yerga quruqlikda ham suvda ham borib boʻlmas ekan, koʻpchilik bu oʻlkani borib koʻrishni faqatgina orzu qilar ekan xolos. U yerning aholisi abadiy yashar va hech qachon vafot etmas ekan, ular havoda ucha oladigan, suv ustida bemalol yuradigan va olovda yonmaydigan moʻjizaviy qudratga ega boʻlishgan¹.

Afsonada aytilishicha, Fu-sining onasi goʻzallikda tengi yoʻq Xusyuy-shi boʻlgan ekan. Kunlarning birida, sohibjamol koʻl boʻyida

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York .2010. P-52.*

sayr qila turib, tasodifan chaqmoq xudosi-Ley-Shen qoldirgan izni bosib, homilador bo'lgan va ma'lum vaqtdan keyin Fu-sini dunyoga keltirgan. Xitoyliklar bunday afsonalarning turli variantlarini to'qishgan. Negaki, ularning barchasi o'zlarini uning avlodlari – farzandari va nevaralari deb o'ylashadilar. Fu-si ularni ov qilishga, baliq ovlashga, olov yoqishga, ovqat pishirishga, «se» nomli musiqiy asbobini chalib, qo'shiq aytishga va hayot kechirish uchun kerakli bo'lgan boshqa narsalarni o'zlashtirishga o'rgatadi¹.

Bundan tashqari, u har xil qarashlar va tushunchalarni o'zida aks ettiruvchi sakkizta ramziy belgilarni anglatuvchi trigramni yozib qoldiradi. Qadimgi davrda u magik tartib-qoidalar yozilgan yagona manba edi. Bizning davrimizda folbinlikka asoslangan «O'zgarishlar kitobi» nomi bilan yaxshi tanilgan va u fol ochishda ishlatiladi. Nyuy-va qabilaning tashkil topilishidagi birinchi ona Xuanxe daryosi bo'yida yashovchi xalqlarning asoschisi hisoblangan. Nyuy-va ismi oxirigacha aniqlanmagan «nyuy» – ayol ma'nosida, «va»-har xil ma'nolarda ishlatilgan. Taxmin qilishlaricha, Nyuy-va «suvbaqa», ya'ni, ko'lmaklar ilohi hisoblangan. Shundan kelib chiqib, uni yomg'ir va ko'l xudosi sifatida e'zozlangan, degan xulosa qilish mumkin.

Afsonalarda Nyuy-va haqida boshqa hech narsa deyilmagan. Eramizdan oldingi IY asr shoiri Syuy Yuan «Osmonga savol» kitobida «Kim bo'lgan, ilk Nyuy-vani kim yaratgan?» deb so'ralgan misralarni o'qishimiz mumkin. Ayrim ertaklarda aytilishicha, Nyuy-va insonlarsiz dunyoda yakka o'zi yashaydi. Uni tog'lar, o'rmonlar, daryolar, jonivorlar va qushlar o'rab turardi. Kunlarning birida, Nyuy-va havza yonida o'tirib, qo'liga bir bo'lak loy oladi, tinch turgan suv yuzasiga ko'zguga qaragandek qarab, o'zining kichik ko'rinishini ko'radi. Shunda loydan bir siqim olib yerga qo'ysa, tasodifan jonli odam paydo bo'ladi. U ongli, quvnoq va mehnatsevar insonning ilk ajdodi edi. Bu ish Nyuy-vaga yoqib qoladi va shundan keyin loydan bir qancha insonlarni yaratishga kirishadi. Unda yer yuzini tirik insonlar bilan to'ldirish istagi tug'iladi. Mehnatini yengil qilish uchun u uzun xivchinni suyuq

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. -- New York 2010, P-52.*

loyga botirib olib, siltab, sochib yuboradi. Sochilib tushgan loy bo'laklari o'sha zahotiy oq jonli insonlarga aylanadi. Natijada, oddiy xalqni xivchin yordamida, buyuk odamlarni esa o'z qo'li orqali dunyoga ketiradi. Nihoyat, yer yuzi insonlar bilan to'ladi. Vaqti kelib insonlar vafot etadi va Nyuy-va yangilarini yaratadi. Oxir oqibat u o'zining bu ishidan charchaydi. Chunki, bu ishining oxiri ko'rinmas edi. Shunda u odamlarni ayol va erkakka ajratdi, ularni oila qurib farzandli bo'lishga undaydi¹.

Odamlar baxtli, farovon, bir birlari bilan urishmasdan va hasad qilmasdan umr kechirishgan. Oilani boqish uchun insonlar mehnat qilishmas, ona zamin o'z saxovati bilan ularni boqardi. Tug'ilgan farzandlarini qush inlarida belanchak qilib joylashgan. Sher va yo'lbarlar mushuk kabi muloyim, ilon esa zaharsiz bo'lganmish. Kunlarning birida suv ruhi Gun-gun va olov ruhi Chju-jun bir-biri bilan urushishi natijasida urush boshlandi. Olov ruhi g'alaba qozonadi, yengilgan suv ruhi esa boshi bilan Burjou tog'i bag'riga urilib, tog' bo'laklari osmon uzra parchalanib ketdi. Tayanchini yo'qotgan osmonning bir bo'lagi yerga parchalanib tushdi. Bo'laklari tushgan joylardan yerosti suvlari toshib chiqib, o'z yo'nalishida yer yuzini qoplaydi. Nyuy-va dunyoni saqlab qolishga harakat qiladi. U 5 xil rangdagi toshlarni olib, ularni olovda kuydirib osmondan darcha ochadi...

Xitoyda shunday ibora yuradi. Osmonning rangiga nisbatan olingan 5 xil rang ajralib turadi. Boshqa bir afsonalarda esa Nyuy-va kichik yaltiroq toshlar bilan yamaganda ular yulduzlarga aylangan. Shundan so'ng, Nyuy-va ko'p narsalarni yoqib, hosil bo'lgan kulini suv oqimiga sochib yuboradi.

Tartib qayta tiklandi, ammo hayot sekin o'zgarib bordi. Osmon g'arbga tomon egiladi. U tomondan quyosh va oy chiqar edi, daryolar janubiy sharqiy yo'nalishda oqar edi (Xitoyda ko'p daryolar janubi sharqqa oqadi). Endi Nyuy-va dam olishi mumkin edi. Qaysidir afsonalarda Nyuy-va vafot etgan, boshqa birida esa osmonga chiqib ketib hozirda ham u yerda yaxshi yashayotganligi aytiladi.

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A. to Z. – New York 2010. P-54.*

Xitoy tasviriy san'atida Fu-si va Nyuy-varianting belidan baland qismi inson, belidan pastki qismi bir-birlariga chirmashib ketgan ilon qiyofasida dumli qilib ifodalanadi. Ilon dumi oila birdamligini ifodalaydi. Ularning yuz qiyofasidagi mamnunlik, xursandchilikning o'zi ham shundan dalolat beradi, ikkita tana bir-biriga birlashib go'yoki umumiy bir tanada joylashishgandek tasavvur uyg'otadi. Ularning sochlari ham o'ziga xos milliy ruhda turmaklangan. Bunda ikki yarim — bir butun aqidasiga amal qilingan.

Ko'p yillar o'tadi. Insonlar ko'payib boraveradi, yerdagi narsalar ularning ehtiyojini qondirmas edi. Shunda qish va yoz xudosi Yan-di osmondan yerga tushadi. O'sha davrlarda yer bilan osmon bir-biri bilan zinalar orqali muloqot qilardi. Insonlar bemaolol osmonga chiqib xudolar bilan gaplasha olardi, xudolar esa pastga tushib odamlarga yordam berardi. Yan-di odamlarga yer haydashni va ekin ekishni o'rgatadi. Uni ho'kiz boshli odam qiyofasida tasvirlashgan. Ko'p asrlar davomida Xitoy dehqonlarining asosiy yordamchisi ho'kiz bo'lgan. Yan-di shifokorlar Xudosi sifatida insonlarga foydali giyohlarni targ'ib qilgan. Giyohlarning zaharli yoki foydali ekanligini o'zida sinab ko'rgan. Xitoyda zaharli duanchan giyohi mavjud bo'lib, Yan-di shu giyohdan zaharlangan deb taxmin qilinadi. Yan-di yana insonlarga quyoshga qarab soatni aniqlashni va bir — biri bilan mahsulot almashishni o'rgatgan, shunday qilib ilk bozorlar tashkil topgan¹.

Qadim vaqtda Xudolar yer yuzini bo'lishganda Yan-di yerning janubiy qismiga hukmron bo'ladi. Markaziy qismi hukmdori va barcha Xudolarga Huan(Shan)-Di rahnamolik qiladi. U odamlarga juda ko'p yordam bergan: bolta yasashni, kamon bilan nayzani, ko'ylak bilan oyoq kiyimni, ayol va erkak kiyimlarining farqini, yana insonlarga qo'ng'iroq chalishni, quduq qazishni, arava va qayiqlardan foydalanishni o'rgatadi. Barcha xudolar Huan-dini o'zlarining boshliqlari hisoblardi, faqatgina Yan-di o'zini u bilan teng hisoblardi. Bundan Huan-dining jahli chiqadi va Yan-dini janub hukmronligidan olib tashlaydi. Yan-dining avlodlari ko'p bo'lgan, uning yerda yashovchi yirik mavjudotli qabilalari bo'lgan.

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. — New York 2010. P-56.*

Bu qabila boshlig'i yirik mavjudot Chi-yu bo'lgan. U odam tanali, ho'kiz boshli, olti qo'lli va to'rtta ko'zli bo'lgan. Boshida o'tkir shohi, uning quloqlari yonidan uchta qilichga o'xshash o'tkir tishlari ko'rinib turardi. Chi-yu temir to'fonlar va janggovar qurol — aslahalarning ilohi bo'lgan. Chi-yu Huan-di va uning avlodlaridan o'ch olishga kirishadi. O'ziga qarashli yirik mavjudotlarni, yovuz ruhlarni, o'rmon, daryo va tog'larda yashovchi ilohlarni, uning tazyiqi ostida ilohiy Xudoga qarshi da'vat qilingan inson qabilalarini birlashtirib, katta qo'shin to'playdi. Huan-di ham qo'shin yig'adi. Uning qo'shini xudolar, ilohiy ruhlar, yirtqich hayvonlar — yo'lbarstar, ayiqlar, va qoplonlardan iborat edi. Ikki o'rtadagi murosasiz jang uzoq va ayanchli tarzda davom etadi. Va nihoyat, Huan-di Chi-yu qo'shini ustidan g'alaba qiladi. Chi-yuni asir olib, boshini tanasidan judo qiladi. G'animining qayta tirilmasligi uchun uning kallasi va tanasi alohida-alohida joylarga ko'milgan. Hozirgi kungacha Xitoyda bu ikki tepalik uning qabri hisoblanadi. G'alaba qozongan Huan-di uning tarafdorlarini ham o'ziga bo'ysundirib oladi. Chi-yuga insonlar yordam beradi, Huan-di esa osmondan qo'shin tushirib ko'plab insonlarni qirib tashlaydi. Shundan so'ng, Xudolar insonlarni o'z ishlariga aralashmasligi uchun yer va osmonni tutashtirib turuvchi zinapoyalarni yo'q qilishdi. Endi insonlar Xudolar bilan yuzma-yuz gaplasha olishmasdi, faqatgina qurbonlik keltirib, sig'ina olishar edi xolos. Xudolar uzoq bo'lganligi sababli insonlar ustidan hukmronlik qila boshlaydi. Hokimiyat uchun kurash boshlanadi, endi boylar kambag'allarni, kuchlilar kuchsizlarni, erkaklar ayollarni bo'ysundira boshlashdi. Shundan so'ng, qahr va g'azab, og'ir mehnat va ocharchilik, hasad va kasalliklar paydo bo'ladi. Xalq og'zaki ijodida bu tarixiy afsonalar hozirgacha og'izdan-og'izga o'tib kelmoqda.

1960-yillar boshida Xitoy xalq og'zaki ijodida inson yaralishi to'g'risidagi miqlarning bir qancha farqli turlari yozilgan. Ularda Fu-si va Nyuy-va insonni loydan yasashga harakat qilishgani, bunga Ona yer xudosi Dim-yan qarshilik qilgani: «Kim bilibdi, ular qachon ishga kirishishadi, qanday ko'rinishadi? Ona yer xudosi Dim-yan qahr bilan dedi: «Insonni loydan yaratmoqchimisiz? Bundan osoni bor-mi! Sizlar menga og'ir turtki berdingiz. Axir sizga qancha loy

kerak, qayerdan olaman, siz kavlagan yerning o'rnini qanday qoplayman? Yo'q, agar siz insoniyatning davomiyligini xohlasangiz, er-xotin bo'ling!»

Dim-yan – juda qadimiy obraz, u haqida yozma ma'lumotlar juda kam, ammo xalq an'analarida saqlanib qolgan.

Qadimgi Xitoy miflarida «Cho'pon va to'quvchi» to'g'risidagi afsonalar ham yetakchi o'rin tutadi. Unda aytilishicha, osmon hukmdori Tyan-dining Chji-nyuy ismli mohir to'quvchi qizi bor edi. U kumush daryo qirg'og'ida yashardi, Yer bilan osmonni ajratib turuvchi nozik ipakdan havo bulutini to'qir edi. Chji-nyuy qo'li qo'lga tegmasdan ishlar edi. Har zamonda u uzoq kumush daryo qirg'og'iga qarardi. Kunlarning birida Chji-nyuy Cho'pon Nyu-lanni ko'rib, sevib qoladi. Otasining roziligi bilan Cho'ponga turmushga chiqadi va osmon to'quvchisi yerga tushib, o'rnashadi. Cho'pon Nyu-lan yetim bo'lib, uzoq vaqt ochlik va yomon munosabatlarga qaramay katta akasi bilan birga yashardi. So'ng u alohida uy qurib, mustaqil yashay boshlaydi. Qizg'onchiq akasi unga butun bir mulkdan faqatgina qari buqani bergan.

Mazkur afsonaning boshqa variantlarida Nyu-lanning ayoli bilan tanishgani xalq ertaklarining kaliti bo'lib, uning bir qator syujetlari yaratilishiga sabab bo'lgan. Kunlarning birida, qari buqa inson tilida gapirib, belgilangan kunlari Chji-nyuy o'zining singillari bilan cho'miladigan kumush daryoga borishini aytadi. Nyu-lan buqaning aytganiga kirib, kumush daryoga boradi. Osmon to'quvchisi va uning singillari yechinib, suvga tushishganida, Cho'pon Chji-nyuyning kiyimlarini yashirib, unga turmushga chiqishga rozi bo'lsa, qaytarib berishini aytadi. Turmushga chiqqandan so'ng Chji-nyuy ikkita farzandli bo'ladi va uy ishlariga ko'milib ketadi. Endi osmon ipagidan bulut to'qishga vaqti yo'q edi. U eriga va bolalariga oddiy ipdan kiyimlar to'qiy boshlaydi. Osmon hukmdori qizining ishidan g'azablanadi va osmonga olib chiqib ketadi, oldingidek bulut to'qishga majburlaydi. Nyu-lan xotini ortidan boradi. U kumush daryoga borib, osmonga chiqib, xotini Chji-nyuyni uyiga olib qaytmoqchi bo'ladi. Ammo Cho'pon kumush daryoni avvalgi joyidan topa olmaydi – Tyan-di uni osmonga ko'tarib ketgan edi.

Nyu-lan uyiga g'amgin holatda qaytadi. U yerda unga qadrdon ho'kizi uchrab qolib, shunday deydi: «Qachonki men o'lsam, ustimdan terimni shilib, o'zingga kiyim tikib ol. Sen u kiyimda osmonga ko'tarilishing mumkin», – deya bashorat qilgan edi. Tez kunda ho'kiz vafot etadi. Nyu-lan ho'kiz terisidan o'ziga kiyim tikadi, ikki savatga bolalarini solib, elkasiga ilib olib ketadi. Qizchasi o'g'luga nisbatan yengil bo'lganligi sababli ularni tenglash uchun cho'mich qo'yib oladi. Shundan so'ng, yerdan bir sakrab osmonga uchib ketadi.

Nyu-lan kumush daryo qirg'og'iga etib boradi. Chji-nyuy daryoning qirg'og'idan turib, qo'lini unga cho'zadi. Shu vaqtda kumush daryosi osmon ilohi kuchi bilan to'lqinlanib, oraliq o'tib bo'lmas darajaga keladi. Shunda savatda o'tirgan qizchasi otasiga cho'michni uzatadi va Nyu-lan daryo to'lqinini to'xtatishga harakat qiladi, ammo to'xtata olmaydi, Cho'ponning qat'iyatligi osmon ilohini hayratga soladi. U Chju-nyuyga eri bilan yilda bir marta, yettinchi oyning yettinchi kunida uchrashishga ruxsat berdi. Shundan buyon har yili kumush daryo osmoniga shu kuni ko'plab qushlar – chumchuqlar uchib kelishadi. Ularning dumlaridan mustahkam ko'prik hosil qiladi. Chji-nyuy va Nyu-lan ko'prik o'rtasida uchrashishadi. Cho'pon va to'quvchi yulduzga aylanishdi. Cho'pon – bu «beta» va «gamma» yulduzi, uning burji burgut. To'quvchi – «alfa» yulduzi, burji Lira (musiqasi asbobi). Ular bir-biriga yaqin, lekin kumush daryo – «Yaqin yo'l» ajratib turadi.

Cho'pon yonida ikki kichkina yulduzcha-uning bolalari, biroz nariroqda to'quv mokisiga o'xshagan to'rtta yulduz joylashgan. Kunlarning birida to'quvchi eriga xat yozib, mokiga o'rab kumush daryo ustidan otib yuboradi. Cho'pon javob xatini Cho'pon tayog'iga o'rab otib yubordi. To'quvchining yonida, osmonda tayoqni eslatuvchi uchta yulduz paydo bo'ladi. Xitoyda Cho'pon va to'quvchi haqidagi tarix juda ham taniqli, unda xalqning ishonchi va an'analari mujassamlashgan.

Shunday qilib, yettinchi oyning yettinchi kunida chumchuqlar suvda suzishga harakat qilishadi. Noma'lum muallif tomonidan yozilgan eski Xitoy kitobi «Huquq va an'analar qo'lyozmasi» da shunday yoziladi: «Aytishlaricha, to'quvchiga yordam berish uchun

ko'prik qurishgan». Bu kun Xitoyda an'anaviy ravishda sevishganlar kuni hisoblanadi.

Cho'pon va to'quvchi haqidagi rivoyat eramizdan avvalgi I ming yilliklar davrida ham yozuvchilarni o'ziga jalb qilib kelgan.

Ilk davrlarda xitoyliklar o'zlarining asotirlarini go'yo hayotiy real voqea tarzida qabul qilishgan. Ammo eramizdan oldingi VI asrda Konfutsiy asos solgan ta'limot – konfutsiychilik jamiyat hayotida katta mavqega ega bo'la boshlaydi. Shu davrdan boshlab barcha afsonaviy lavhalarning tarixiy asosga egaligi haqidagi qarashlar shakllanishiga sabab bo'ldi. Barcha xudolar va ilohlarni mahalliy oliy hukmdorlarga tenglashtirish an'anasi hukm surdi. Ayniqsa, Konfutsiy ana shunday mavqega ega bo'ldi.

Konfutsiy otasidan erta ajragan va onasi qo'lida tarbiyalangan. Onasi ham ko'p o'tmay dunyodan o'tgan. Konfutsiy ta'lim olib, ilm o'rgangach, 19 yoshida uylanadi. Birinchi marta u omborchi vazifasiga ishga tayinlanadi, yoshlarga ta'lim berishga kirishadi. Yangi ustozning ong haqidagi fikrlari, chuqur ma'noli so'zlari mamlakat bo'ylab keng tarqaladi. Konfutsiy huzuriga mamlakatning turli mintaqalaridan ilmga chanqoq yoshlar oqib kela boshlaydilar. Konfutsiyning 3000 ga yaqin shogirdlari orasida yetmish ikki eng ko'zga ko'ringan izdoshlari mamlakatning obro'li xonadonlaridan bo'lgan kishilar bilan bir qatorda kambag'al, oddiy kishilardan ham iborat bo'lgan. Konfutsiy maktabi Qadimgi Xitoyda asta-sekin katta ta'sir doirasiga ega bo'lib bordi. Uning ko'plab shogirdlari Qadimgi Xitoy podshohliliklarida e'tiborli mansablarni egalladilar. Konfutsiy yoshlar tarbiyachisi va ustoz sifatida keng shuhrat qozonib, ilk Xitoy ma'rifatparvari nomiga sazovor bo'lgan bo'lsa, u tomonidan taklif qilingan islohotlarning amalga oshirilishida uning aksi bo'ldi¹.

Konfutsiy o'zi yashab ijod etgan joy Suyfuda vafot etgandan keyin uning qabri yaqinida bir ibodatxona qurdilar. Ibadatxonaga Konfutsiyning shogirdlari va yaqinlari tomonidan uning barcha tabarruk narsalari, unga taalluqli ashyolar – yozgan asarlari, musiqa asboblari, ro'zg'or anjomlari, aravasi va boshqa narsalarni keltirib

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-17.*

qo'yildi. Vaqt o'tishi bilan faylasufning obro'si oshib, ta'limoti keng tarqalgani sari ushbu ibodatxona ham asta-sekin doimiy ziyoratgohga aylanib bordi. Suyfu yaqinida Konfutsiy shogirdlari va izdoshlari makon tutgan kattagina qishloq barpo bo'ldi. Lu podshohligi hukmdorining o'zi Suyfuga kelib Konfutsiy ibodatxonasida uning xotirasiga qurbonlik qildi. Ibodatxonaning ahamiyati oshgani sayin uning yer mulklari bilan boyidi. Bu joy oddiy mahalliy ibodatxona shaklidan Xan sulolasi davriga kelib butun mamlakat miqyosidagi muqaddas ziyoratgohga aylandi. Miloddan avvalgi 195-yilda birinchi Xan podshohi Lyu Ban shaxsan o'zi Konfutsiy ibodatxonasida unga atab «tay-lyao» (Xitoyda eng oliy qurbonlik – qo'y, xo'kiz va cho'chqa) uchtalik qurbonligi keltiradi¹.

Miloddan avvalgi 195-yildan boshlab Konfutsiy nomi Xitoyda ilohiylashtirildi va unga atab muntazam qoidalar asosida qurbonliklar qilinadigan bo'ldi. Xan sulolasi davrida Konfutsiyga knyazlik unvoni berildi. X–XIII asrlarga kelib, Sun sulolasi davrida unga imperatorlik unvoni, otasiga esa knyazlik unvoni berildi. Keyinroq Yuan va Min sulolalari (XIII–XIV asrlar) davrida u yana ham yuksakroq unvon – «Eng haqiqiy donishmand», «Millatlarning ulug' ustozlari» unvonlariga sazovar bo'ldi.

Xitoy shaharlarida Konfutsiyga atab ibodatxonalar qurilgan. Ularning soni mingdan oshadi. Ilk davrlarda ibodatxonaning qurbonlik qilinadigan joyida oddiygina Konfutsiy nomi yozilgan lavha osilgan. Xitoyga buddaviylikning kirib kelishi oqibatida bu lavha o'rmini Konfutsiyning haykali egallaydi. Suyfudagidan boshqa barcha ibodatxonalar bir xil shaklga ega edi. Unda Konfutsiy haykali yonida uning shogirdlaridan 86 tasining nomi yozilgan lavha yoki haykallari qo'yilgan. Suyfudagi ibodatxonada ularning soni ko'proq.

Har oyda ikki marta 1 va 15 kunlarda Konfutsiy haykali oldida odatiy qurbonliklar, yilda ikki marta – bahorda va kuzda alohida tantanali marosimlar o'tkazilar edi. Tantanaga kelgan imperator va ularning mulozimlari donishmand timsoli oldida turib unga «Sen buyuksan, ey mutlaq donishmand, sening fazilatlarining ko'p,

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-17.*

ta'limoting beqiyos, o'tganlar orasida senga tengi yo'q!» kabi maq-tovlar va olqish so'zlari bilan murojaat qilganlar.

Xitoyda asrlar davomida Konfutsiy nomi ilohiylashtirildi. Uning timsoli imperatorlar boshidagi tojlardan o'rin oldi. Xitoyda miloddan avvalgi birinchi ming yillikning o'rtalarida konfutsiychilik bilan deyarli bir vaqtda yangi din – daosizm paydo bo'ldi. Dao so'zi «yo'l» degan ma'noni bildiradi. Daosizm targ'ibotchilari ham podshohlar orasidagi tinimsiz urushlarni qoralar edilar. Ular «Oltin asr»ga qaytishga chaqirar edilar. Daosizm bir jihatdan bu sha-manizm, folbinlik va davolash bilan bog'liq edi, chunki qadimgi davolash uslublari daosizm falsafasi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Shamanlar davolash uslublari inson tanasidagi jarayon-larni tashqi fazoviy kuchlar, har xil ruhlar ta'siri bilan bog'lab, jodugarlik va shirdan keng foydalanganlar¹.

Daosizmning asosiy manbasi sanaladigan «Daodetszin» risolasida o'z aksini topgan. Mazkur risola muallifi, an'anaga ko'ra, Lao-Szi hisoblanadi. Mazkur shaxsning hayoti haqidagi ma'lumotlar juda kam va ishonchsiz. U afsonalarga qaraganda, onasining qornida bir necha o'n yillar yashab, so'ng keksa donishmand holida dunyoga kelgan. Shuning uchun uni «Lao-Szi» – «keksa donishmand», «qari bola» deb atashgan. U miloddan avvalgi VII asrda tug'ilgan va Konfutsiyning zamondoshi hisoblanadi. Qadimgi Xitoy yodgor-liklarida Konfutsiyning Lao-Szi bilan uchrashganligi, uning donoligidan hayratga tushgani va uni ajdaho deb atagani haqida afsonalarda tilga olinadi.

Birinchi ming yillikning oxirida daosizm, buddaviylik va kon-futsiychilik xalq orasida bir biriga yaqinlashib bordi. Bu davrdagi ibodatxonalar mehrobidan bir vaqtning o'zida budda, Konfutsiy va Lao-Szi tasvirlari o'rin oldi.

Lu Ban – Xitoy xalq afsonalarida quruvchilar va yog'ochga ishlov beruvchi usta hunarmandlar xudosi. Ayrim ertaklarda uning asl nomi Gunshu ekanligi, eramizdan avvalgi 606-yili beshinchi o'nying yettinchi kunida Lu hukmronligi davrida tavallud topganligi

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-38.*

uchun shu nom bilan aytila boshlaganligi hikoya qilinadi. «Mozsi» kitobida u qal'a devorlarini ishg'ol qilish uchun narvonni yaratganligi, yog'ochsoz ustalar uchun arra, tasha, randa kabi mehnat qurollarini kashf etganligi tilga olinadi. XIX asr oxiri va XX asr boshi xitoy tasviriy san'atida uning ramziy portreti ko'p ishlangan. Shulardan biri Sank-Peterburgdagi din va ateizm tarixi muzeyidagi akademik V.M. Alekseyev kolleksiyasida saqlanadi.

U Fan-Shen – besh tomon ruhlarini o'zida jamlagan miqlar tizimi bo'lib, Qadimgi Xitoyda besh asosiy yo'nalishni ifodalaydigan bir qator afsonalar to'qilgan. Unga ko'ra har bir tomon, olamning ma'lum bir o'z unsuri, rangi, tirik jonzotlari, tabiati mavjud: Jumladan, Sharq – daraxt, yashil rang – uzun dumli, bir ko'zli baliq timsolida tasvirlanadi. G'arb – temir, oq rang, yarim sichqon, yarim quyon obrazini mujassamlashtirgan. Janub – olov, qizil rang. Shimol – suv, qora rang, bir ko'zli va yarim tanali inson qiyofasidagi afsonaviy jonzot ko'rinishida tasavvur qilingan. Markaz – yer, sariq rang, ikki boshli ilon timsolida afsonalardan o'rin olgan¹.

Shou-Sin – uzoq umr ko'rish yulduzining nomi, Yevropa astronomiyasidagi Kanapus yulduziga to'g'ri keladi. Qadimgi Xitoy afsonalarida ushbu yulduz osmonda paydo bo'lganda davlat hokimiyat va xalq faravonlikka erishishi, urush va ocharchiliklar o'z-o'zidan barham topishi tilga olinadi. Qadimgi Xitoy miqlarida o'zida ikki xil jonzodni birlashtirgan obrazlar ham talaygina. Jumladan, Linyuy tashqi ko'rinishiga ko'ra tanasi baliqniki, qo'li, oyog'i va boshi inson ko'rinishida aks ettirilgan afsonaviy jonzod sifatida tasavvur qilinadi. Lun'-nyao esa Qadimgi Xitoy afsonalarida xo'rozga o'xshash ko'rinishdagi ilohni anglatgan. Uning asosiy rangi qizil bo'lib, vaqti-vaqti bilan o'zining rangini o'zgartirib turish xususiyatiga ega bo'lgan. Lun'-nyao barcha tovushlarni talaffuz eta olishi, uning ovozi ko'pincha qo'ng'iroq ovoziga qiyoslanishi tilga olinadi. Bu ilohiy qush faqatgina mamlakatda tinchlik-

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-45.*

xotirjamlik va faravonlik hukm surgandagina odamlar ko‘ziga ko‘rinadi, — degan mazmundagi afsonalar mavjud.

Lun-Van — Qadimgi Xitoy mifologiyasida ajdaho ko‘rinishidagi hukmdor. Suv va namlik olamining xo‘jayini. Tasviriy san’atda u yarim odam atrofi ajdarlar bilan o‘ralgan pastda esa baliqlar suzib yurgan holda ifodalanadi. Ma-Van esa otlar hukmdori, ularning taqdirini belgilab beruvchi himoyachi xudo bo‘lib, unga asosan otboqarlar va harbiy maqsadda ishlatiladigan chopqir tulporlarni tarbiyalovchilar sajda qilishgan¹.

O‘rta asrlarda qadimgi xudolar panteoni turkumi vujudga keldi. Daosizm va budda personajlari xalq e‘tiqodiga aylandi. Barcha xudolar xalq ertaklari qahramonlari qatoridan o‘rin oldi. Bu holat tasviriy san’atda ham o‘z aksini topdi. Lya-do, Konfutsiy, Fu-shen, Bay-gua va boshqa yuzlab mifologik obrazlar asosida asarlar yaratildi. Endilikda ularni o‘rganish, imkon qadar yanada chuqurroq o‘zlashtirish va xulosalar chiqarish lozim.

Nazorat savollari

1. *Olam va odamning yaratilishi haqida qaysi afsona yaratilgan?*
2. *Konfutsiychilik xitoyliklar badiiy madaniyatida qanday o‘ringa ega?*
3. *«To‘quvchi va Cho‘pon» afsonasi qachon yaratilgan?*
4. *Daosizmدا nimalar ulug‘lanadi?*

Adabiyotlar

1. *Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. — New York 2010.*
2. *World Myths & Legends in Art . — New York. 2010.*
3. *Васильев А.С. История религий Востока. — М.: 1997.*
4. *Китайская культура. КНР, 2004.*
5. *Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). — М.1991.*
6. *Шариев В.А. Даосская йога. — Б. 1993.*
7. *Ртвеладзе Э.В. Великий шелковый путь. — Т.: Шарк.1998.*

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. — New York 2010. P-57.*

5-mavzu: Buddaviylik dini afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Buddaviylik dinining vujudga kelishi.
2. O'zbekiston san'atida buddaviylik dinining qoldiqlari.
3. Buddaviylik san'ati.

Tayanch so'zlar: Buddaviylik, Sidxarta Gautama, budda ehromlari, budda san'ati. Oqimlari, maktablari, yo'nalishi. Varanasi, vishipatana, maxayana, sutra, lotos, nirvana, sarvastivada, lanka, shakyamuni, vadjrayana tantralari: Guxya-samandja-tantra, Xevadjra-tantra, Vadjrabxayrava-tantra, najot yo'li, ishonch, supa.

Sharq xalqlari tasviriy san'ati, haykaltaroshligi va me'morchiligida buddaviylik bilan bog'liq afsonalarga juda ko'p murojaat qilingan. Buddaviylik miloddan avvalgi VI-V asrlarda Hindistonning Gang daryosi bo'ylarida shakllangan. Bu dinga e'tiqod qiluvchilar Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo mamlakatlarida, Shri Lanka, Hindiston, Nepal, Butan, Xitoy, Singapur, Malayziya, Indoneziya, Mongoliya, Koreya, Vyetnam, Yaponiya, Kombodja, Birma, Tayland, Laosda va qisman Yevropa va Amerika qit'alarida istiqomat qiladilar¹. Rossiyaning shimoliy mintaqalari – Buryatiya, Qalmig'iston va tavaliklarning asosiy qismi buddaviylardir².

Tarixiy manbalarda buddaviylik asoschisining nomi quyidagicha yoziladi: Siddxartxa, Gautama, Shakyamuni, Buddha, Tadxagata, Djipa, Bxagavan. Bunday aytilishining o'z ma'nolari bor. Sidxartxa

¹The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. – New York. P-23.

²Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-16.

– shaxsiy ismi, Gautama – urug‘ ismi, Shakyamuni – shaklar yoki shakiya qabilasidan chiqqan donishmand, Budda – nurlangan, Tadxagata – shunday qilib, shunday ketgan, Djina – g‘olib, Bxagavan – tantana qiluvchi. Ular ichida eng mashhuri Budda bo‘lib, uning ismidan dinga buddaviylik nomi berilgan.

Budda sanskritcha – bu dunyo tashvishlarini tark etib, xotirjam, nurlangan, oliy haqiqatga erishgan, – degan ma‘nolarni anglatadi. Buddaviylikka taalluqli kitoblarda Gautama barcha xudolar, ruhlar va tabiat kuchlari ustidan hukmron buyuk va qudratli zot sifatida ta‘riflanadi. Uning bosib o‘tgan yo‘li bir emas, bir necha hayotlardan iborat bo‘lgan, deb uqtiriladi. Rivoyatlarga ko‘ra, Gautamani Hindiston va Nepal chegarasidagi Kapilavastu shahri podshohining xotini Maxamayya ilohiy homiladorlikdan tuqqan. Dunyoga kelgan farzand shu zahotiyoyq: «Men barcha jonli maxluqlarning eng buyugiman. Bu mening oxirgi tug‘ilishim», deb xitob qiladi. Buddaviylikka oid manbalarda aytilishicha, Maxamayya o‘g‘li Gautamani tuqqach, yetti kundan so‘ng vafot etgan va xudolar osmonlaridan birida qayta tug‘ilgan. Shahzoda Gautama pahlavon bo‘lib o‘sadi. 16 yoshida uni Yashodxaraga uylantiradilar¹. Hech bir qiyinchilik va kamchilik ko‘rmay o‘sgan bola Sidxartxa bir kuni saroydan tashqariga chiqib, ittifiqo bir keksa chol, bir bemor hamda og‘ir mehnatli bir rohibni uchratadi. Tasodifan bir kishining vafotiga guvoh bo‘ladi. Bundan qattiq ta‘sirлагan shahzoda insoniyatni qiyinchilik va azobdan qutqarish yo‘llarini axtarib saroyni, xotini va farzandini tashlab ketadi. Bu vaqtda u 30 yoshda edi. Gautama xotini va yaqindagina tug‘ilgan o‘g‘lini tark etib, sayyor darveshlar – shramanlarga qo‘shiladi. Biroq, ularning yo‘llarida ma‘lum maqsad yo‘qligini, bu yo‘l insoniyatni azob-uqubatdan qutqarishga olib bormasligini anglaydi va rohiblar jamoasini tark etadi. U 6 yil Ganga daryosi qirg‘oqlarida zohidlik bilan hayot kechiradi va tana faolligini so‘ndirish aqlning o‘shishiga olib kelishini anglagach, 35 yoshida 4 hafta (yoki 7 hafta) davomida meditatsiya (butun ongini oliy haqiqatga erishish g‘oyasiga qaratish) holatiga kiradi. Shundan

¹The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. – New York. P-17.

so'ng u chakalakzor o'rmonlarda kezib, charchab bir daraxtning tagida dam olish uchun o'tiradi va o'zicha, to haqiqatni topmaguncha shu yerdan turmaslikka qaror qiladi. Bu o'tirishning 49-kuni uning qalbidan «Sen haqiqatni topding» degan sado keladi. Shu ondan u Buddha – nurlangan deb ataldi. U tagida o'tirgan bo'txa daraxti esa nurlangan daraxt deb atala boshlandi. Shu kundan boshlab Buddha o'z shogirdlari bilan qishloqma-qishloq yurib, o'z ta'limotni tarqatib, o'ziga yangi izdoshlar orttiradi. Buddha birinchi da'vatini Varanasi yaqinidagi Rishipatana bog'ida, o'zining besh rohib do'stlariga qildi va o'shalar uning birinchi shogirdlari bo'ldilar¹.

Nihoyat, u maqsadiga erishadi va koinotning barcha sir-asroridan voqif bo'lgan Buddaga aylanadi. Buddha insoniyat boshiga tushadigan azob-uqubatlar sabablarini o'rganish va insoniyatni ulardan xalos qilish uchun harakat qiladi. Shundan so'ng Buddha 45 yil davomida qadimgi hind davlatlari Koshala va Magadxga bo'ylab o'z ta'limotini targ'ib qiladi. 80 yoshida Kushtnagara degan joyda dunyodan o'tadi. Uning jasadi, hind udumiga ko'ra, kuydirilib, uning hoki 8 ta budda jamoalariga bo'lib yuborildi va har bir jamoa uni dafn etgan joyida ibodatxona barpo etadi².

Buddaning hayoti haqida turli afsonalar ham to'qilgan. Bu afsonalarda aytilishicha, Buddha ko'p yillar davomida yer yuzidagi turli mavjudotlar qiyofasida qayta tug'ilgan: 84 marta ruhoniy, 58 marta podshoh, 24 marta rohib, 13 marta savdogar, 18 marta maymun, 12 marta tovuq, 8 marta g'oz, 6 marta fil, shuningdek, baliq, qurbaqa, kalamush, quyon kabi qiyofalarda qayta tug'ilgan. Jami 550 marta qayta tug'ilgan. U doimo qayerda, qay qiyofada tug'ilishini o'ziga o'zi belgilagan. So'nggi marta uni xudolar insoniyatni to'g'ri yo'lga boshlashi uchun inson qiyofasida yaratganlar. Bu afsonalarning ba'zilariga ko'ra, yer yuzida Gautamaga qadar 6 ta budda o'tgan. Shuning uchun buddaviylikning ba'zi muqaddas joylarida 7 ta ibodatxona barpo etilgan. 7 ta Botxa daraxti o'tkazilgan. Ba'zi afsonalar 24 ta Buddha avlodi o'tgan desa, ba'zilari

¹ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-16.*

² *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-18.*

minglab buddalar o'tgan deb da'vo qiladi. Budda oliy yaratuvchi kuchning borligiga shubha va ishonchsizlik bildirgan. Uning fikricha, eng muhimi insonning shaxsiy kamoloti va ezgu hayot kechirishidir¹.

Buddaviylikning yoyilishida Sangxa – buddaviylik jamoalarining roli katta bo'lgan. Ular yilning ob-havosi yaxshi bo'lgan 9 oyida shahar-mahalla, qishloq-mahalla yurib, aholini buddaviylikka da'vat qilib, ularga Budda ta'limotini o'rgatib yurishgan. Faqatgina Musson yomg'irlari tinmay quygan 3 oydagina o'z ibodatxonalarida muqim bo'lib ibodat bilan shug'ullanganlar.

Buddaviylik jamoalari har qanday boshqa din, madaniyat va urf-odatlar qamrovida yoki aralashuvida bir necha yuz yillab o'zlarini saqlab qolish hamda fursat kelganda ularga o'z ta'sirlarini o'tkazish qobiliyatiga egadirlar². Ularning bu xususiyatlari Hindistonda musulmon hukmdorlar davrida, Shri-Lankada portugallar, gollandlar va inglizlar mustamlakasi davrida, Xitoy va Yaponiya konfusianlari davrida, Janubi-Sharqiy Osiyoga buddaviylikning yoyilishida yaqqol namoyon bo'lgan³.

Maxayananing shakllanishida Kushon davlatining roli katta. Mana shu yerdan, Kushon davlatidan, ayniqsa, Kanishkaning 4 soboridan so'ng buddaviylikning maxayana yo'nalishi Sharqda, Markaziy Osiyoning davlat va shaharlariga tarqala boshladi. Buyuk ipak yo'li orqali birinchi buddaviylik targ'ibotchilari miloddan avvalgi II asrdayoq Xitoyga kelgan edilar. Keyingi buddaviylar buddaviylikning Xitoyda paydo bo'lishi haqida ko'plab rivoyatlar va afsonalar to'qiganlar. Biroq Xitoy manbalarida ham, buddaviylar rivoyatlarida ham Xitoydagi birinchi buddaviy haqida biror aniq ma'lumot mavjud emas. Buddaviylikning Xitoyga kelishi to'g'risidagi ilk eslatmalar ichida birmuncha ishonchlirog'i imperator Min-Dining tushi haqidagi xabar hisoblanadi. Aytilishicha, u tushida oltindan yasalgan

¹ The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art.-New York. P-18.

² The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. – New York. P-19.

³ *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-57.*

bir but ko'rgan, uning Budda ekanligini maslahatchisi Fuidan so'rab bilgach, milodning 60-yillarida Budda haqida ma'lumotlar hamda diniy matnlar keltirish uchun Hindistonga elchilar yuborgan. Shundan so'ng Xitoyga Hindistondan bir nechta buddaviylik targ'ibotchilari kelib, ular uchun maxsus qurilgan «Baymasi» (oq ot ibodatxonasi)ga joylashganlar¹. Biroq tadqiqotchilarning aniqlashlaricha, bu kabi rivoyatlar ilmiy asosga ega emas. Xitoy hududiga kirib kelgan birinchi buddaviy kim ekanligi, qachon kirib kelganligi aniq emas.

Buddaviylik miloddan avvalgi I ming yillik oxirlarida Kushon imperiyasiga kirib keldi. Bizning diyorumizda olib borilgan arxeologik qazilmalar asnosida Dalvarzintepa, Quva, Zartepa, Qorovultepa, Ayritom mavzalaridan topilgan Shakyamuni sanamlari, hayvon haykalchalari, ramziy g'ildiraklar va supa qoldiqlarining guvohlik berishicha, Kushon imperiyasida buddaviylikka katta ahamiyat berilgan.

Buddaviylik o'z ta'limotida hech qachon boshqa xudolarga sig'inishni taqiqlamagan. Budda ularga ibodat qilish insonga vaqtincha tasalli berishi mumkin, biroq ular Nirvana holatiga olib bormaydi, deb aytgan. Shu sababli, buddaviylik ta'limoti turli joylarda yoyilishi bilan ular ibodat qilib kelgan xudolari yoki ulug'langan shaxslari timsollari ibodatxonalarni egallagan.

Masalan, Hindistonning buddaviylikka mansub xudolari «dunyoni yaratuvchi Braxma», «chaqmoq va momaqaldiroq xudosi Indra», «hunarmandchilik ishlari xudosi Xatimanu», Tibetda «Tibet eposi qahramoni Baser» timsoli, Mongoliyada Chingizxon kabi milliy panteon buddaviylik ilohlari sifatiga aylandi. Biroq bu panteonlar Nirvana holatiga olib bormaydi. Faqatgina Budda nirvanaga olib boradi va insonni qiynoqdan qutqaradi, deb ishonishgan. Bu ishonch turli inshootlardagi devoriy tasvirlarda ham o'z aksini topgan².

Buddaviylik san'ati. Qadimda va O'rta asrlarda ushbu din ta'sirida va uning g'oyalarini targ'ib qilish jarayonida asta-sekinlik

¹ World Myths & Legends in Art. — New York. 2010. P-83.

² Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. — New York 2010. P-38.

bilan dunyoning ayrim hududlarida buddaviylik san'ati shakllana boshlagan. Dastlab Hindistonda, keyinchalik Shri-lanka (Seylon), Indoneziya, Myanma (Birma), Tailand, Yaponiya, Xitoy, Kamboja, Koreya¹ va boshqa mamlakatlarning afsun marosimlarida turlicha talqin qilinib kelingan. Buddaviylikning dastlabki davridagi san'at namunalarida Buddha o'rniga qadimgi hindlarning osmon jismlari bilan bog'liq tasavvurlariga asoslangan turli ramzlar (g'ildirak, sher, muqaddas daraxt) kabilar tasvirlangan. Buddani inson qiyofasida tasvirlash milodning boshlarida Gandxara va Matxuri san'atidagina paydo bo'ldi. Keyinchalik ko'p mamlakatlarda haykaltaroshlik va rassomlik san'atida ham uning turli kattalikdagi ramziy qiyofalari yaratildi. Buddha san'atida asosiy shaxs budda dini asoschisi shahzoda Sitdxarta Gautama bo'lib, u san'at asarlarida asosan uch holatda tasvirlanadi:

Tik turgan Buddha – voiz;

Chordona qurib o'tirgan Buddha – fikr-xayolga cho'mgan mutafakkir;

Yotgan Buddha – yorug' dunyodan ko'z yumgan Buddha.

Hindistonda Buddha bilan bog'liq san'atning qadimgi yodgorliklari yuzaga kelgan, ramzlar va obrazlar doirasi, budda inshootlari – memorlik, haykaltaroshlik, rangtasvirning o'ziga xos uyg'unligini yaratgan g'or ibodatxonalari, Buddha hayotiga oid afsonaviy voqealar sharafiga qurilgan va muqaddas yodgorliklarni saqlagan supalar, g'or ibodatxonalari va supalarga o'xshash yodgorliklar (pagada, dagoba, suburgan) boshqa mamlakatlarda keng tarqalgan. Xitoy, Yaponiya va Koreyada turli xil yog'och ibodatxonalar tipi yaratildi, buddaviylik mazmunidagi mahobatli rassomlik bilan birga dastgoh rassomligi ham rivojlandi. Indoneziya, Kambodja va boshqa mamlakatlarda budda bilan bog'liq tosh ibodatxonalar va ibodatxona ansambllari Hindiston, Birma, Nepalda monastir majmualari, Tibet, Mo'g'uliston, Buryatiya va boshqa hududlarda lomanizm monastir ansambllari yuzaga keldi².

¹The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. – New York. P-19.

²Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010. P-39.

Kushon podsholigi hududida yashagan xalqlar turli dinlar qatori buddaviylik diniga e'tiqodda bo'lganligi aniqlangan. Kushon tangalarida Buddaga oid shaxslar tasvirlangan.

Buddaviylik san'atida mahobatli qurilishlar (ko'pincha budda monastirlari qurish) katta o'rin tutgan, ular haykallar va devoriy rasmlar bilan bezatilgan. Ayritomdan yer osti monastiri (sangarama), qoratepadan – g'or ibodatxona (vixara), shuningdek, Chingiztepa, Dalvarzintepadan qadimgi g'or monastirlar majmuasining qoldig'i topilgan. Topilmalar orasida ohaktoshga o'yib ishlangan ganch va loydan tayyorlangan haykallar, rangli devoriy rasmlar va buddaviylik san'atiga xos boshqa tasvirlar qoldiqlari bor. Jumladan, Zurmala minorasi Buddha supasining qoldig'i hisoblanib, u uch qavatli bo'lgan, – deb taxmin qilinadi. Buddha san'ati namunalari qayerdan topilganligidan qat'i nazar shaklan va mazmunan o'xshash bo'lgan¹.

Miloddan avvalgi I asr va milodning IV asrlari oralig'ida Kushon imperiyasi buddaviylikning Maxayana yo'nalishini davlat dini deb e'lon qildi. Bungacha buddaviylik Hindistonda uzoq tarixga ega bo'lsa ham, u yerda asosiy yo'nalish bo'lgan Xinayana bunday mavqega erishmagan edi. Kanishka, Vima, Kadfiz va ulardan keyingi kushon imperatorlari, buddaviylikni keng yoydilar. Ular bu din an'analarini amalda rivojlantirish, boshqa xalqlar o'rtasida tarqatish uchun Balx, Marv, Termiz, Samarqand, Buxoro, Shosh, Turkiston, Quva, Koson, O'sh, Bolasog'un, Koshg'ar va boshqa shaharlarda buddaviylik takyagohlari va xonaqohlari, ibodatxonalarini qurib, buddaviylikning muqaddas kitoblari, sutra va pastirlarni o'rganish, tarjima qilish va sharhlash uchun sharoit yaratib berdilar².

Markaziy Osiyoning janubida Sarvastivada maktabining ilk ko'rinishi – Vaybxashika maktabining ta'limoti yoyilgan. U buddaviylikning Xinayana oqimiga tegishli. Ammo Vaybxashika ta'limoti ba'zi jihatdan Maxayana doirasidagi maktablarga yaqin turadi.

¹ Тургунов Б. Будда санъати. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-том. 232–233-бетлар.

² *Jeremy Roberts. Mythology, Chinese Mythology A to Z.* – New York 2010. P-57.

Bunda ayniqsa, Maxayana doirasiga kiruvchi Sarvastivadaning «Vinaya» maktabi muhim ahamiyatga ega. Ma'lumotlarga ko'ra, Xo'tanda Vaybxashikalar Maxayanani yoyish uchun zamin tayyorlaganlar. Markaziy Osiyoda buddaviylikning boshqa maktablari ham yoyilgan. Qoratepadan topilgan sopol buyumlardagi yozuvlar bu yerda Maxasangxika ta'limotini aks ettiradi. Maxasangxika maktabi Markaziy Osiyoda buddaviylikni yoyishda muhim rol o'ynagan. Qoratepaning boshqa qismidagi braxma yozuvidagi bitiklar Markaziy Osiyoga keyinchalik Kanishka davrida kirib kelgan. Sarvastivada buddaviylik maktabi ta'limotining yoyilganligidan xabar beradi.

Miloddan avvalgi III–I asrlarda buddaviylik Hindiston hududidan chiqib janubi-sharqiy yo'nalish bo'yicha xinayana ta'limoti shaklida yoyilgan¹. Lekin milodning boshlarida shimolga, shimolig'arbga hamda shimoli-sharqqa maxayana tarzida harakat qildi. Buning sababi bir necha asrlar mobaynida Shimoliy Hindiston, O'rta va Markaziy Osiyo hududlarining yagona Kushon saltanati bayrog'i ostida birlashtirilishi bo'ldi. Aynan Markaziy Osiyo orqali buddaviylik Uzoq Sharqqa kirib ikkinchi hayotini boshlagan².

Markaziy Osiyoda buddaviylikka tegishli juda ko'plab tarixiy obidalar topilgan. Ular orasida Fayoztepadan topilgan bu dinga tegishli kompleks eng yirigidir. U yerdan chiqqan diniy bitiklar, haykallar bilan birga topilgan ibodatxonaning hududi ancha katta joyni egallagan. YUNESKO O'zbekistonda Termiz shahri yaqinidagi ikki ming yillik tarixga ega mazkur budda ibodatxonasida saqlanib qolgan yodgorliklarini konservatsiya qildi, atrofidagi hudud sayyohlarni qabul qilishi uchun obodonlashtirildi, yangi yer osti o'tish yo'lagi mashinalar to'xtash joyi va markaz barpo etilgan. Markazda noyob moddiy madaniyat yodgorliklari devorga ishlangan naqshlar va haykallar nusxasi, shuningdek, boshqa yirik arxeologik topilmalar qo'yildi³.

¹ The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. — New York. P-18.

² *Jeremy Roberts*. Mythology, Chinese Mythology A to Z. — New York 2010. P-39.

³ *Фаёзмена*. БМТ ва Ўзбекистон ривожланиш йўлидаги ҳамкорлик тўплами. — Т: ЮНЕСКО, 2007. 51 бет.

1926 yilda A.S. Strelkov tomonidan aniqlangan eski Termiz sharqidagi «Zurmala minorasi» Markaziy Osiyo territoriyasidagi birinchi ochilgan, ahamiyatga molik boʻlgan buddaviy inshootdir.

Eski Termizdan topilgan Qoratepa buddaviylik kompleksi milodning I asri Kushon saltanatining gullagan davriga toʻgʻri keladi. Qoratepadagi har bir inshoot yer ustki va gʻor ichida joylashgan ibodatxona, saroy, bir xizmatchi – monax uchun moslashtirilgan hujradan iborat.

Budda ibodatxonasi xarobalari Tojikiston Respublikasi Qoʻrgʻontepa shahridan 12,5 km sharqda joylashgan «Ajinatepa» xarobalarida ham yaxshi saqlangan. Ibodatxona va monastirdan iborat ikki qismli inshootning kattaligi 100x50 metrni tashkil qiladi. Qazishmalar davrida besh yuzdan ortiq tasviriy sanʼat yodgorliklari – haykallar, naqshlar, devoriy rasmlar va ularning ayrim qismlari yaxshi saqlanib qolgan. Ulardan birida Buddaning oʻlim toʻshagida yotgan manzarasi aks etgan. Devoriy suratdagi haykalning uzunligi salkam 12 metrni tashkil etadi. Manzaraning navbatdagi qismida unga sovgʻa-salomlar keltirgan qabila oqsoqollari oldiga kirib topshirish uchun oldinma-ketin navbat kutib turishibdi. Oʻylashimizcha, mazkur tasviriy manzara qaysidir oʻta ziyarak va mahoratli moʻyqalam sohibi tomonidan nihoyatda nozik did bilan devorga ishlangan¹.

Buddaviylikning asosiy yoʻnalishlaridan biri Xinayana «kichik gʻildirak» maʼnosini anglatadi². U rasmiy diniy yoʻnalish sifatida miloddan avvalgi I asrlarda shakllangan. Biroq uning asosiy qoidalari ancha avval, shu jumladan, Tripitakada bayon qilingan.

Xinayana taʼkidlashicha, dxarmalar tabiatini oʻrganish va nirvanaga erishish maʼnaviy yoʻl bilan boʻladi. Bu yoʻl juda ogʻir va faqat monaxlargina nirvana holatiga yetishi mumkin. Keyinchalik, xinayanada juda ham murakkab va dabdabali ibodatlar (masalan, «Budda tishiga sigʻinish»), buddaviylikning muqaddas joylariga

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – I том, – Т.: 2000 йил. 142 б.

² The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. – New York. P-18.

ommaviy ziyoratlar joriy qilingan. Bu yoʻnalish Sharqiy Hindistonda, Shri-Lanka, Hindixitoy davlatlarida tarqalgan¹.

«Antik meʼmorchilikda order tizimiga kirgan ustunning amaliy bezak qismi kapitell deb ataladi. Kapitellar toʻsinga tushadigan yukni ustunlarga teng taqsimlashga xizmat qilgan. Ular dastlab yogʻochdan yasalgan. Yunon meʼmorchiligi taʼsirida toshdan yasala boshlangan. Baqtriya meʼmorchiligida ham tosh kapitellarning ioniy va korinf turlari mavjudligi aniqlangan. Ioney kapitellarning asosiy unsuri – uning ikki tomonidan pastga qayrilgan gajak – valyutalardir. Valyutalar estetik ahamiyatidan tashqari ramziy maʼnolarga ham ega. Xalq orasida ularni qoʻy (echki) shoxlariga qiyoslab, bino yoki inshootlarni yovuz kuchlardan asraydi, degan aqida mavjud. Valyutalar shuningdek, gajak (spiral) shaklida ham boʻladi. Gajak – kelib chiqish, kengayish, rivojlanish, davriy va muttasil davomiylik kabi ramziy maʼnolarga ega. U ilk markazdan chiquvchi va cheksizlikka yoʻnaltiruvchi kuch va harakat tadrijini ifodalaydi. Gajak – oy, hosildorlik, hayotning tadrijiy rivojlanish davomiyliigi, deb qaralgan².

Kapitellarda kam boʻlsa-da, uchrab turadigan mavzular ichida nilufarni ham uchratish mumkin. Nilufar (lotos) mavzusi sharq xalqlarida qadimdan mavjud. Uning semantikasi turlicha. Xususan, misrliklarda nilufar bargi yaxshilik, yorugʻlik va muhabbat ramzi sifatida eʼtirof etilgan. Nilufar koinot (quyosh) ramzi sifatida ham namoyon boʻladi³. Buddaviylik dinida nilufarga alohida eʼtibor qaratilgan. U ilohiy tugʻilish va Buddaga tegishlilik, yaʼni «Bud-daning tugʻilishi moʻjizasi» ramzini ifodalagan. Shu bois buddaviylik sanʼatida nilufar bargining tasviri keng tarqalgan. Sopol idishlar, relikvari (diniy marosimlarda ishlatiladigan idish) qopqoqlari nilufar bargi bilan bezatilgan. Nilufar gullari devoriy suratlarda ham uchraydi. Stupa (supa) platformalari, buddaviylik haykallari tagkur-

¹The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. – New York. P-18, 19.

² Пудеев Ш.П. Қадимги Ўзбекистонда буддавийлик ва буддавий мерос. – Т.: Ўзбекистон, – 2011. 120 бет.

³The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art. – New York. P-18.

sisi, taxt va boshqa me'moriy qismlar ular bilan bezatilgan. SH.R.Pidayevning fikricha, Termiz kapitelida o'n ikkita nilufar bargi tasvirlanishi nirvana holatini ifodalashi bilan ahamiyatlidir. Bu esa Kushon Baqtriyasi san'atining barcha yo'nalishlariga budda dini konsepsiyasi ta'sir ko'rsatganligiga yana bir misol bo'la oladi.

Ayritom frizlaridagi inson obrazlari ilmiy adabiyotlarda va sovg'a yoki xayriya ulashuvchilar, deb talqin etilgan. Friz buddaviylik inshootida qo'llanilganidan kelib chiqib, ular buddaviylik mavzusi bilan bog'langani, obrazlar esa buddaviylik mifologiyasidagi mavzularni ifodalaganligi ta'kidlangan¹.

Qadimgi Kushon imperiyasining poytaxti bo'lmish Dalvarzintepadan budda san'atiga oid juda ko'plab turli hajm va ko'rinishdagi haykallar topilgan. Unda asosan devoriy sathga ko'lamli kompozitsiya sifatida orqa tomondan mustahkamlanib, taqdim etilgan, ya'ni haykaltaroshlik memorlik bilan uyg'unlashtirilgan. Uning hajmi kichrayib ketmasligi va yaxshi jipslashishi uchun loyga qamishning momiq guli qo'shilgan. Haykal devorning xom g'isht yoriqlarini loy bilan jipslash yordamida ta'mirlangan. Haykal sirti bo'yalgan, unda qizil rang qizg'ish, och qizil va nozik pushti tuslari ustunlik qiladi. Sariq va jigarrang tusli oxrada ijro etilgan². Dalvarzintepadan topilgan I va II asr boshiga oid Buddha va Bodxisatva haykallari o'zining hajmi bilan kishini hayratga soladi, ularning ba'zilari uch metr yoki undan ham ortiq «Bodxisatva tanasi tarkidunyo qilgan Buddha timsolidan farqli o'laroq, qimmatbaho taqinchoqlar – qo'llarida bilakuzuk, quloqlarida sirg'a bilan bezatilgan. Bunday tafovut ramziylik va mazmun kasb etadi, bu Buddaning davomchilari hali ham hayot lazzatlaridan butkul voz kechmaganliklaridan dalolat beradi. Dalvarzin ibodatxonasidan topilgan haykallar bo'yalgan bo'lib, ularning devorga tutash orqa tomonlariga ishlov berilmagan. Bu haykallarning tayyorlanishi yog'och asosli yarimtayyor mahsulotning birlamchi tayyorlanishi, keyin esa uning loy bilan qoplanishi bilan bog'liq. Uning ustki tomoniga bir necha qavat gips bilan ishlov berilib, unda gavdalar

¹ Пидаяев Ш.П. уша манба.

² Ртвеладзе Э.В. Саидов А.Х. Абдуллаев А.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Т.: 2008. 51 б.

va uning yuzi yasaladi. Kiyim va bosh qismlariga ko‘rinish beriladi. Haykallar qizil, pushti va moviy ranglarga bo‘yalgan. Olimlarning fikricha, tasvirlab berilgan texnika baqtriyaliklar tomonidan yaratilgan, chunki bu baqtriyaning bir nechta yodgorliklarida topilgan haykallarida ham kuzatilgan. Bodhisatva haykalchalarida quloqlarining pastki qismini uzun qilib tasvirlash xos bo‘lgan. Lekin bodhisatvalar bir oz yosh, qaddi-qomatlari kelishgan yigitlar sifatida gavdalanirilgan. Budda va bodhisatva haykalchalari o‘sha davrdagi Baqtriya mahobatli haykaltaroshligida keng tarqalgan tasvirlarga juda o‘xshashdir. Demak, haykaltaroshlar bu obrazlarni yaratishda mahobatli haykaltaroshlikka murojaat qilgan. Lekin bizgacha bu haykallar yetib kelmagan»¹. Bunday haykallarning Kushon davriga oid shahar va qishloqlarda topilishi nihoyatda ahamiyatlidir.

O‘rganilayotgan mavzu zamonaviy tasviriy san’atda o‘z ifodasini topgan. B. Jalolovning «Ikki shahzoda: Shakyamuni va Kanishka» (1980) asari² murakkab kompozitsion yechimga ega. Asarda yotiq, ya’ni gorizontal bo‘ylab bu ikki siymoning bosh-byust haykali tasvirlangan. O‘ng tomonda sersavlat askarning ko‘zi ochiq qiyofada bu dunyoni tark etayotgan sahnasi gavdalanadi. Ona yeri, yurti uchun o‘z borlig‘i, vujudini bag‘ishlagan, uning tinchligi yo‘lida hamisha mardonavor kurashib kelgan, hatto jon fido aylashga ham tayyor. Qahramonning o‘ng va chap qo‘lidagi xanjar hamda bahor guli asosiy ramziy ma’noni anglatadi. Xanjar bu – dushmanlardan vatanni himoyalovchi – saqlovchi qalqon bo‘lsa, bahor guli uning gullab-yashnashi, farovonligi, unib-o‘sishi uchun qo‘llanilgan kurash, demakdir. U bilan hamohang qanotli ruh parvozi ham tasvirlangan. Bu asarda shakillangan har bir qahramonning ruhi, albatta tarixda o‘z o‘rniga ega, o‘zidan biror iz qoldirib ketgan ulug‘ insonlar hayotiga bag‘ishlov sifatida ifodalangan. Shu qismning orqa ko‘rinishida A.Makedonskiyning portret haykali namoyon bo‘ladi. Sharq mamlakatlarida Iskandar Zulqarnayn nomi bilan

¹ *Тўрабоев Ф.* Кушон даври ҳайкалтарошлик санъати. Нафосат (мақолалар тўплами). – Т.: 2009. 28-32 б.

² *Баҳодир Жалол.* Келажак ҳақида хотиралар. Альбом. – Т.: МРДИ. 2010

mashhur. Devor ortida sarkardaning olib borgan jangovar yurishidan kichik bir lavha berilgan. Shu o'ringa, Iskandarning xizmatida bo'lgan otning boshi ham alohida keltirib o'tilgan. Bu tasvirlardan oldinda ishlangan tangalar, Vima Kadfiz hukmronligi davrida Kushon davlatida o'tkazilgan pul islohotining namunasi ekanligidan darak beradi. Ushbu zarb etilgan tangalarda buddaga oid shaxslar, ilohiy timsollar hamda o'sha zamondagi podsholarning portret bo'rtma tasvirlari tushirilgan.

Asarning markazidagi budda haykalida uni inson qiyofasida tasvirlaganligini ko'rish mumkin. Quyiroqda joylashgan hind arxitektura elementi – me'moriy pog'onalar o'sha davrdagi hind xalqining falsafiy dunyoqarashini bildiradi, ya'ni insonning tangriga yaqinligi, tangri har doim inson bilan qalban birga ekan, buning cheksizligini ko'rsatib turuvchi majoziy fundamentni hosil qiladi. Shu yerda e'tiborga olingan yana bir kushoniyalar davriga taalluqli topilmalardan – Anaxita mayda haykalchasi bejizga namoyish etilmagan. Rassom o'zining ramziy qarashlari orqali ayolga bo'lgan munosabatni, uni kuylash har davrga xosligi, ayol har doim o'z o'rnini topganligi va ma'lum bir mavqega ega ekanligini bildirgan. Asarning chap yuqori burchak nuqtasidan markazni kesib o'tgan holda uzluksiz taralayotgan chiziqlar perspektivasi aniq o'lchamga ega. Bunda rassom ijodiy fantaziyasi cheksizligini sezish mumkin.

Xullas, O'zbekiston buddaviylik san'atining eng qadimgi o'choqlaridan biri sifatida barcha manbalarda tan olingan. Uning ta'limoti bilan bog'liq yuzlab afsona va rivoyatlar to'qilgan. Bu holat ayniqsa, tasviriy san'atning haykaltaroshlik, grafika va rangtasvir asarlaridan keng o'rin olgan. San'at tarixida mazkur mavzuda ko'plab asarlar yaratilgan va yaratilmoqda. Shunday ekan, ularni imkon qadar kengroq va to'liqroq o'rganishimiz zarur.

Nazorat savollari

- 1. Buddaviylikning asosiy yo'nalishlarining bir-birlaridan farqini ayting?*
- 2. O'zbekiston san'atida buddaviylik mavzusining yoritilishi?*
- 3. O'zbekistonda budda yodgorliklari haqida ma'lumot bering?*

Adabiyotlar

1. *Jeremy Roberts*. Mythology, Chinese Mythology A to Z. – New York 2010.
2. The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art, -- New York.
3. *Кавасаки К.* Буддийское изобразительное искусство Северной Бактрии-Тохаристана I–IV вв. н.э. – Т.: 1999 г.
4. Далварзинтепа шахристони. – СИТИ. Ўзбек ва япон тилларида. – Токио. 1996. – 188–191 б.
5. Термиз. – Альбом-монография. «Термизда буддизм» маколasi. – Т.: Шарк, 2001. 57–62 б.
6. *Пидаев Ш.П.* Қадимги Ўзбекистонда буддавийлик ва буддавий мерос. – Т.: Ўзбекистон, 2011. 120 б.
7. *Тўрабоев Ф.* Кушон даври ҳайкалгарошлик санъати. Нафосат (мақолалар тўплами). – Т.:2009. 28–32 б.
8. Жалолов Б. Келажак ҳақида хотиралар. – Альбом. – Т.: 2010.
9. *Ртвеладзе Э.В. Саидов А.Х. Адуллаев А.В.* Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилиқ ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Т.: 2008. 51 б.
10. *Турғунов Б.* Будда санъати. – Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: 2-том. – 232-233 б.

II BOB. QADIMGI G'ARB AFSONA VA RIVOYATLARI

6–7-mavzular: Qadimgi yunon afsona va rivoyatlari (4 soat)

Reja:

1. Qadimgi Troya afsonaviy manbalari.
2. Qadimgi yunon ma'budalari.
3. Tasviriyl san'atda qadimgi yunon afsonalarining ifodalaniishi.

Tayanch so'zlar: Gomer, Iliada, Odissey, Axill, Pallada, ma'budalar, Zevs, Leto, Dionis, Gerakl, Apollon, Gera, Poseydon, Afrodita, Afina, Nemesida, Nika, Dafna. Ilohiy timsollar – ho'kiz, ilon. Fiva sikli, Teogoniya (Ma'budlarning paydo bo'lishi), «Zanjirband Prometey», «Oresteya» «Agamemnon», «Xoeforlar», «Evmenidalar», «Gerakl», «Troyalik ayollar», «Yelena», «Andromaxa».

Qadimgi yunon afsona va rivoyatlari haqida ma'lumot beruvchi ilk manbalar orasida Gomerning asarlari alohida ajralib turadi. Ammo uning hayoti to'g'risidagi ma'lumotlar juda kam saqlangan¹. Yashab o'tgan davrini miloddan avvalgi XII asr bilan VII asr oralig'ida degan taxminlar bor. Ayrim tadqiqotchilar Gomerning so'qir bo'lgani, o'z asarlarini baxshilar kabi og'zaki aytganini e'tirof etishadi. «Iliada va Odissey» dostoni bizgacha yetib kelgan. Mazkur qahramonlik eposi yunon mifologiyasi asosida yaratilgan. Shu bilan birga, ularda faqat she'rlar, afsonalar va rivoyatlargina emas, real tarixiy voqealar ham aks etgan. Jumladan, dostonda tasvirlangan Troya² ko'p zamonlar afsonaviy shahar hisoblanib kelingan, ammo buyuk arxeolog Shpilman, ko'p yillik izlanishlardan so'ng uni topdi va bu shahar tarixda mavjud bo'lganligini isbot qildi³. Gomer

¹ World Myths & Legends in Art, New York. – 2010. P-43.

² Berens F.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. Amsterdam – New York. 2009. P-235.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3-жилди. – Т.: 2002. 56-бет.

asarlaridan namunalar o‘zbek tiliga Mirtemir va Q. Mirmuhamedovlar tomonidan tarjima qilingan¹.

Dostonda miloddan avvalgi XIII asrda Ilion nomi bilan ataluvchi va tarixga Troya nomi bilan kirgan qirg‘inbarot urush haqidagi rivoyatlar jamlangan. Doston geksometr (musaddas) o‘lchovida yozilgan, hajmi 15700 misraga yaqin. «Iliada»ning bosh qahramoni – Axill buyuk yo‘lboshchisi Agamemnon tomonidan haqoratlangandan so‘ng qahr-g‘azab bilan ularga qarshi kurash boshlaydi, yuzlab dongdor, kuchli jangchilarni mag‘lub etadi. Unda ko‘plab yakkama-yakka olishuv lavhalari, jang manzaralari, qamal qilingan Troyadagi hayot lavhalari, ma‘budalarning Olimpdagi munozaralariga keng o‘rin berilgan. Bir qator san‘at asarlari xususan, «Axilles» haykali (1879–1882) Germaniyalik E.Vol’f tomonidan marmardan har tomonlama mukammal ishlangan. «Troya urushi haqida yunonlar afsonasidan sahna» nomli marmardan ishlangan haykal ham katta ahamiyatga ega. Bu asar Rimda III asrlarda yaratilgan. Bunday manzaralarni rangtasvir asarlarida ham uchratish mumkin. Italiyalik muvqalam ustasi P. Batoni (1708–1787) «Fetida Axillni Xironning tarbiyasiga bermoqda» nomli moybo‘yoq asari yaxshi saqlangan. Troya urushi qahramonining chaqaloqlik davridagi ko‘rinishi ishlangan. Axillning otasi – Peley podsho Feleyaning onasi dengiz ma‘budasi Fetida o‘g‘liga abadiylikni tilagan holda uni yer osti ilohiy podshohligidan sotib oladi. U chaqaloqni suvga tushiradi va bolaning yuvilmagan tovonidan ushlab cho‘miltiradi². Bo‘lajak jasoratli qahramonni yoshligidan kamondan otish, davolash, kifara o‘yinida tepishni o‘rgatadi. Dono kentavr Xiron, Axillning kuchini mustahkamlash uchun unga yovvoyi hayvonlarning go‘shini ovqat sifatida bergan³.

Fetida Troya urushida Axillning o‘limi aniqligini bilgan holda uni qutqarishni o‘ylaydi. Fetida o‘g‘lini pinhona Skipos oroliga joylashtiradi, u yerda ayol liboslarini kiygan holda, podsho Lika-

¹ Кун Н.А. Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари (К. Мирмуҳамедов таржимаси). – Т: Ўзбекистон, 2013.

² World Myths & Legends in Art. – New York, 2010. P-52.

³ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. Amsterdam. – New York, 2009. P-201.

medning qizlari orasida yashaydi. Biroq yunonlarga oldindan, Axillsiz ular g'alabaga erisha olmasligi aytilgan edi. O'tkir hiylagar Odissey savdogar ko'rinishida o'rtoqlari bilan o'smirning yashiringan joyi – Skipos oroliga keladi. Malikalar oldiga mollarini yoyib ko'rsata boshlaydi. Savdogarlarning mollari orasida qurollari ham bor edi. Odissey o'z xizmatkorlariga kutilmaganda qilichlari bilan qalqonlarga urishga buyruq beradi. Jangovar ovozni eshitgach, qizlar qo'rqqanidan qochib qolishadi. Faqat Axill yoyni ushlab oladi va shu bilan o'zining kimligini bildirib qo'yadi¹. Odissey oldinda uni urush kutayotgani haqida aytadi va Axill ular bilan birga urushga ketadi².

Ermitajda saqlanayotgan devor bo'rtma tasvirida Axill uzun ayol ko'ylagida qurolni ushlab, jangovar holatda tasvirlangan. Qizlardan biri uni ushlashga harakat qilmoqda. Qolganlari qo'rquvdan qochmoqdalar. Chap tomonda esa Odisseyning qomati va uning ikki yo'ldoshlarining qomatlari ko'rinadi. Rassom bu bilan Troya urushi lavhasiga tomoshabin e'tiborini qaratadi.

Agamemnon – yunon afsonalarida Miken yoki Argos podshohi sifatida tilga olinadi. Miloddan avvalgi 1260-yilda yunonlarning Troya ustiga yurishida yunon shahar-davlatlarining floti va qo'shinini boshqargan. Dostonda tasvirlanishicha, Troyani qamal qilayotganda mardlik va jasorat ko'rsatgan, biroq shuhratparastligi (kohin Appoloni haqorat qilishi, Axill bilan arazlashuvi) umumiy ishga katta ziyon keltiradi. Troya yengilgandan keyin malika Kassandra unga o'lja bo'lib tegdi va Agamemnon unga uylanadi. Lekin yurtiga qaytganida u xotini Klitemnestra tomonidan o'ldiriladi. Agamemnon obraziga ko'pgina yozuvchilar (Esxil «Agamemnon» fojiaiy asari, Yevripid va boshqalar) murojaat etishgan. Troyada olib borilgan arxeologik qazish ishlarining ko'rsatishicha, miloddan avvalgi 1260-yilda shahar uzoq muddatli qamalni boshidan kechirgan va vayron qilingan. Shunday qilib, yunon afsonalaridagi ma'lumotlar tasdiqlangan. Epos ma'lumotlariga qaraganda, troyalik shahzoda Paris tomonidan Sparta shohi Menelayning qizi –

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009.P-241.

²World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-30.

sohibjamol Yelenani o'g'irlab ketilishi Yunon – Troya urushiga sabab bo'lgan. Menelay va uning birodari Agamennon yunon davlatlari shohlarini yordamga chaqirib, katta flot bilan Troya sohillariga yo'l olgan. Troya shohi Priamga frigiyalik, midiyalik ittifoqchilar yordam bergan. Yunonlar Troyani 10 yil qamal qilganlar. Odissey maslahati bilan yog'ochdan katta ot yasab, ichiga jangchilarni joylagan. Bu hiyla natijasida Troya mag'lubiyatga uchraydi va shahar 400 yil davomida xaroba holatida yotadi. Asosan, buyuk jangchilarning yakkama-yakka olishuvidan iborat bo'lgan harbiy harakatlarda yunon-axeylardan Axill ikki Ayaks, Patrokl, Agamemnon, Odissey va boshqalar bo'lsa, troyaliklardan – Gektor, Glavk, Sarpedont va Eney shuhrat qozonishgan. Troyaliklarning mag'lubiyati dariylar tomonidan Yunonistondan siqib chiqarilgan axeyalarning bir qismini Kichik Osiyoga ko'chib o'tishini yengillashtirgan¹.

Yunonlar turli hayvonlar timsollarini ilohiylashtirganlar. Juda ko'p xudolarga e'tiqod qilganlar. Turli narsalarning masalan, buloq, o'rmon, daraxt, joylarning va ekinlarning ilohiy homiysi – ma'buda mavjud, deb ishonishgan. Ular tasavvurida dastlabki ma'budlar va homiylar qiyofasiz, keyinchalik etrusk va yunon dinlari ta'sirida inson qiyofasida ifodalangan². Yilning ma'lum fasllari va ma'lum kunlari ular sharafiga ayrim qurbonliklar qilinib maxsus marosimlar o'tkazilgan. Ayrim hududlarida yashovchi yunonlar hosilni oshirishni so'rab, o'z sigirlarini qurbonlik qilishgan.

Eng qadimgi zamonlarda arxaik dunyoqarashlar rivojlangan sayin ibtidoiy e'tiqodlar kelib chiqqan. Ular ko'pincha chakalakzor, tog', maydonlarda ibodat qilganlar. Keyinchalik shunday joylarda ilk mehroblar barpo etilgan. Ibodatxonalar dastlab yunonlarda qurila boshlagan bo'lsa, keyinchalik bu an'ana Rimda ham kuzatilgan.

Qadimgi yunon afsonalarida ho'kiz timsoli birinchi o'rinda bo'lib, ilon timsolida esa ilohiy kuch egasi tasavvur qilingan. Shuningdek, ayrim hayvon va parrandalar ham ilohiylashtirilgan. Bu

¹ World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-21.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-205.

yunonlarda totemizm tushunchalari keng yoyilganligidan darak beradil. Tarixiy manbalarda odam shaklidagi xudo timsollari ko'p uchraydi. Xudolar ko'pincha ayol suratida bo'lgan. Quyosh va Oyni ham ilohiylashtirganlar.

Qadimgi ovchilikka oid marosimlar, sehrgarlik urf-odatlar ob-havo bilan bog'liq bo'lgan. Yomg'ir chaqirish marosimlari ham o'tkazilgan. Yomonlik keltiruvchi sehriga ishonch mavjud bo'lgan. U yer osti qora kuchlari haqidagi tasavvurlar bilan bog'liq. Qahrli Gekata xudosining nomi bilan kimni yo'q qilmoqchi bo'lsalar la'natlab, duoibad qilish yovuzlik marosimlari tarzida bajarilgan. Yovuz sehrgarlik katta ahamiyatga ega bo'lmagan. Shuningdek, o'lim va undan keyingi holat haqidagi tasavvurlar o'lgan kishi tanasi yerga ko'milishi yoki sag'anada saqlanishida aks etgan. Ularning tasavvurida o'lganlar ruhlari yer osti makoni Aidda to'planadi. Barcha marhumlar kim bo'lishidan qat'iy nazar, ruhlari to'planib, unda mashaqqatli va g'amgin taqdirga yo'liqadilar. Shu sababli yunonlar marhumni so'nggi kuzatish marosimini oxirgi burch deb bilib, uni oziq-ovqat bilan ta'minlashga uringanlar.

Aslzoda qahramonlar ham ilohiylashtirilgan. Bunga xudolarga bo'lgan ishonchning pasayishi sabab bo'lgan. Aslzoda xonadonlarning alohida ajratilishi bilan ularning ilk ajdodlari ham ulug'lana boshlangan. Ularning nomlari yuqori qo'yilib, ulug'lovchi va sig'inuvchilar soni ortib borgan. Natijada Gerakl, Iffokal, Borsa, Erot kabi qahramon xudolar panteoni vujudga kelgan.

Afsonalarga ko'ra cheksiz abadiy qorong'ulik xudosi — **Xaos** bo'lgan². Barcha narsa-butun dunyo va o'lmas xudolar bu Xaosdan paydo bo'lgan. Xaosdan Geya — yer ma'budasi va u yerda yashaydigan va o'sadigan mavjudodfarga hayot baxsh etgan. Uning tagida mislsiz chuqurlikda qorong'ulik, abadiy tubsizlik xudosi Tartar tug'ilgan. Xaos ulkan kuchga ega, hamma narsalarni tiriltiradigan Erot tufayli sevgi tug'ilgan va dunyo paydo bo'lgan. Chegarasiz Xaos qorong'ulik xudosi Erebn va tun xudosi Nyuxtani bog'lab qo'yadi. Ulardan yorug'lik xudosi Efir va xursand yorug' kun

¹ World Myths & Legends in Art. — New York. 2010. P-42.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam. — New York. 2009. P-31.

xudosi paydo bo'lgan. Yorug'lik xudosi butun olamga yoyilib, tun bilan kun o'rin almashinadigan bo'ladi.

Cheksiz moviy osmon xudosi Geya qadimgi yunon afsonalarida Olimp xudolaridan ilgarigi eng qadimgisi sifatida tan olinadi. O'z-o'zidan osmon (uran), dengiz (pant) va tog'larni yaratadi. Afsonalarda aytilishicha, Uranni o'ziga er qilib olgan. Ulardan xudolarning birinchi avlodi – 6 erkak va 6 ayol titan tug'ilgan, ularning orasida Zevsning ota va onasi – Kronas va Reya ham bo'lgan. Geya Olimp xudolarining hayotida faol ishtirok etmasa ham ularga dono maslahatlar berib turgan. Vaqt o'tishi bilan Geya taqdir hukmini biladigan qadimgi donishmandlik homiysi sifatida e'zozlangan. Shu sababli uni Fetida bilan tenglashtirishgan. Geya obrazi qisman Demetra¹ va Kibelda gavalangan. Uran zamin ustida yoyiladi. Tog'lar qad ko'tarib, dengiz paydo bo'ladi, ona zamin, osmon, tog'lar va dengizni yaratadi (ularning otasi bo'lmagan). Uran va Geyadan bahaybat ulkan 6 o'g'il va 6 qiz tug'iladi. Ularning o'g'lidan biri okean xudosi Titan² va ma'buda Fetida dunyoda barcha dengiz irmoqlarini yaratadi. Titan Gipperion va ma'buda Teyyadan quyosh xudosi Germes³, Oy xudosi Selena⁴ va shafaqli tong pushti Erot (Aurora) tug'iladi. Astrey va Erot dan osmonda charaqlab turgan yulduzlar va barcha shamollar paydo bo'ladi. Shiddatli Titanlardan Borey shamoli xudosi Not va mayin g'arbiy shamol xudosi Zefir dunyoga keladi. Ular hamisha kuchli yomg'ir va bulut olib kelgan. Bundan tashqari, yer xudosi Geya peshonasida 3 ta ko'zi bor ulkan siklonlarni va 3 ta qo'li bor gekatalarni tug'adi. Ularning dahshatli kuchlariga hech kim bas kela olmaydi, yovuz kuchlari cheksiz edi⁵. Bundan moviy osmon xudosi Uran o'z farzandlarini

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-135.

² World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-87.

³ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-99.

⁴ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-71.

⁵ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-70.

cheksiz kuchga ega ekanligidan yomon ko'rib, ona Geya farzandlari bilan Tartar hukmronligiga qamab yorug'likka chiqishni man qiladi. Bundan ona Geya juda aziyat chekib, o'g'illarini chaqirib otasiga qarshi chiqishga undaydi. Ammo farzandlari otasidan qo'rqar edi. Uning eng kichik o'g'li yovuz Kron (hamma narsani yutadigan vaqt xudosi) otasiga qarshi chiqib, ayyorlik bilan taxtdan ag'darib, hukmronlikni o'z qo'liga oladi. Tun xudosi Nyuxta Kronga achchiq qilib, bir qancha dahshatli xudolar; o'lim xudosi Tanata, janjal xudosi Erid, yolg'on xudosi Apat, yo'q qilish xudosi Ker, qo'rqinchli tushlar xudosi Gipnos, rahm bilmaydigan qasos xudosi Nemisidani dunyoga keltiradi. Kron hukmronligi paytida shu xudolar zaminga dahshat, janjal, yolg'on, baxtsizliklar olib kirishadi.

Zevs — yunon afsonalarida Olimpiya xudolarining ulug'laridan bo'lib, «xudolar va odamlar» otasi, oliy hukmdor hisoblangan¹. U Kronas va Reyaning o'g'li, ma'budlarning uchinchi avlodiga mansub. Unda ellikka yaqin mahalliy xudolarning sifatlari jamlangan. U haqdagi afsonalar Krit va Fessaliyada tarqalgan. Zevs nomi «yog'duli osmon» ma'nosini bildiradi. Tartarda o'z otasi va boshqa titanlarni yengadi va Olimp tog'ida o'z hukmronligini o'rnatadi. Olamni qayta tuzish ishlarini boshlab beradi, xudolarni yaratadi, yangi qonunlar chiqaradi. O'zi hukmronlik qilayotgan barcha hududlarda mustahkam tartib o'rnatadi. Fan, axloq, san'at sohalarida ma'lum meyorlarni joriy etadi. Shu maqsadda xudolarning irodasi va yaxshi niyatlarini ro'yobga chiqaruvchi ko'plab afsonaviy qahramonlar — Gerakl va Perseyning otasiga aylanadi. Ayrim afsonalarda esa Zevs nihoyatda dahshatli yovuz kuch sifatida namoyon bo'ladi. Uning bir necha marotaba odam zotini yer yuzidan butunlay yo'q qilib, undan ham yanada mukammal insonni yaratishga urinishi shundan dalolat beradi.

Gera — tasviriy san'atda xudolarning eng ulug'i, Zevsning xotini, go'zal ayol qiyofasida ifodalanadi. U sigir xudo ko'rinishidadir². Poseydon Peloponnessada qadimdan dengiz xudosi bo'lib, unga

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam — New York. 2009. P-17.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam — New York. 2009. P-31.

baliqchilar sig‘inishgan. Klassika davrida Pestumdagi Gera ibodatxonasi eramizdan avvalgi V asrning birinchi choragida qurilgan bo‘lib, hozirda yaxshi saqlanib qolgan. Binoning nisbatlari bir-biriga uyg‘un. Detal’ va bezaklar o‘z o‘rnida ishlatilgan. Lekin binodagi primitivlik va og‘ir ko‘rinish uni arxaika davri bilan bog‘laydi¹.

Qadimgi Yunon afsonalarida Gefest obrazi alohida o‘rin eganlaydi. U olov va temirchilik – kasb-hunar xudosi sifatida katta mavqega ega bo‘lgan. Ayrim afsonalarda Gefest Zevs bilan Geraning o‘g‘li ekanligi tilga olinadi. Uning tashqi ko‘rinishi juda beo‘xshov, badbashara bo‘lib, buning ustiga ikkala oyog‘i ham cho‘loq holiga sohibjamol Afroditaga uylanishga muvaffaq bo‘lgan. U hunarmandlar homiysi, qo‘li gul usta darajasiga ko‘tariladi. «Yer ostida o‘zi uchun go‘yo bahaybat ustaxona barpo etadi. Yunonlar rivoyatlarida ushbu ustaxonada Gefest xudolar xudosi Zevs uchun odamlarni dahshatga soluvchi chaqmoq va momoqaldirloqlar tayyorlab beradi, deb tasavvur qilinadi. Gefest to‘g‘risidagi barcha afsona va rivoyatlar Yunonistonda badiiy hunarmandchilik yuksak darajada rivojlanganligi tilga olinadi.

Gefest yunon afsonalarida olov, temirchilik va hunarmandlar xudosi, kasb-hunar homiysi sifatida e‘zozlangan². Tasviriy san’atda mahoratli usta hunarmand kiyimida, qo‘lida bolg‘a yoki ombur ushlagan holda tasvirlanadi. Pompeydagi devorga eramizning taxminan 70-yillarida ishlangan rasmda Gefest Fetidaga Axill uchun tayyorlagan qalqonni ko‘rsatayotganligi ifodalangan. Bu asarning fotonusxasi Neapol milliy muzeyida saqlanadi»³.

Germes – yunon mifologiyasida dastlab chorvador va Cho‘ponlar xudosi, pada va yaylovlar homiysi. Zevs va Mayyaning o‘g‘li. Keyinchalik yo‘l, yo‘lovchilar, savdogarlar va savdo homiysi, sonlar va lira (musiqa asbobi) ixtirochisi sifatida sig‘inilgan. Tasviriy san’atda u ko‘pincha patli shippak kiyib olgan yigitcha ko‘rinishida tasvirlangan.

¹ World Myths & Legends in Art.-New York. 2010. P-91.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. –Amsterdam – New York. 2009. P-99.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – 2-том. – Т.: 2001. 673-6.

Praksitelning bizgacha yetib kelgan yagona asari «Dionisni ko'tarib turgan Germes» haykalidir. Afsonalarga ko'ra, Zevs yangi tug'ilgan o'g'li Dionisni o'rmonda yashovchi nimfalarga tarbiyaga berishni Germesga topshirgan. Charchagan Germes yo'lda to'nkaga tayangan holda hordiq chiqarish uchun to'xtagan. Kompozitsiyaga ana shu syujet asos qilib olingan. Asarda yuqori klassikaga xos bo'lgan jasurlik, jiddiylik yoki salobatni ko'rmaymiz. Aksincha, obraz o'zining nafis, shoirona talqin etilishi bilan xarakterlanadi. Haykaltaroshni Germesning kelishgan, kuch-quvvatga to'la baland bo'yli qomati, yoshlik nafosati, harakatidagi plastik go'zallik qiziqtiradi. Praksitel' marmarda juda ko'p ishlagan. Marmardagi nur-soya o'yinlarining emotsional kuchi, fakturasi orqali inson gavdasini, terisining tiniq va duxoba kabi mayinligi hamda insondagi istara va hayotiylikni ochishga intilgan.

Gerakl – lotincha Hercules, Sharq adabiyotida esa Hiraql nomi bilan keng tarqalgan. Ayrim manbalarda tadqiqotchilar uni kuch-qudrat timsoli, quyosh xudosi, doriy qabilasiga mansub Geraklidlar sulolasining bobokaloni deb hisoblaydilar. Miloddan avvalgi XII–XI asrlarda doriylar tomonidan Peloponnessning katta qismi bosib olinishiga sabab bo'lgan «Geraklidlar yurishi» tarixiy voqeasi bo'lib, Geraklning bu yurishdagi qahramonliklari butun Yunoniston bo'ylab mashhur bo'ladi. U haqida turli afsonalar to'qiladi. Geraklning osmonga ko'tarilib ketgani va Ellada xudolaridan biriga aylanganligi haqidagi afsona hozirda ham yaxshi saqlangan. Geraklning o'g'li Fest Sikionliklarni o'z otasini qahramon sifatida emas, xudo sifatida ulug'lashga majbur qiladi. Afsonalarga ko'ra, u nihoyasiz, beqiyos kuch-qudratga ega bo'lgan Gerakl Zevs bilan oddiy ayol Alkmenaning o'g'li deyiladi¹.

Tasviriy san'atda ayniqsa, haykaltaroshlikda B.Bandinellining 1530–yilda yaratgan «Gerakl» asari yaxshi saqlangan. Unda Gerakl nemey sherini va ko'p boshli lernei ajdahosini o'ldirayotgan holatda ifoda etilgan. Ayrim afsonalarda erimant to'ng'izini tirik tutganligi, stinfol jodu qushlarini qirib tashlagani, amazonkalar malikasi Ippoli-

¹ *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-195.*

taning kamarini olganligi, podshoh Diamedni yengib, yiqitgani va boshqa qahramonliklar ko'rsatgani aytiladi. Milliy qomusimizda esa uning Diamedni yengib, yiqitgani va boshqa mardliklar ko'rsatgani, Anteyni mag'lub etgani, zanjirband Prometeyni ozod qilgani, ammo xotini Dianira uni bilmay zaharlagani, Zevs uni o'lmaydigan qilgani, Yunonistonning ko'pgina joylarida, keyinchalik, Italiyada Geraklga e'tiqod qilingani qayd etilgan. Bu xususdagi afsonalarning asosida insonning yovuz kuchlarga qarshi mardonavor kurashi va oxirida ezgulikning g'alaba qozonishi yotadi. Keyingi zamonlarda Gerakl Gerkules nomi bilan butun dunyoda mashhur bo'lgan. Qadimgi yunon xudolari mahalliy va umumiy xudolarga bo'lingan. Mahalliy xudolar o'zaro urushlarda yordam beradi, deb e'tiqod qilingan, umumiy xudolar esa tashqi dushmanga qarshi kurashlarda yordam beradi deb ishonilgan.

Gerakl yunonlarning eng ommabop qahramonlaridan biri bo'lib, u nooddiy jismoniy kuch, botirlik va bag'rikenglik timsoliga aylangan. Rivoyatlarda Gerakl haqqoniy xalq qahramonidek, tabiatning dahshatli kuchlarini yengadi, vahshiylarni yo'q qiladi, ishonchni sindiruvchi podsholar ustidan g'olib bo'ladi, bu jasoratlarni u xalqning yaxshi hayot kechirishlari uchun sodir qiladi.

Geraklning otasi Zevs, onasi esa Alkmena bo'lgan. Qahramonning tug'ilishi uning kelgusidagi taqdirini belgilovchi voqealar bilan bog'liq¹. Tasviriy san'atda «Ilonni bo'g'ayotgan Gerakl» haykali rim nusxasi asosida marmardan (miloddan avvalgi II asrda noma'lum haykaltarosh tomonidan) ishlangan. Rangtasvirda esa angliyalik D.Reynolds (1723–1792) «Chaqaloq Gerakl» asarini moybo'yoqda chizgan.

Gerakl hali juda ham yosh bo'gan vaqtda, Gera uning beshigiga ikki ulkan ilonni yuboradi. Ularning vishillashidan bezovtalangan, chaqaloq, o'zining birinchi jangiga qo'rqinchsiz kirishgani va ilonni bo'g'ib o'ldirish lavhasi aniq aks etgan. D.Reynolds rivoyatning asosiy lavhasini ifodalaydi: Ilon birdaniga Alkmenaning o'g'liga tashlanadi. Beshikda Gerakl bilan birga yotgan akasi Ifikl bor edi. Yalang'och qilich bilan yordamga Amfitrion shoshadi. Kumushrang

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-231.

soqolli Tiresiy, ko‘r ko‘zlarini osmonga qaratib, go‘yo yosh qahramonga sharaflari taqdirini oldindan aytmoqda. To‘q bulutlar orqasiga berkinib olgan Gera osmondan bo‘layotgan voqealarga nazar tashlamoqda.

«Go‘dak Geraklning ilonni bo‘g‘ayotgan holati» – ingliz rangtasvirining eng shuhrat qozongan kartinasidan biri bo‘lib, u Yekaterina II buyurtmasi bo‘yicha ishlangan. Syujet tanlash huquqidan foydalanib, buyurtmachining tashabbusi bilan, Reynolds shunchaki Gerakl haqidagi afsonaga murojat etmagan. U xatlaridan birida o‘z tanlovi haqida shunday yozgan: «Men Geraklning tabiiylikdan ham yuqori kuchini ko‘rsatish uchun uning «chaqaloqlik davri mavzusini tanladim va bu shunga o‘xshash (eng oxirgi darajada uzoqlashgan) bolalarni emas, balki rus imperiyasining shu qadar taniqli qudratini namoyon etadi», – degan edi.

Gerakl o‘sib ulg‘ayganda, Amfitrion podani boqish uchun Kiferon tog‘lariga yuboradi. U yerda qahramon sherni o‘ldirib uning terisiga o‘ralib oladi, yasen daraxtidan ulkan chayla yasaydi. Uni hech kim ko‘tara olmaydigan og‘irlikda quradi.

Miloddan avvalgi V asrda taniqli faylasuf Prodik hikoyasi bo‘yicha Kiferon yaylovida Geraklning oldiga ikki ayol keladi. Ulardan biri hayotning ajoyib lazzatlaridan to‘liq bahramand bo‘lishga urg‘u beradi, boshqasi xolis tilaklar aytib yosh qahramonga murakkab hayot yo‘lini vada qiladi. Ammo bu yo‘l uni sharaflashga olib borishini aytadi. Gerakl xolis tilak yo‘lini tanlaydi. Aynan shu holat san‘at asarlaridan o‘rin olgan. Italiyalik P.Batoni kartinasida ayolning nozikliгинi tantanali qizil yopinchiqli obrazda namoyon etadi: u qo‘lidagi gulini qahramoniga uzatmoqda. Minerva yaltirayotgan dubulg‘ada va qat‘iy libosda, xolis niyatlilik timsolida ifodalanadi. U Geraklning oyog‘i ostida kichkinagina ko‘rinadi¹.

Kiferon yaylovlaridan vataniga qaytib kelgan Gerakl Fiva podshosiga xizmat qiladi. Hukmdor mukofot tariqasida uni o‘z qiziga uylantiradi. Hammasi ana shundan boshlanadi. Geraklning uning ayoli butkul aqlidan judo qiladi. Natijada u o‘z bolalarini qurbonlik, deb faraz qilib, hammasini olovga tashlaydi. O‘ziga kelgach, qilgan

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-232.

ishlaridan pushaymon bo'lib, Delfaga jo'naydi, u yerda Apollondan o'z gunohlarini yuvishni so'raydi. Natijada hammasi ijobiy yakun topadi.

Tasviriy san'atda Geraklning qahramonliklari nihoyatda ko'p ishlangan. U bahaybat Nemey sheri bilan kurashadi. Raqibi yer osti podsholigining qudratli kuchlarini Nemey shahri yaqinida birlashtirgan edi. Bu hayvon aholi va chorvani yer edi. Hayvon yashiringan g'orga yaqinlashib, Gerakl uni o'q bilan yaralamoqchi bo'ladi va sherning terisini yaxlit qolishini xohlaydi. Yakka kurashga kirishishga ahd qilgan qahramon maxluqni bo'g'ib o'ldiradi¹.

Yunonistonning taniqli haykaltaroshi — Lisipning «Gerakl» nomli asarida insonning g'alaba uchun shiddatli kurashi (dinamika-sining borishi) ifodali berilgan. Bunday asarlar juda ko'p yaratilgan. «Gerakl sher bilan jangda» nomli haykal marmardan miloddan avvalgi IV asrda Yunoniston haykaltaroshi Lisipning asl nusxasi asosida Rimda noma'lum ijodkor tomonidan bajarilgan. «Gerakl uch olmalar bilan» haykali ham marmardan miloddan avvalgi IY asrlarda Yunonistondagi Skopos maktabi vakillari tomonidan Rimda yaratilgan. Asarda insoniyatning fojiali holati, kuchli xatti-harakatlari hayajonli ifodalangan.

Rivoyatning boshqa ikkinchi varianti ham mavjud: unda Gerakl bog'ni qo'riqlayotgan ajdarho Gespiridni o'ldirib, oltin olmani qo'lga kiritgani aks etgan. Montavano mazkur versiyani ko'plab yaratgan. Kartinada ikkita turli epizodni aks ettirgan. Chapda Gerakl ajdarhoni yengmoqda. O'ngda — Yevrisfeyni mag'lub etmoqda.

Yunonistonda har bir shaharning o'z ilohlari bo'lishi, ularning siyosiy tarqoqligidan dalolat beradi. Gomer davrida yunonlarning ko'plab jamoasi Olimpiya xudolariga ibodat qilganlar. Olimpiya ulug' xudolari panteonining kelib chiqish masalasi juda murakkabdir. «Olimpiyadagi Zevs ibodatxonasi miloddan avvalgi 460 yillarda barpo etilgan. Ibodatxona uchun ishlatilgan ustunlar uzaytirilib olinishi hisobiga binoga ko'rkamlik kiritilgan. Undagi bo'rtma

¹ *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam — New York. 2009. P-232.*

tasvirlar ham nihoyatda yuksak darajada ishlangan. Bino peshtoqlarida Geraklning qahramonligini aks ettiruvchi bo'rtma tasvirlar o'rnatilgan. Sharqiy frontonida g'ildirakli aravalarda musobaqalarning paydo bo'lishiga oid afsona, G'arbiy frontonida esa xudo va qahramonlarning yovvoyi kentavrlar bilan jangi tasvirlangan. Relefdan ishlangan odamlar obrazida xotirjamlik, o'z kuchiga ishonch aks ettirilgan. Aksincha kentavrlar holatlari, jahl achchiqlanish va alamdandan o'zini tuta bilmasliklari ularning yuzlari, xatti-harakatlarida ochib ko'rsatiladi. Lavhada jang tugallanmagan payti tasvirlangan bo'lsa ham, lekin uning insonlar foydasiga hal bo'lishi aniq. Ohrazlarning xatti-harakati, o'zlarini tuta bilishlari va xotirjamliklari shundan dalolat beradi. Asarning asosiy g'oyasi inson aql-zakovatining tabiat ustidan g'alabasini kuylashdir. Lavha markazida xotirjam, tik holda tasvirlangan san'at xudosi Apollon qahramonlik, jasorat ramzi sifatida aks ettirilgan. Yunon haykaltaroshligining xarakterli tomonlaridan biri shundaki, haykaltarosh o'z mavzularini mifologiyadan olsa ham lekin undagi fantastik, noreal tomon ikkinchi planga o'ta boshlaydi. Mifologik voqea va obrazlar orqali ijodkor insonning kuch-g'ayrati va qudrati, go'zalligini ochib beradi»¹.

Afina (Pallada) – yunon afsonalaridagi urush va g'alaba, san'at va hunarmandchilik, bilim va donolik ma'budasi. Zevsning boshidan to'la qurollangan holatda (dubulg'a va sovut bilan) tug'ilgan². Afina shahrining homiysi. Yunon san'atining nodir yodgorligi bo'lgan Parfenon ibodatxonasi oldida Afinaning jasur qiz shaklida tasvirlangan katta haykali shu nomdagi shaharga o'rnatilgan. Tasviriy san'atda hir qator asarlar yaratilgan. «Afinaning Poseydon bilan bahsi» nomli haykalni italiyalik A. Lombardo (1458–1516) marmardan ishlagan. Bu obraz rimliklarda Minervaga tenglashtiriladi. Qadimgi yunon xudolaridan biri, jangovar, donolik, ilm va hunar homiysi, u ayollarni to'quvchilikka o'rgatgan: Afinaning g'amxo'rligi tufayli yunonlar mirishkor kema quruvchilari va kulollar bo'ldilar.

¹ Абдуллаев Н. Қадимги дунё санъати тарихи. – Т.: МРДИ. Қўлёзма. 45 б.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-85.

Rivoyatlardan birida hikoya qilinishicha, Afina va Poseydon o'rtasida Attika ustidan hukmronlik uchun bahs kelib chiqqan. Xudolar g'oliblar kim bo'lishi, kim shaharga uning aholisiga eng yaxshi tuhfa olib kelsa, o'sha bo'ladi, deb qaror qilishadi. Dengiz hukmdori – Poseydon uchib kelib qoyaga uriladi va undan buloq chiqaradi. Bu ularning qudratli dengiz suzuvchilari bo'lib qolishini anglatardi. Afina esa nayzasi bilan yerga uradi. Yerdan daraxt o'sib chiqadi. Uning hosili xalqqa boylik keltirishi tufayli Afina g'olib deb topiladi.

Zevs, aql ma'budasi Meditaga uylanadi. Xotini yorug' dunyoga qiz hadya etadi, keyin o'g'il tug'adi va u o'zining qudrati bilan xudolardan o'tadi. Olam ustidan hokimlikni yo'qotishdan qo'rqqan Zevs Metidani yutib yuboradi. Tez orada kuchli boshog'rig'ini sezgan Zevs temirlar xudosi Gefestni chaqiradi va boshini tuzatadi. Xudolar oldida nihoyatda charaqlagan Afina namoyon bo'ladi. Afina dubulg'ada, yoy, qalqon bilan tasvirlangan. Bir qator asarlarda – g'alaba xudosi Nika qanotlari bilan, ba'zan Afinaning oyog'i ostida unga bag'ishlangan boyo'g'li va ilonni ko'rish mumkin. Afinaning haykali miloddan avvalgi V asrda Fidiy tomonidan fil suyagidan ishlangan. Shuningdek, Parfenon ibodatxoasi uchun oltindan bajarilgan haykali ham mashhur bo'lgan. Ammo uning asl nusxasi saqlanib qolmagan.

Lombardoning «Afinaning tug'ilishi» bo'rtmasida Zevs va uning buyrug'ini bajarishga tayyor turgan Gefest tasvirlangan. Temirchilik xudosining qo'llarida og'ir moslama, uning yonida yordamchilari bilan ishlangan. «Afinaning Poseydon bilan bahsi» bo'rtmasida Afina (olivka daraxti oldida), Poseydon (unga bag'ishlangan ot bilan) va afinalik hakamlardan biri bilan yaxlit kompozitsiya yaratilgan.

«Parfenon relyeflarida Afinaliklarning jasorati o'zining badiiy ifodasini topdi. Uning sharqiy frontonida Afina ma'budasining tug'ilayotgan payti, g'arbiy frontonida Afina Poseydonning Attikaga (Afina polisi Attika viloyatida bo'lgan) kim homiy bo'lishi to'g'risida munozara qilinayotgani tasvirlangan. Metoplarda ham miflardan olingan voqealar aks ettirilgan. Sharqiy friz metoplarida xudo va

gigantlar kurashi, shimoliy tomon metoplarida Troyaning vayron bo'lishi, G'arbiy tomonida esa greklarning amazonkalar bilan jangi tasvirlangan. Lekin bu kompozitsiyalarning asosiy mazmuni va g'oyasi davr bilan, uning ruhi bilan bog'liq bo'lib, greklarning eronliklar ustidan erishgan g'alabasini poetik talqin etishga, insonning tabiat kuchlari ustidan g'alabasini tarannum etishga qaratilgan»¹.

Qadimgi Yunonistonda xalq yig'inlari o'tkaziladigan shahar maydoni Agora deb ataladi. Dastlab Vasiliy saroyi oldida o'mashgan, keyin mustahkamlangan tepa etagidagi Akropolga ko'chirilgan. Eng mashhur agora Afinada bo'lib, Akropolning shimolida joylashgan. Afina agorasi jamoat binolari, usti berk galereyalar, xudolarga atab qurilgan ibodatxona, e'tiborli kishilar nomini abadiylashtirish uchun qo'yilgan yodgorliklar va boshqalarni o'z ichiga olgan. Bizning davrimizgacha saqlangan Gefest ibodatxonasi ham agoraga borib taqaladi.

Aid (Gades, Pluton) – yunon mifologiyasida yer osti dunyosi va o'liklar saltanatining xudosi². Shuningdek, mazkur saltanatning o'zi ham shunday deb atalgan. Ares – yunon afsonasida urush xudosi sifatida san'at asarlarida tasvirlanadi³.

Bunday tasvir kechroq XVII asrda golland rassomi Rembrantni ham asir qildi⁴. Rassom uchun ushbu asarda eng asosiysi insonning ichki dunyosini tasvirlash muhim edi. Danaya haqidagi rivoyatda, Zevsni asar qahramoniga yaqinlashishi holatini ochish kabi murakkab hissiyotlarni yoritishga intiladi. Zevs hali ko'ringani yo'q. Ammo faqat ayolning qomatini qamrab olayotgan yorug' oltin oqimlarini sezib uning kelishi haqida xabar bermoqda. Danayaning yuzidagi kutish quvonchlari, to'liqinlanishlar orqali yaqqol seziladi. Mazkur asarda Rembrandt nooddiy hayotiy haqqoniylikni, ishonarli obrazda yaratadi.

¹ *Абдуллаев Н. Жаҳон санъати тарихи.* – Т.: 2007. 123 б.

² *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome.* – Amsterdam – New York. 2009. P-110.

³ *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome.* – Amsterdam – New York. 2009. P-126.

⁴ *Рембрант Х.В. Альбом.* – Москва.: Директ-медия 2009.

Argonavtlar to'g'risida afsona. Qadimgi yunon afsonasiga ko'ra; Kavkazda – Qora dengiz sohilidagi o'rmonda oltin junli qo'y terisi osib qo'yilgan ekan. Uning egasi dengiz sohillarining xo'jayini bo'lgan podsho ekan. Aslo ko'zini yummaydigan bir ajdar oltin barrani qo'riqlab yotarkan. Uni qo'lga kiritish uchun uzoq xatarli safarga borishga ahd qilgan botir yigitlar Yunonistonning hamma tomonlaridan yig'ilib kelishibdi. Ularga zodagon yigit Yason boshchilik qilibdi. Argo ismli mohir usta ular uchun ulkan yog'och kema yasab beribdi, bu kema yelkan bilan, ham eshkaklar bilan yurar ekan. Kemani «Argo», sayohatchilarni esa argonavtlar deb atashibdi. Argonavtlar uzoq vaqt suzib yurishibdi. Ular goh ajralib, goh yana qo'shib, dahshatli kuch va guldurash bilan bir-biriga kelib uriladigan qoyalar o'rtasidan suzib o'tishibdi. «Argo» bu qoyalar orasidan zo'rg'a sirg'alib o'tishga ulguribdi: qoyalar rul sifatida boshqariladigan eshkaklarning oxirgi taxtachasini majaqlabdi. Argonavtlar ko'p sarguzashtlarni boshlaridan kechirib, Kavkazga yetib kelishibdi. Yason agar xavfli topshiriqni bajaradigan bo'lsa, podsho unga oltin barrani berishni va'da qilibdi. Podshohning qizi sehrgar Medeya Yasonga g'aroyib tarzda ta'sir qiladigan moy – dori beribdi. Yason shu moy dori bilan badanini artgan ekan, badani g'ayriinsoniy kuchga to'lib, oyoqlari xuddi omburdek mustahkam bo'lib qolibdi.

Nafasidan olov purkab turadigan ikkita bahaybat ho'kiz shoxlarini cho'zib, Yasonga tashlanibdi. Lekin ularning zarbasi Yasonni o'rnidan qo'zg'ata olmabdi. Podshohning buyrug'i bilan Yason ho'kizlarni omochga qo'shib, yer haydabdi va unga ajdarlarning tishlarini ekib chiqibdi. Ekilgan shu tishlardan avvaliga yer ostidan nayzalarning uchlari va dubulg'alarning usti ko'rinibdi, so'ngra esa qurol-yarog'lari misdan yasalgan butun boshli qo'shin unib chiqibdi. Bu qo'shin Yasonning ustiga dahshat bilan bostirib kela boshlabdi. Yason qo'shin orasiga tosh otibdi. Shunda jangchilar bir- birlari bilan mushtlashib ketishibdi, bu vaqt esa Yason ularni o'z qilichi bilan birma-bir qirib tashlabdi. Garchi Yason topshiriqni bajargan bo'lsa ham podsho unga oltin barrani bermabdi. Shunda Medeya oltin barrani qo'riqlab yotgan ajdarni sehr bilan avrab, uxlatib qo'yibdi. Argonavtlar oltin barrani olib, kemalariga tushib,

sohildan jo'nab ketishibdi. Ular izquvarlardan zo'rg'a qutilib, yana Yunonistonga qaytib kelishibdi¹.

Dedal va Ikar haqida afsona. Erextey naslidan bo'lgan Dedal Afina shahrining eng buyuk musavviri, haykaltaroshi, mohir me'mori, ko'pgina foydali asboblarning ixtirochisi bo'lgan. U podshoga labirint – chalkash yo'lakli bir bino qurib beribdi. Unga kirgandan keyin chiqib ketishi mumkin emas ekan. Dedal Kritdan bosh olib chiqib ketmoqchi bo'lar, lekin podsho uni qo'yib yubormas ekan. Shunda Dedal o'zi va o'g'li Ikar uchun qush patlarini mum bilan yopishtirib, qanot yasabdi. Ular qanotdan foydalanib, Kritdan uchib ketishibdi. Dastlab Ikar otasining orqasidan uchib boribdi, lekin uchishga mahliyo bo'lib ketib, baland osmonga ko'tarilibdi. Quyo-shning issiq nurlari mumni eritib yuboribdi. Ikar dengizga yiqilib tushib, cho'kib ketibdi: faqat qanotlarining patlarigina to'lqinlarda suzib yuribdi. Dedal bo'lsa uzoq Sitsiliya oroliga uchib borib qo'nibdi². Fransiyalik mo'yqalam ustasi Sh. Lebren (1619–1690)ning «Dedal va Ikar» kartinasida aynan shu afsonaga urg'u berilgan.

Demetra – yunon mifologiyasida dastlab hosildorlik, dehqonchilik, keyinchalik nikoh va oilaviy hayot ma'budasi³. Kronas⁴ va Reyaning qizi, Zevsning singlisi, Persefonaning onasi. Demetra odamlarga bug'doy boshog'ini sovg'a qilgan va ularni dehqonchilikka o'rgatgan. Yer osti saltanati xudosi Aid Persefonani o'g'irlab ketganda Demetra g'azablangan va yer hosil bermay qo'yan, ocharchilik boshlangan. Shunda Zevs Persefonaga yarim yil yerda onasi bilan, yarim yil u dunyoda Aid bilan bo'lishni buyuradi. Bu afsonada o'simlik dunyosining har yili xazon bo'lishi va yangidan o'yg'onishi jarayoni aks etgan.

¹ *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-180.*

² *Кун Н.А. Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари. (Қ. Мирмухамедов таржимаси). – Т.: Ўзбекистон, 2013. 166-168 б.*

³ *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-40.*

⁴ *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York: 2009. P-8.*

Gimeneý – yunon afsonasida nikoh xudosi.

Klio – yunon afsonasida tarix muzasi.

Mom – yunon afsonasida g'iybat va kinoya xudosi.

Moyralar – yunon afsonasida taqdir ilohalari¹.

Nemesida – yunon afsonasida qasos va intiqom ilohasi. Germaniyalik A.Rettel' (1816–1859) moybo'yoqda antik rivoyat bo'yicha «Nemesida» asarini yaratgan. Unda qahramon qasoskor, o'ch oluvchi xudo bo'lib, yomonlikni yo'qotib, haqiqatni tiklashga intilishi yanayam aniqroq ifodalangan. Kartinada Nemesida qanotli, o'ng qo'lida qilich, chap qo'lida qum soati bilan, qotilni ta'qib qilib borib, jinoyatkorona hayotiga yakun yasash uchun uning oxirgi hayoti soniyalarini hisoblayotgandek tasavvur o'yg'otadi. Asarning orqa fonida qotil jinoyatining qurboni ifodalangan².

Nimfalar – antik rivoyatlarda quyi xudolar bo'lib, ular kuchlar va tabiat hodisalarini namoyon etgan. Dengizda – nereidalar, daryolarda – nayadalar, tog'larda – oreadalar, qishloqlarda – driadalar, vodiylarda – nepeidalar haqida afsonalar to'qilgan. Mifik qarashlarda nimfalar xudolarning ishqiy tushgan go'zal ayollar ko'rinishida ta'riflanadi. Hikoya qilinishicha, nimfalar xudolarning umr yo'ldoshi va sevgilisi bo'lganlar³. Bu borada germaniyalik E.Volf (1802–1879)ning «Nimfa Diana» nomli marmardan ishlagan haykali alohida o'rin tutadi. Nimfalar deganda ko'z oldimizda o'zida tabiat ko'rinishlari va kuchini aks ettiruvchi kichik xudolar namoyon bo'ladi. Ular turli afsonalarda turlicha nomlanadi. Diana Artemidasini (ov xudosi)ga qiyoslanadi. Tasviriy san'atda ko'pincha o'q-oy bilan qurollangan va ov iti hamrohligida ifodalanadi.

Nika – yunon afsonasida g'alaba ilohasi. Ellinizm davrida yaratilgan «Samofrakiyali Nika» haykali alohida ajralib turadi. Professor N.Abdullayevning e'tiroficha, Samofrakiya oroli uchun ishlangan haykal g'alaba xudosi Nikaga bag'ishlangan. Unda Nikaning

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-118.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-119.

³ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-140–141.

qanotlarini keng yoyib turgan payti tasvirlangan. Haykal birmuncha uringan va shikastlangan holda bizning davrgacha yetib kelgan. Shunga qaramasdan, u o'zining hayotiyliigi, to'laqonligi bilan kishini hayratlantiradi. Nikaning jismonan kelishgan, sog'lom, durkun qomati shaffof libos ichidan ko'rinib, o'zidan nur taratayotgandek tuyuladi. Ellinizm davrining nodir yodgorligi Pergam akropolidagi bizgacha birmuncha yaxshi yetib kelgan «Zeus mehrobi»ga ishlangan bo'rtma tasvirlar jahon san'atining shoh asarlaridan hisoblanadi. Mehrob bo'rtma tasvirlari Pergam podshosining gall qabilalari ustidan erishgan g'alabasiga bag'ishlangan. Friz ko'proq gorelyef tarzida bajarilgan, lekin ayrim obrazlar dumaloq haykaltaroshlikka ham o'tib ketadi. Uzunligi 120 metr, balandligi esa 2,3 metr bo'lgan bu frizda Olimp ma'budalarining ularga qarshi isyon ko'targan gigantlar bilan olib borgan ayovsiz kurashi va qasos olishlari haqida hikoya qilinadi.

Siklon – yunon afsonalarida peshonasida bitta dumaloq ko'zi bo'lgan afsonaviy mavjudotlar shunday nomlangan. Sirena – yarim qush va yarim ayol qiyofasida bo'lgan chiroyli jonzotlarni anglatgan.

Tesey. Yunonistonda yaratilgan qadimiy dostonga ko'ra, Afina shahriga bir vaqtlar Egey degan kishi hokimlik qilgan ekan. Krit podshosi, shaharga og'ir soliq solibdi: afinaliklar har to'qqiz yilda yetti yigit va qizni Kritga yuborishlari lozim ekan. Ularni gavdasi odamga o'xshaydigan ho'kiz boshli bir maxluq yeyar ekan, bu maxluq mashhur labirintda yashar ekan. Egeyning o'g'li – qudratli Tesey qurbon qilinadigan yigitlar orasida Kritga borishga va maxluq bilan jang qilishga qaror qilibdi. Kemaga qayg'u belgisi sifatida qora yelkan o'rnatilgan ekan: Tesey g'alaba qozongan taqdirda bu yelkanlarni oq yelkanlar bilan almashtirishga otasiga va'da beribdi. Kritda podshoning qizi Ariadna yashirin ravishda Teseyga o'tkir bronza qilich va ip o'rami beribdi. Tesey labirintga kiraverishda ipni bog'lab, labirint binosi ichiga kirib ketibdi, ipni yoyibdi. Tesey maxluqni o'ldiribdi va ip bo'ylab o'z hamrohlarini labirintdan chiqaribdi. Tesey otasiga bergan va'dasini unitib, yelkanni almash-tirmabdi. Egey qora yelkanli kemani ko'rib, o'zini dengizga tashlabdi va cho'kib ketibdi. Uning xotirasiga dengizni Egey dengizi deb atashibdi.

D. Bensoni tomonidan ishlangan «Artemida»¹ haykalida yunon mifologiyasida go‘zal qiz timsolidagi ovchilar xudosi qiyofasi aks ettirilgan. Tasviriy san‘atda yunonlar ovchilik xudosi atab ibodatxona va muqaddas qadamjolar bunyod etishganligiga ham ko‘p bora murojaat etilgan.

Apollon – yunon afsonalarida va dinida Olimp xudosi, Zevs va Letoning o‘g‘li, shifo baxsh etuvchi, sohibkaromat va san‘at homiysi. Ayrim afsonalarda Artemidaning akasi deyiladi. Apollon so‘zining ma‘nosi ba‘zida «halok qiluvchi», goho «chorva rahnamosi», ba‘zida Olimp xudosi sifatida talqin qilingan. Apollonga sig‘inish Kichik Osiyoda boshlanib, miloddan avvalgi II ming yillikda Yunonistonda u yerdan Rimga tarqalgan ekan. Apollon dastlabki davrlarda cho‘ponlar homiysi, olmozorlar xudosi sifatida e‘zozlangan². Qadimgi yunon tasviriy san‘atida Apollon qo‘lida o‘q – yoy yoki musiqa asbobi ushlagan yosh yigit qiyofasida namoyon bo‘ladi. Shu holatdagi bir necha haykallar ishlangan.

«Apollon – quyosh timsoli. Uning nur sochuvchi kamon va o‘qlari quyosh nurlariga qiyoslanadi. Apollon nurlari uyg‘un kuchlarning mujassami sifatida Dionisga qarshi qo‘yiladi. Apollon siymosini shifokorlik (tabib va Askleniyning otasi sifatida) va ajal bilan bog‘lashadi. Masalan, to‘satdan vafot etgan kishi haqida uni Apollon o‘qi halok etdi, deyishgan. Gomerning aytishicha, u o‘z o‘qlari bilan yunonlar qo‘ningohiga o‘lat yuboradi. Ramzlarning bu jihati nasroniylik an‘anasidagi Demon ismini eslatadi (bu ism yunon tilida «halok etuvchi» sifatida tarjima qilinadi. Yahudiy an‘anasida Apollonga Avaddon – «halokat» muvofiq keladi). Ayrim manbalarda u ajal va jahannam mujassamiga aylangan. Taxminimizcha, bu timsolning ikki turliligiga quyoshning bir vaqtning o‘zida foydali va halokatli yoritqich sifatidagi tavsiflari sabab bo‘lgan. Keyinchalik, uning timsoli Dionis obrazi bilan yaqinlashadi. Apollonga bag‘ishlangan bayramlarda qatnashchilar o‘zlarini pechak navdalari va gulchambarlar (Dionisning an‘anaviy belgisi) bilan

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-73.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-56.

bezaganlar, ikkala ma'bud sharafiga Parnasda bazmlar uyushtirilgan. Bu hol qarama-qarshiliklarni birlashtirish, yorug'lik bilan zulmat kuchlarining uyg'unlashishi ramzi sifatida sharhlanishi mumkin»¹.

Askleniy – Apollonning o'g'li. Tabobat xudosi. Bu hunarni u donishmand kentavr Xiron dan o'rgangan. Otasi uni Xiron tarbiyasiga bergan².

Gigiyeya – tabobat xudosi, Askleniyning qizi. Tasviriy san'atda qo'lidagi idish bilan ilonni ovqatlantirayotgan holatda ifodalanadi. Gamined haykali Daniyalik A.Torvalsen tomonidan ishlangan (1770–1844). Zevs uni olib kelish uchun burgutni yuboradi. Olimp tog'idagi xudolar bazmida may quyib, uzatib turadi. Shuningdek, italiyalik haykaltarosh A.Todalini ham (1788–1868) marmardan «Gamined burgut bilan birga» nomli asarini yaratgan.

Kayros – yunon mifologiyasida baxtli hodisalar xudosi. San'at asarlarida qanotli idish va tarozi bilan birga tasvirlanadi.

Atlant – O'zbekiston Milliy qomusida bezak haykaltaroshligi asari sifatida ta'riflanadi. Yunonlar tasavvurida osmon gumbazini ko'tarib turgan mislsiz kuch qudratga ega bo'lgan afsonaviy pahlavon. Atlant odatda me'morlikda binoning biror joyini ko'tarib turuvchi ustun, yarimustun va tirgovuch vazifasini o'taydi. Ko'pincha bino tashqarisidagi me'moriy elementlar (ravoq, darvoza, eshik, balkon, boloxona ustunlari) sifatida ishlanadi. O'zbekiston Davlat San'at muzeyida marmardan ishlangan Atlant haykali bor. Bu asar 1873-yil italiyalik haykaltapros h T.Solari tomonidan yaratilgan nusxaga asoslangan³.

Dafna – qadimgi davrdagi yunon afsonalarida daryolar xudosining qizi. U voyaga yetgach, Zevsning o'g'li Apollon uni birinchi ko'rishidayoq oshiqu-beqaror bo'lib qoladi va ta'qib eta boshlaydi. Shunda Dafna o'z otasi – daryolar xudosi Peneydan yordam so'raydi. Peney Dafnani lavr daraxti(dafna)ga aylantirib qo'ygan. Dafna haqidagi afsona nazmda Ovidiyning «Metomorfozalar» asarida tilga olinadi. Shuningdek, tasviriy san'atda

¹ Минзбоева Д. Тимсолиар тилсими. – Т.: 2008. 16–17 б.

² Verens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome.- Amsterdam – New York. 2009. P-150.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: 200. 11-том. 485 бет.

N. Pussen turkum asarlar yaratgan bo'lsa, haykaltaroshlikda Bernini va boshqalar Dafna obraziga murojaat etishgan.

Meduza – yunon mifologiyasida tanasi mis bilan qoplangan, sochlari ilonsifat toshdan bo'lgan inson qiyofasidagi jonzod. U o'z singillari Gorgonlar bilan dunyoning bir burchini boshqaradi, deb tasavvur qilingan.

Poseydon – yunon afsonalaridagi Olimp xudolaridan biri. Kronos va Reyaning o'g'li. Afsonalarda aytilishicha, dunyoga hukmronlik qilishni akalari Zevs va Aid bilan bo'lishib olgan. Poseydonga dengiz nasib etgan. Tasviriy san'atda uning qo'lida uch tishli ayri ushlagan qiyofasi ko'p yaratilgan. Poseydon ana shu ayri yordamida dengiz dovullarini hosil qilgan¹.

Titsianning «Danaya» (1485–90)² va gollandiyalik V.R Rembrandtning shu nomli asari (1606–1669) moybo'yoqda yorqin ranglarda ishlangan³. Unda podsho Argos Akrisiyga Orakul o'z nabirasi qo'lidan o'lishini oldindan aytadi va Akrisey o'zining yagona qizini minoraga qamab qo'yadi. Faqat xizmatkorlargagina malikaning oldiga kirib turishilari uchun ruxsat berilgan edi. Zevs Danayaning go'zalligi haqida eshitadi va oldiga oltin yomg'ir ko'rinishida suqilib kiradi. Zevs va Danayaning qo'shilishi natijasida qahramon Persey tug'iladi. Persey yunon mifologiyasida ikkita qahramonlik ko'satgan. Meduzalar va gargonlar ustidan g'alaba qozongan. Yosh Andromedni ularning qo'lidan ozod qilgan. U ko'pgina qahramonliklar qiladi. Rassom mazkur syujetga murojaat qilib, o'z ijodlari xarakteridan kelib chiqib tasvirlagan. Venetsiyalik mashhur rassom Uyg'onish davri ustasi Titsian go'zal ayol obrazini shakllar va meyoriy tana, qomat mutanosibliklarining eng mukammal tasvirini yaratgan.

Geba – yunon afsonalarida abadiy yoshlik xudosi, Zevs va Geraning qizi ekanligi qayd etiladi. Ayrim asotirlarda Gebaning xudolar bazmida soqilik qilgani, tengsiz va qudratli Geraklning xotini bo'lganligi yoziladi.

¹ *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-85.*

² *Тицциан. В. Альбом. – М.: Директ-медия. 2009.*

³ *Рембрант Х. В. Альбом. – М.: Директ-медия. 2009.*

Afrodita – yunon afsonalarida dastlab hosildorlik, keyinroq sevgi va go‘zallik ma‘budasiga aylangan. Shu bilan birga u dengiz xudosi va dengiz sayohatchilarining homiysi sifatida ham tilga olinadi.

Afsonalarga qaraganda, Afroditaga dengiz ko‘pigidan tug‘ilgan, asosiy ibodatxonalardan biri Qibris orolining Pafos shahridan bo‘lgan. Afroditaga sig‘inish oldin Kichik Osiyo, Qibris va boshqa orollarda keng yoyilgan bo‘lsa, keyinroq Bolqon yarim oroli va Yunonistonda tarqalgan¹.

«Ellinistik davr yunon haykaltaroshligining nodir yodgorligi Milos oroli uchun ishlangan Afroditaga haykalidir. «Milos Afroditasi» deb nomlangan bu asar haykaltarosh Aleksandr tomonidan eramizdan avvalgi 120-yillarda ishlangan. Bu asarda Afroditaga bir qo‘lida sevgi ramzi bo‘lgan olma, bir qo‘li bilan to‘qib ketayotgan libosini ushlab turgan holda tasvirlangan, deb faraz qilinadi. Bu haykalda klassika an‘analari, Praksite uslubi seziladi. Haykaltarosh marmar yuzasini yuksak mahorat bilan ishlab, jismoniy go‘zal, mayin va nozik ayol qomatini ko‘rsata olgan. Marmarning emotsional imkoniyatlaridan o‘rinli foydalanilganligi asar poetikasining oshirilishiga sabab bo‘lgan. Marmarda yorug‘-soya o‘yinlarining mayinligi, o‘zidan tushayotgan nurni qaytarishi ayol qomati, umuman sog‘lom inson qomatining go‘zalligini ochishga xizmat qilgan. Afroditaning yuzidagi xotirjamlik, shoirona ruh bilan sug‘orilganligi uchun nafis san‘at namunasi darajasiga ko‘tarilgan»². «Afroditaning tug‘ilishiga bag‘ishlangan lavhalar taxtaga ishlangan relyeflarda yorqin aks etgan. Taxtaning yon tomonida kiyimsiz holda nay chalib o‘tirgan, ikkinchi tomonda mayin materialga o‘ralib o‘tirgan holda, olovli idishga yoqimli is tarqatadigan giyoh tashlayotgani tasvirlangan. Taxtning asosiy qismida esa dengiz ko‘pigidan tug‘ilayotgan Afroditaga va uni asta ko‘tarib olishayotgan parilar ko‘rsatilgan. Afroditaning yuzi nihoyatda jonli chiqqan. Suvda ho‘l bo‘lgan libosning bo‘kkan va og‘irlashgan holati mahorat

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome.–Amsterdam – New York. 2009.P-48.

² Абдуллаев Н. Жаҳон санъати тарихи. – Т.:2007. 124 б.

bilan ishlangan. Bu ilk klassika davri haykaltaroshligida katta yutuqlarga erishilganligini ko'rsatadi.

«Praksitel» birinchi bo'lib Yunon haykaltaroshlari ichida ideal ayol qomatini ishq muhabbat va go'zallik ma'budasi Afrodita obrazida aks ettirgan. Unda Afroditaning suvga tushishga tayyorlanib yonidagi vaza ustiga kiyimlarini tashlamoqchi bo'lib turgan payti tasvirlangan. Yunon plastikasida kiyimsiz holatda tasvirlangan birinchi ayol haykalida ma'buda obrazi orqali eng avvalo yosh va sog'lom ayol qomati, uning plastik go'zalligi tarannum etiladi. Asar o'zining hayotiyliigi, tanlangan nisbatlarning o'zaro uyg'unligi va shakllarning o'zaro garmonik yechimda olinishi bilan katta taasurot qoldiradi. Afrodita haykalini Knid oroli sohiliga o'rnatilganligi bois u «Knid Afroditasi» deyiladi.

Praksitel zamondoshlari bu haykalga yuqori baho berib, uni ziyofat qilish uchun odamlar uzoq-uzoqlardan Knid oroliga kelganliklari haqida yozishgan. «Knid Afroditasi» san'atkorlarni ham maftun etgan. Unga taqlid qiluvchilar ko'plab Afrodita haykalini yaratganlar. Lekin ularning asarlari beg'ubor tuyg'ular uyg'otuvchi asar darajasiga ko'tarilmagan»¹.

Gelios — yunon afsonalarida quyosh xudosi. Quyosh nurining va quyosh harorati ilhombaxsh kuchining timsoli, Titanlar va Feyaning o'g'li. Baland osmondagi Gelios xudolar va odamlarning ishlarini kuzatib turishi haqidagi bir qator afsonalar mavjud.

Dionis². Bu iloh turli manbalarda yaxshi yoritilgan. Jumladan, D. Mingboeva «Dionisni hosil tugadigan kuchlar va vinochilar ma'budi ekanligini qayd etadi. U xaloskor sifatida ham e'zozlangan, chunki u kishilarni dunyo tashvishlaridan xalos etadi, ulardan kundalik hayot zanjirlarini olib tashlaydi. Dushmanlarning kishanlarini buzadi. Doriylar Dionisga Psila (Qanotlar) sifatlashini berishgan. Chunki qushlar qanotlari yordamida osmonga ko'tarilgani kabi, inson qalbi tufayli ham vino tufayli parvoz qiladi. Dionis qoni tabiatning hayotbaxsh suvlarini mujassamlantiradi. Ramzlari

¹ *Абдуллаев Н. Жаҳон санъати тарихи.* — Т.: 2007. 136 б.

² *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome.* — Amsterdam — New York. 2009. P-105.

– pechak, uzum. Ilon, ho‘kiz, qoplon va echki uning hayvonlari hisoblangan.

Dionisga bag‘ishlangan bayramlar Dionisiya yoki vakxanaliyalar deb atalgan. Tanani bo‘laklarga ajratish ham u bilan bog‘lanadi. Asotirga ko‘ra, vanjankalar dionisiya udumlarini nazarga ilmagan uchun podshoh Pafeyni bo‘lak-bo‘lak qilib tashlaganlar, vakxanamiyalar vaqtida ular qurbonlik molini bo‘lib tashlaganlar. Orfik afsonaga ko‘ra, Persefona Zevsdan tuqqan va Zagrey deb nomlangan Dionisning o‘zi rashkchi Gera¹ yuborgan titanlar tomonidan tilka-pora qilingan va keyin yana Semela unga homilador bo‘lgan. Endi u dunyoga boshqa ism bilan kelgan. Bu narsa uni o‘ladigan va tiriladigan ma‘bud to‘g‘risidagi syujet bilan bog‘lagan boshqa hosil tugadigan kuchlar ma‘budlari bilan yaqinlashtiradi.

O‘yin-kulgi, quvnoqlik, mast-alastlik mujassami bo‘lgan Dionis Apollonga qarama-qarshi chiqadi. Biroq, keyinchalik Apollon va Dionisga sig‘inishlar bir biriga yaqinlashgan va Dionisga Apollonning ba‘zi bir tavsiflari (masalan, davolash qobiliyati) berilgan»². «Eramizdan avvalgi YI asrning II choragida yashab ijod etgan Eksekiy amaliy san’atda birinchi marta o‘z qahramonlarining ruhiy kechinmalarini yoritishga harakat qilgan. Eksekiyning ishlagan obrazlarida chiziqlar nafis, plastik aniq va tiniqligi bilan xarakterlanadi. Uning «Qayiqdagi Dionis» deb nomlagan mashhur asari eramizdan avvalgi 540-yilda ishlangan»³. Bu klik (klik-vino ichish uchun mo‘ljallangan idish) o‘zining shakli va detallarining bir-biriga mutanosibligi, tashqi va ichki bezagi buyumning mazmuniga mosligi bilan e‘tiborni tortadi. Klikning tashqi tomonida jang manzarasi va katta qilib ishlangan ikkita ko‘z tasvirlangan. Bu ko‘z sharob ichuvchini «yomon ko‘zdan» saqlashi kerak. Klikning ichki qismida esa qayiqda suzib ketayotgan sharob va shodlik ma‘budasi Dionis tasvirlangan.

Afsonalardan birida aytilishicha, dengiz qaroqchilari Dionisni taniganlari holda uni o‘g‘irlab, qul qilib boshqa yurtlarga sotib

¹ *Berens E.M.* The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-31.

² *Миньбогова Д.* Гимноллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. 17–18 б.

³ *Абдуллаев Н.* Жаҳон санъати тарихи. – Т.: 2007. 176 б.

yubormoqchi bo'ladilar. Kema ochiq dengizga chiqadi. Shu payt palubadan tok navdalari o'sib, yirik uzum boshlari hamda Dionisni kuzatib boradigan hayvonlar paydo bo'ladi. Qaroqchilar buni ko'rib vahimaga tushadilar. O'zlarini suvga ota boshlaydilar, lekin suvga yetmayoq delfinlarga aylana boshlaydilar. Kompozitsiyada delfinlarning kema atrofida suzib yurishi va Dionisning kemada yonboshlab yotgan payti tasvirlangan. Kema, nazarimizda, dengiz to'liqlariga asta tebranib suzib borayotganga o'xshaydi. Bu mavzuni ochishda idishdagi egri chiziqlar shakliga mos tushgan qayiqning silueti, delfinlar harakati va kompozitsiya ritmi muhim o'rin egallaydi».

Pan — Yunonlarning eng qadimgi xudolaridan hisoblanib, dastlab u o'rmonlar va Cho'ponlar podasini asrovchi xudosi sifatida tasavur qilingan¹. Keyinchalik butun tabiat ma'budasiga aylangan. Pan uzun soqolli va shoxli, echki oyoqli bo'lib tug'ilgani uchun onasi Nimfa Driopa o'g'lini ko'rib qo'rqib qochib ketgan. Otasi Germes xursand bo'lganidan qo'lga olib Olimp xudosi oldiga olib boradi. Hamma xudolar Pan tug'ilganidan juda xursand bo'lishgan va unga qarab rosa kulishgan. Pan Olimp xudolari orasida yashashni istamay quyuq o'rmonzor, tog'larga chiqib ketgan va u yerlarda nayda kuy chalib poda boqib yurgan. Nayning yoqimli ovozi butun jonzodni, tabiatni nimfalardan shodlantirib quvnoq raqsga boshlagan. Panning o'zi ham quvnoq raqsga tushib ketgan. U shod bo'lgan paytda o'rmonlar va tog'lar yon bag'irlarida quvnoq qahqaha arimagan. Butun tabiat nimfa va satrlar — echki oyoqlilar Pan bilan raqsga tushgan. Issiq kunlar boshlanganda u quyuq o'rmonlar ichiga yoki boshqa o'ziga qulayroq bo'lgan salqin joylarga kirib dam olgan.

Pan dam olayotganda uni bezovta qilish juda xavfli. U tez tutaqib ketishi, jahl ustida ziyon yetkashizi mumkin. To'satdan chiqqan o'kirik ovozini eshitgan odamning es hushini yo'qotib, oyoq ostidagi xavfni sezmay o'rmon yoki tog' tomonga qochishi tabiiy. Shunday bo'lganki, butun lashkarni qo'rqitib qochishga majbur qilgan emish. Pan xotirjam va osoyishta paytida juda ham

¹ *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. — Amsterdam — New York. 2009. P-143.*

mehribon, saxiy, ayniqsa Cho'ponlarga juda ko'p yaxshiliklar qilgan. Pan vinochilik xudosi Menada o'yining ishtirokchichidir. Tasviriy san'atda Panga atab ko'plab asarlar yaratilgan. Vrubelning «Pan» kartinasi buning isbotidir. Qadimgi Rim afsonalarida Pan Fevn deb yuritiladi. Xristian dinida esa avliyo Silvanga to'g'ri keladi.

Pan va Satir. Yunon nusxasidan rimliklar tomonidan ishlangan haykal shunday nomlanadi. Pan – o'rmonlar va yaylovlar xudosi, ovchilar va Cho'ponlar homiysi. Pan – asli quvnoq xudo, ammo jahli chiqsa, shu darajada «vahimali qo'rqinchli» bo'ladiki, hatto jasoratli jangchilarni ham dahshatli hayqiriqlari bilan quvadi. Shuning uchun uni janglardagi yordamchidek hisoblashadi. Pan tasviriy san'atda tanasi junli, oyog'i echkinging tuyoqlariga o'xshash, dumlari va shoxlari biroz uzunroq maxluq qiyofasida tasavvur qilingan. Haykaltaroshlar esa uni Satirning oyog'idan sug'irayotgan holatda tasvirlanganlar

Xullas, tasviriy san'at asarlarida eng ko'p mifologik obrazlar qadimgi yunon afsonalariga borib taqaladi. Ijodkorlar bu afsonalardan ilhomlanib, minglab nodir kartinalar yaratganlar. Shu bois endilikda san'at tarixi va tadrijiy rivojini o'rganishda ularni hozirgi zamon nuqtayi-nazaridan qayta tahlil etish, xulosalar chiqarishni davrning o'zi taqazo etmoqda.

Nazorat savollari

1. Yunonlarda qanday xudolar bo'lgan va ular qanday vazifalarni bajarganlar?
2. Yunonlarda bosh xudo qanday nomlangan?
3. Tasviriy san'atda yunon afsonalariga kimlar murojaat etgan?

Adabiyotlar

1. *Berens E.M.* The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. Amsterdam – New York. 2009.
2. World Myths & Legends in Art, – New York. 2010.
3. *Абдуллаев Н.* Жаҳон санъати тарихи. – Т.: 2007.
4. Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). – М.:1991.
5. *Кун Н.А.* Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари. (Қ. Мирмуҳаммедов таржимаси). – Т.: Ўзбекистон, 2013.
6. *Минзбоева Д.* Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008.
7. *Тицан. В.* Альбом. – М.: Директ – Медия, 2009.
8. *Рембрант Х.В.* Альбом. – М.: Директ – Медия, 2009.

8-mavzu: Qadimgi Rim afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Qadimgi rimliklar e'tiqodi.
2. Uyg'onish davri tasviriy san'atida mifologik mavzular.
3. Qadimgi Rim afsona va rivoyatlarining jahon san'ati rivojiga ta'siri.

Tayanch tushunchalar: *Romul, Rim, Ona bo'ri, Geniy, Liment, Forkuy, Yupiter, Kolizey, Minerva, Merkuriy, Venera, Mars, Yanus, Vesta, Serera, Neptun, Pluton, Baxsus, Pantifik taqvim, Psixeya, Amur, Silvan ilohlari, Eney qahramoni, Favn – suv manbayi.*

Uyg'onish davri tasviriy san'atida afsonaviy mavzularga rimlik rassomlar juda ko'p murojaat etishgan¹. Bu bejiz emas. Zero, ularning tasavvurida antik davr ilohlari katta mavqega ega bo'lgan. Shu bilan birga an'anaviy e'tiqodida totemizm, fetishizm va animizmining qoldiqlari ham mavjud edi. Rim dinida urug' va oila e'tiqodlari muhim o'rin tutgan. Har bir uyda oila e'tiqodining markazi o'choq, oilaning bosh otasi kohin edi. Har bir kishida o'zining ruhi, homiysi bo'lib, erkaklarda Geniy, ayollarda Yunona ulug'langan. Rimliklarning e'tiqodiga ko'ra, vafot etgan ajdodlarning xudo homiylar bo'ladi, deb tasavvur qilishgan.

Rim afsonalariga o'z vaqtida etrusk va yunon mifologiyasi o'z ta'sirini o'tkazgan. Eramizdan avvalgi uchinchi asrdan boshlab rimliklar ma'budlarini yunon ma'budlari bilan tenglashtirgan. Ammo ular e'tiqodi amalda diniy qonun-qoidalarga rasman rioya qilish bilan cheklangan bo'lib, chuqur ruhiy his-tuyg'ulardan mutloq mahrum qilingan. Kohinlar odamlar va xudolar o'rta-sidagi vositachi rolni o'ynar edilar. Eramizdan avvalgi uchinchi-

¹World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-38.

birinchi asrlarda sharqdan ayrim xudolar obrazlari kirib kela boshlagan¹.

Etrusklar bronzadan mifologik mavzudagi haykallar yasashda yuksak darajaga ko'tarilgan. Etrusk haykaltaroshlari bronzadan turli hayvon va antiqa xayoliy (fantastik) jonivorlar haykallarini zo'r mahorat bilan ishlashgan. Etrusk haykaltaroshligining nodir namunasi Kapitoliydagi «Ona bo'ri» haykalidir.

Haykaltarosh bo'ridan ehtiyotkorlik (bu uning tik ishlangan quloq, oldinga mustahkam tirab olgan oyoqlari va tomoshabin tomon burilgan, bir nuqtaga tikilgan ko'zlari orqali ochilgan) ni, unga xos vahshiylikni real va ishonarli talqin eta olgan. Shu bilan birga, haykalda shartli dekorativ uslub ta'siri borligini ko'rish mumkin. Bo'rining bo'yni va yelkasidagi junini jingalak qilib ishlashda shartlilik seziladi.

Etrusk mahobatli rangtasvir san'ati ravnaqi sag'ana devorlariga ishlangan afsonaviy qahramonlar obrazlari va lavhalarida o'z ifodasini topgan. Rimliklarda har biri qandaydir bir aniq funksiyani bajaradigan kichik xudolar juda ko'p edi. Masalan; Forkuy – uy eshigi qo'riqchisi, Liment – ostonani qo'riqlovchi ma'buda, Kardiya – eshik zulfinlarining qo'riqchisi sifatida e'zozlangan. Lekin asosiy e'tiqod qilinadigan qudratli xudolar alohida o'rin tutgan.

Vesta – fuqarolik jamoasi homiysi, uy o'chog'i ma'budasi; Yanus – o'tmish va kelajak, kirish va chiqish, boshlanish va tugallanish ikkiyuzlamachilik xudosi. Rim afsonalarida eng katta va oliy, bosh xudosi Yupiter osmon, olam, yomg'ir, momaqaldiroq, chaqmoq xudosi sifatida tasavvur qilingan. Yunon asotirlaridagi Zevs to'g'risida to'qilgan afsonalar keyinchalik rimda Yupiterga o'tgan. Bir qator manbalarda u olov va ruhga qiyoslanadi. Uning osmonga tenglashtirilishi bois Yupiter tufayli chaqmoq chaqadi, yomg'ir, qor, do'l yog'iladi, bulutlar harakatga kelib, samoda kamalak namoyon bo'ladi, deb tasavvur qilingan². Afsonalarda aytilishicha, Yupiter kun va tunlar, oylar, fasllar va yillarni o'rnat-

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-243.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-17.

gan, dalalarga mo'li hosil yuborgan va podalar to'g'risida g'amxo'rlik qilib, olam, dunyo tartibi qonunlarining manbayi va kaffli sifatida san'at asarlaridan o'rin olgan.

Yupiterning barcha sifatlari uning tasviriy san'atdagi obrazlarida ham o'z aksini topgan. I asrda Rim haykaltaroshlik maktabi vakillari tomonidan ishlangan namunada Yupiter soch-soqoli o'sgan, o'ng qo'lida kichik haykalchani ko'targan, chap qo'lida esa uzun tayoqni tik holatda tutgan holda ifodalangan. Haykalning yonida burgut obrazining ishlanishi esa butun samoviy kuchlar hukmdori ekanligidan dalolat beradi. Aslida Ho'kiz va burgut yengib bo'lmas kuch-qudrat, matonat timsolidir.

Uyg'onish davri rangtasvir maktabining yirik vakili F. Lemuan (1688–1737)ning «Yupiter va Io» asarida asosiy urg'u yalang'och holatda xayollar og'ushiga cho'mgan sohibjamol Io obraziga qaratilgan. Yorug'lik Ioning silliq badaniga tushirilib, uning bilan o'pishayotgan Yupiterning faqatgina yumiq ko'zi va burnigina ko'rinadi, xolos. Kartinaning qolgan qismlari tungi qora bulutlar, atrofdagi o'simlik shoxlari, o'rindiqlik yonidagi gultuvak va boshini biroz egib ularni zimdan kuzatib turgan bug'uning boshi ramziy ma'noda kartina mohiyatini ochib berishga xizmat qilgan.

Yunona – Qadimgi Rim afsonalarida nikoh ma'budasi, xotinqizlar va onalik homiysi. Yupiterning xotini. Yunona sharafiga Rimda 1-mart kuni ayollar oilaviy «matronaliya» bayramini nishonlaganlar. U yunon afsona va rivoyatlarida Gera bilan tenglash-tiriladi. Yupiter va Yunonaning qizi – hunar, san'at va urushlar ma'budasi Minerva esa qaddu-qomati kelishgan chiroyli qiz qiyofasida tasvirlanadi.

Venera (Zuhra) – quyosh sistemasidagi uzoqligi jihatidan ikkinchi sayyorasi nomidan olingan xudo qadimgi Rim mifologiyasida katta mavqega ega bo'lgan. Afsonalarda dastlab bahor ma'budasi, bog'dorchilik va poliz-sabzavotchilik, homiysi sifatida tilga olingan bo'lsa, keyinchalik ishq-muhabbat va go'zallik ma'budasiga aylangan¹. Uyg'onish davri Italiya tasviriy san'atida Venera obrazi yunon

¹ *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. Amsterdam – New York. 2009. P-95.*

miflaridagi Afroditaga taqqoslanib, bir qator rassomlar tomonidan ideal ayol go'zalligining ramzi sifatida ham tasvirlangan. Bizgacha yetib kelgan «Milos Venerasi» nomli haykal antik davrda yaratilgan bo'lib, hozirda Parijdagi Luvr muzeyida saqlanadi. «Tavriyalik Venera» haykali esa Ermitaj to'plamlari ichida eng noyob eksponatlar qatoriga kiradi. U Rimdan Pyotr-I davrida elchilar tomonidan olib kelingan. Dastlab Peterburgdagi yozgi bog'ga o'rnatilgan. Keyinchalik Tavriya saroyida o'zining mustahkam o'rniga ega bo'lgan. Unda Venera libossiz tasvirlangan. Uning tik holatdagi tanasi yengil va har tomonlama mutanosiblikda ishlangan. Haykal nihoyatda nafis, tiniq va nuqsonsizligi bilan e'tiborni tortadi.

Inson jismoniy go'zalligiga maftun bo'lish, uning tasvirini ishlashga intilish venetsiyalik rassomlar ijodida alohida o'rin tutgan. Gumanistik prinsiplarga sodiq bo'lish, inson irodasi va imkoniyatlariga ishonish yetuk rassomlar ijodining asosini tashkil etgan. Venetsiya rangtasviridagi ana shu xususiyatlar dastlab J. Barbarelli Kastel-Franko (1476–1510) ijodida ko'rina boshladi. Uning «Uxlayotgan Venera» (1508–1510) asarida voqe'likni poetik talqin etish, chuqur lirik his-tuyg'uning mo'lligi bilan xarakterlanadi. Rassom o'z qahramonini tabiat qo'ynida tasvirlaydi. Sokin, osoyishta tabiat ko'rinishi uning asarlariga poetik ruh kiritib, ta'sirchanligini oshirgan. Jorjone o'z ustoz Bellinining moybo'yoqda rasm ishlash texnikasini yanada boyitdi, hajm, nur, havo va ranglardagi jozibani moybo'yoqda zo'r mahorat bilan ifodaladi. Mazkur asarida badan harorati ranglar jozibasi va tovlanishi orqali ishonarli talqin etilgan. Biroq, u ijodi gullagan bir davrda hayotdan ko'z yumdi. Hatto, u o'zining «Uxlayotgan Venera» asarini tugatishga ham ulgurmedi.

Amur — Qadimgi Rim mifologiyasida sevgi xudosi. San'at asarlarida u dastlab kamon va o'q bilan qurollangan qanotli o'smir yigit sifatida, keyinchalik odamlar va xudolarni sevgi azobiga muhtalo qiladigan mug'ombir bir bola qiyofasida tasvirlangan. U yunon afsonalaridagi Erotga mos keladi. Shu nomda haykal ishlangan. Unda kamon tortayotgan Erot haykali marmarda ifodalangan. Asar taniqli yunon haykaltaroshi Lissip tomonidan ishlangan. U afsonalarga ko'ra, Veneraning o'g'li, ikki qanotli sevgi xudosi, uning

elchisi (yo'ldosh) Amurning o'qlari, xudolarning va odamlarning sevgisini uyg'otgan deyiladi.

Antik san'atda Amurni ba'zida o'smir ko'rinishida tasavvur qilishgan. Ko'plab ijodkorlar yaratgan obrazlarda quvnoq, g'ilofida to'la o'qlari bilan darbadar bola timsolida tasvirlashgan. Ermitajdagi fransuz haykaltaroshi Falkonening ishlagan haykal nusxasi yaxshi shuhrat qozongan. Bolalikning jonli va noziklik muhiti tomoshabinni asir qilgan¹.

Uyg'onish davri olmon rassomi L.Kranak tomonidan ishlangan «Venera va Amur» asarida bu ikki ma'budalar obrazini xolstga joylashtirishda ikkilanganligi kuzatiladi. Veneraning o'ziga xos jozibasi deyarli hayotiy tarzda gavdalantirilgan. Ko'p rivoyatlarda Venera hosildorlik, o'sirliklar va jonzodlar dunyosiga hayot baxsh etuvchi xudosi bo'lgan. Unga olma, atirgul, del'fin, kabutar va boshqalar ramz qilib olingan.

Amur va Psixeya italiyalik haykaltarosh A. Kanova (1752–1822) tomonidan marmarda ishlangan haykallar kompozitsiyasi saqlanib qolgan. Shuningdek, haykaltaroshning «Amurning o'pichi» nomli haykali ham o'z vaqtida katta shuhrat qozongan. Mazkur haykallar antik davr rivoyatlariga asoslangan. Amur va Psixeyaning shoirona sevgisi haqida «Metamorfozalar» asarida dastlab Ovidiy hikoya qilgan. Unga ko'ra, yosh malika Psixeyani nooddiy go'zalligi tufayli odamlar uni Venera² bilan tenglikda hurmat qila boshlaydilar. Rashk ichida qolgan Venera Amurga raqibining qalbida yer yuzidagi eng pastkash inson qalbida muhabbat chaqirishiga buyruq beradi. Ammo Psixeyaga maftun bo'lgan Amur zefirlardan chuqur g'orga – o'zining chaylasiga uni ko'chirtirib keltirishni iltimos qildi. Psixeya xudoning yuragiga muhabbat bilan mahf etganini bilmas edi. Bir kuni u qiziquvchanlik bilan yoritqichni yoqadi va uxlayotgan Amurni ko'radi. Yaralangan malika Veneraning o'g'lini bilib qoladi, uning qo'li qaltirab ketadi va issiq yog'ning tomchisi, yoritqichdan uxlayotgan Amurning yelkasiga tomadi. Amur o'yg'onadi va jahi

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-126.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-48.

bilan Psixeyani tark etadi. G'amgin Psixeya sevgisini uzoq vaqt qidiradi. Venera uni hamma yerdan ta'qib qiladi. Qandaydir qahrli xudo ayol Psixeyani yer osti podsholigidagi go'zallikni saqlovchi Prozerpining sirli qutisiga yuboradi va unga qarashni ta'qiqlaydi. Lekin unga qiziquvchilar ko'payadi. U qopqoqni ochadi va undan birdan zaharli bug' ko'tariladi. Bug'ni hidlagan Psixeya chuqur uyquga ketadi. Bu yerga uchib kelgan Amur qizni o'yg'otadi. Yupiter o'g'linining iltimosiga ko'ra Psixeyaga o'lmaslikni sovg'a qiladi. Tasviriy san'atda Psixeya inson qalbini egallashi bois ba'zan qanotli kapalak qizdek tasvirlangan.

Bulardan tashqari, qadimgi rimliklarda bir qator ikkinchi darajali kichik xudolari ham bo'lgan. Serera – ekinlar va hosil ma'budasi, Neptun – dengiz xudosi; Merkuriy – savdo va o'g'rilar xudosi; Vulqon – temirchilar xudosi, Pluton¹ – narigi dunyo, qorong'ilik xudosi; Baxsus – vinochilik xudosi, Silvana – o'rmon xudosi...

Rim imperiyasida davlat hokimiyati diniy e'tiqodga katta e'tibor berar edi. Kohinlar davlat xizmatchilariga tenglashtirilgan, lekin hech qachon Qadimgi Sharqdagidek alohida toifaga birlashmagan edilar. Ularda bir qancha kohinlik kollegiyalari mavjud edi. Kohinlar elitasiga oliy pontifik (barcha ilohiy va insoniy ishlar sudyasi), potifiklar kollegiyasini bevosita uch bosh flamin (Yupiter, Mars va Kvelin e'tiqodlarini boshqarar edilar)dan iborat edi. Pontifiklar dastlab 6 ta bo'lib, Sezar davrida 16 taga yetdi, ular diniy marosimlarni qat'iy bajarilishini nazorat qilar edilar. Oliy Pontifik taqvimni tuzilib, diniy bayramlarning o'tkazilishiga ma'sul edilar.

Rim diniy kalendarida 70 ga yaqin bayramlar mavjud edi. Bu bayramlar mo'l-ko'l qurbonlik keltirish, marosimlar, quvnoq bazmlar bilan tantanali o'tkazilar edi. Respublikaning oxirida bayramlar bir yilda 115 kunni tashkil qilar edi.

Saturn – o'zi yaratgan narsalarni yamlamay yutadigan shafqatsiz vaqtning ramzidir. Ilgarilari Saturn ismi «ekmoq» ma'nosidagi so'zdan kelib chiqqan. Shu sababdan uni ekinlar hamda urug'lik ma'budi deb bilishgan. Yunonlarning dehqonchilik ma'budi Kronas bilan qiyoslashgan Vaqtning ramziga aylangani bois qum soat (vaqt

¹ *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-110.*

va olamning siklliligi ramzi) va chalg'i (halok bo'lish, biroq keyin yana tiklanishning ham mujassami) uning belgilari hisoblangan.

Ayni vaqtda Saturn bilan insoniyat tarixining oltin asri to'g'risidagi tasavvurlar bog'lanadi. Yupiter tomonidan taxtdan ag'darilganidan keyin u Latsiyada hukmronlik qilgan va o'z fuqarolarini dehqonchilik, uzumchilikka o'rgatgan.

To'kinlik, gullab-yashnash, tenglik va umumiy erkinlik davrini xotirlab Rimda saturnaliylar (Yunonistonda kroniylar) bayramlari o'tkazilgan, ular shu kuni xo'jayinlar va qullar o'z o'rinlarini almashtirganlar, yolg'ondakam podshoh saylangan va yalpi shoduxurramlik hukm surgan. Munajjimlikda saturnga sovuq, quruq, ayollik, noxush tabiat beriladi

Bir qator manbalarda Mars (yunonlarda Ares, Mirrix) jangovarlik timsoli sifatida tilga olinadi. Biroq bu timsolni bunday bir tomonlama talqin etishga imkon bermaydi. Dastlab Mars jamoaning qo'riqlovchi ma'budi hisoblangan va uning vazifalari xilma-xil bo'lgan. Rim taqvimining birinchi oyi – martda dala ishlari boshlangan va u Marsga bag'ishlangan. Dehqonlar mo'l hosil, sog'lik va uzoq umr tilab Marsga sig'inganlar. Mars Romulning otasi sifatida Rimning asoschisi va qo'riqchisi hisoblangan. Umuman u tinch mehnat himoyachisi sifatida gavalangan. Shu tariqa, u ma'bud timsolida yaratish, ijod qilish faqat zo'ravonlik, urush orqali o'rnatilishi mumkinligi, qon to'kish (qurbonlik keltirish va urushda) olamning zarur belgisi hisoblanishi to'g'risidagi g'oya o'z aksini topgan. Mars sayyorasi urush, falokat va kulfatlar bilan qiyoslanadi¹.

Avrora² – Qadimgi Rim afsonalarida tong yog'dusi ma'budasi. Yunon afsonalarida Eos nomi bilan yuritiladi. Rivoyatlarga ko'ra, Avrora xudolarga va insonlarga kunduzi nur taratib turadi. Avrora tasviriy san'at asarlarida otlar qo'shilgan g'ildirakli aravaga tushgan holda okeandan chiqib kelayotgan yosh, ikki qanotli ayol siymosida gavalantirilgan. Antik zamonlarda yashagan

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-95.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-56.

shoirlar Avroraga atab qasidalar va boshqa janrdagi asarlar yozishgan¹.

Amfitrita. Italiyalik mashhur rassom va haykaltarosh A.Vittariya (1525–1608) tomonidan bronzadan ishlangan haykal shunday nomlanadi. Amfitrita antik rivoyatlarga ko‘ra, dengiz podshosi Nereya, dengiz xudosi Poseydon, dengiz to‘fonlari hukmroni toifasidan bo‘lgan. Amfitritani ko‘p sonli chizgilarda ko‘rsatgan: xudoning singillari – nereidalar, to‘lqinlarda yashovchi nayadalar, shuningdek, tritonlar va dengiz otlari – gippokampilar uning eri Poseydonning g‘ildirakli aravasiga qo‘shilgan va uni cheksiz ehtiyotsiz kengliklarda chalg‘itgan. Ushbu haykalda Alessandro Vittorga Amfitritaning kichik bronzali haykalini dengiz xudosi podshohligida, boshida toj bilan tasvirlangan.

Diana² – Qadimgi Rimda o‘simliklar ma‘budasi, go‘daklar homiysi, oy timsoli. Yunonlardagi Artemida – ov ma‘budasi va Gekataga tenglashtiriladi. Ayrim tadqiqotchilar, xususan D. Mingboyevaning «Timsollar tilsimi» nomli kitobida Diana – uch yo‘l ma‘budasi Triviyaning sifatlariga ega bo‘lib, ba‘zan uning uch tomonlama hokimiyati – yer, yer osti, osmon – uning belgisi sifatida talqin qilingani, bu timsolga yunonlar Genetasi – zulmat va afsungarlik ma‘budasi sifatidagi tavsiflari berilgan. Shu bois uning timsoli ijobiy va salbiy ma‘nolarga ega. Bir tomondan u ayollar tabiatining xavfli xususiyatlari mujassami hisoblanadi. Boshqa tomondan, ma‘suma, iffatli axloqqa egaligi uchun yengiltabiat va sermuhabbat Veneraga qarshi qo‘yilishini yozadi³.

Afsonalarda hikoya qilinishicha, Diana tomonidan ovchi Akteon shafqatsiz jazolangan. O‘smir sovuqdan pana joy izlab, o‘rmon ichiga kirib ketib, u yerda birdan g‘orni ko‘rib qoldi. Ichkariga kirib u yerda Diananing kanizaklari qurshovida, kiyimlarini tashlab, yaralangan, sovuq qotgan holda turar edi. Diana xudodan jahli chiqib, Akteonni yalang‘och holdagi ovchi sifatida kiyikga aylantirgan va itlari tomonidan g‘ajib tashlangan.

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т.: 2000. 1-том. 78 бет.

² *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-72.*

³ *Мингбоева Д. Тимсоллар, тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. 17 б.*

Mashhur haykaltarosh Praksitel «Raqs tushayotgan o'rmon Favnlari (yunochasiga Satirlar)i» nomli asari Rim nusxasi asosida eramizdan avvalgi II asrlarda ishlangan, deb taxmin qilinmoqda. Mazkur devoriy bo'rtmatasvirda Vakx xudosining yo'ldoshlari, pastroq darajadagi yarim odam, yarim hayvon ko'rinishidagi xudolar qiyofasida ifoda etilgan. Bu bejiz emas. Zero, turli bazmlarda raqs tushadigan aktyorlar homiysi aynan shunday nom bilan yuritilgan.

Afsonalarda Adonis nomi ko'p bora tilga olinadi. Italiyalik mashhur ijodkor D.Matssuola(1644-1725)ning «Adonisning o'limi» nomli marmardan ishlangan haykali yaxshi saqlanib qolgan. Unda Adonis qaddi qomati kelishgan yigit qiyofasida ifodalangan. U go'zal Venerani sevib qoladi. Bundan Mars xabar topib, Adonisni o'ldirishga ahd qiladi. Venera Adonisni omon qolishi uchun ovga bormasligini so'rab iltijo qiladi. Lekin yigit rozi bo'lmaydi. Ovda unga yovvoyi maxluq hujum qilib, qattiq yarlaydi Adonis jarohat tufayli vafot etadi. Mana shu dramatik holatni ochishda haykaltarosh dekorativlikdan unumli foydalangan. Qahramonlar ichki ruhiy kechinmalari yanayam yorqinroq aks ettirilgan.

Qadimgi Rim afsonalarida Flora obrazi ham ta'riflanadi¹. Bu obraz tasviriy san'atda juda ko'p ishlangan. Fransiyalik haykaltarosh E.M. Falkone Flora qiyofasini marmardan ishlagan. U Qadimgi Rim mifologiyasida bahor xudosi sifatida ta'riflanadi. Tasviriy san'atda gullar bilan bezatilgan o'smir qiz ko'rinishida ifodalanadi.

A. Kanova (1757-1822)ning marmardan ishlangan «Uch Gratsiya»² nomli haykalida realistik maktab an'alarini kuzatish mumkin. Qadim rim mifologiyasida ayollar nafosati, hayotiy lazzat va garmonik jihatdan quvnoqlik ifodasi jamlangan obraz. Ular uchta sohibjamol ayollar bo'lib, ularning biri-Yefrosina (shodlik ma'nosini anglatadi), boshqasiniki – Taliya (yorug'lik ma'nosini anglatadi), uchinchisiniki – Aglaya (yaltirab turadigan, nurlanadigan degan mazmunga ega). Tasviriy san'atda ular yalang'och qiyofada gullarga burkangan holatda ifodalanadi.

¹ Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-153.

² Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. – Amsterdam – New York. 2009. P-136.

Qadimgi Rim afsonalarida Prometey haqidagi lavhalar yetakchilik qiladi. XVIII asr italiyalik mashhur rassom P. Stadj Simona Lui Buazo loyihasi asosida «Yerdagi birinchi insonga jon ato etuvchi» nomli marmardan ishlagan haykali aynan shu mavzuga bag'ishlangan.

Prometey san'at asarlarida bir qo'lida olovni yuqoriga ko'targan holda tasvirlanadi. Chunki u Yupiter inson naslini yer yuzidan butkul yo'q qilib yubormoqchi bo'lganida arshi a'lo mehrobidan muqaddas olovni o'g'irlab odamlarga beradi. Insoniyatga uy-joy qurish, dehqonchilik, yovvoyi hayvonlarni qo'lga o'rgatish va xonakilashtirish, vaqtni aniqlash, tabobat sirlarini anglash kabi qator hunarlar sirlarini o'rgatadi. Odamlarni omilkor qilib qo'ygani uchun Yupiterning qahriga uchraydi. Prometey Skifiyadagi tog' qoyasiga olib kelinib, zanjirband qilinadi. Shunda har kuni unga hujum qilish uchun burgutni yuboradi. Burgut uning jigarini cho'qib yeydi. Ammo ertasiga yana jigari o'sib chiqaveradi.

Xullas, Qadimgi Rim afsona va rivoyatlari dastlab yunonlardan ko'chirilgan bo'lsa, keyinchalik ularning o'zlari ham ayrim miflarni yarata boshladilar. Uyg'onish davrida esa Rim tasviriy san'atida antik xudolar qiyofasini yaratish borasida yaxshigina tajriba to'plandi.

Nazorat savollari

1. *Qadimgi Rimning paydo bo'lishi haqida qanday afsona mavjud?*
2. *Rim ilohlarining yunon ilohlaridan farqi nimalarda namoyon bo'ladi?*
3. *Rim haykaltarshlari ijodida afsonalar qanday yoritilgan?*
4. *Rim panteonidagi ilohlar nomini ayting?*

Adabiyotlar

1. *Berens E.M. The Myths & legends of Ancient Greece and Rome. Amsterdam – New York. 2009. P-143.*
2. *World Myths & Legends in Art, – New York.: 2010.*
3. *Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). – М.: 1992.*
4. *Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-жилд, – Т.: 2001. 673-бет.*
5. *Мунгобоева Д. Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. 17–18 б.*

9-mavzu: Yahudiylik dini afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Yahudiylik dinining vujudga kelishi.
2. Yahudiylikning muqaddas kitoblari.
3. Tasviriy san'atda yahudiylik afsona va rivoyatlari talqini.

Tayanch iboralar: *Yahudiylik, Yahudo, Ya'qub, Isroyil, Ibriylar, Muso (Moisey), Yahve, Yusuf (Iosif), Yudif, Avram, Sara, Adam, Agosfer, David, Ionafan, Goliaf, Tavrot, Talmud, Ahd, Ibtido, Injil.*

Jahon tasviriy san'atida eng nodir asarlarning aksariyatini diniy mavzular tashkil etadi. Ayniqsa, yahudiylik dini bilan bog'liq lavhalar shakl va mazmum jihatidan shunday asarlar sirasiga kiradi. Afsonalarga ko'ra, yahudiylik dini miloddan avvalgi 2000-yilliklarning oxirlarida Falastin hududida paydo bo'lgan. Unda asosan yakka xudolik g'oyasi targ'ib qilinadi. U ayrim manbalarda milliy din sifatida e'tirof etiladi. Bir qator tarixiy kitoblarda yahudiy so'zining kelib chiqishi Bani Isroil xalqi ustidan hukmronlik qilgan Ya'qub Payg'ambarning o'g'li Yahudo nomidan olinganligi to'g'risida ma'lumotlar uchraydi¹.

Bugungi kunda yahudiy xalqi yevrey (yahudiy so'zining tarjimasini) shaklida ham talaffuz qilinadi. «Yevrey» qadimiy somiy tillarida ibriy so'zining o'zgargan shaklidir. Bu so'z «abara, yaburu» — kechib o'tmoq fe'lidan kelib chiqqan. Manbalarda qayd etilishicha, ilk yahudiy qabilalari Mesopotamiyada yashagan bo'lib, mil. avv. XV asrlarda Dajla va Furot daryolaridan kechib, Arabiston yarimoroliga o'tganligi sababli ibriylar yoki ibroniylar, ya'ni «kechib o'tuvchilar» nomini olishgan.

¹World Myths & Legends in Art. — New York. 2010. P-8.

Rivoyat qilinishicha, Ibrohim paygʻambarning oʻgʻli Is'hoqdan Ya'qub tugʻilgan. Ishoqning oʻn birinchi oʻgʻli Yusuf paygʻambar bilan akalari oʻrtasida nizo kelib chiqqach, Bani Isroilning avlodlari Misrga koʻchib keladi. Bu voqea «Qurʻoni karim»ning «Yusuf» surasidan oʻrin olgan. Yusuf — «eng goʻzal qissa» da tasvirlanishicha, Yusuf otasining eng sevimli farzandi boʻlganligi bois akalari hasad qilib, uni otadan uzoqlashtirish maqsadida sahrodagi quduqqa tashlaydilar. Otalariga «Yusufni boʻri yedi», — deb xabar beradilar. Yusufni esa bir musofir quduqdan chiqarib, Misrga olib ketadi. U Misrda podshoh saroyida ulgʻayadi va podshoh boʻladi. Keyin u oʻz avlodi ota-onasi, aka-ukalarini Misrga olib keladi. Bu rivoyat Tavrotda ham oʻz aksini topgan. Biroq keyinchalik Misr firʻavni Bani Isroil qavmiga zulm qila boshlaydi. Shunda chorasiz qolgan yahudiylar Muso paygʻambar yoʻlboshchiligida yana Kanʻon (Falastin) hududiga qaytib kelib muqim yashay boshlaydilar.

Yahudiylik dinida yagona xudo — Yahvega imon keltiriladi. «Yahve» «rab» (parvardigor) deganidir. Yahudiylik afsonalariga qaraganda, Yahve butun borliq — olamlarni yaratishni yakshanbadan boshlab juma kuni tugatadi, shanbada esa yahudiylarga va oʻziga dam berdi. Shanba kuni yahudiylik dinida ulugʻ kun boʻlib, hech qanday mehnatga qoʻl urilmaydi.

Yahudiylar oʻzlarini yer yuzidagi xalqlarning «eng mumtozi» va u dunyoda berilajak inʻomlarning eng haqlisi deya oʻylaydilar. Yaʼni, ular oʻzlarini Xudo tomonidan saylangan, muqaddas xalq ekanini, yahudiyning ruhi Xudoning bir qismi, deb notoʻgʻri talqin qiladilar.

Yahvening yagona ilohligi, but, sanam va rasmlarning rad etilishi, Xudo nomi bilan qasam ichmaslik, Shanba kunini xudo uchun bagʻishlash, Ota-onani hurmat qilish, nohaq odam oʻldirmaslik, zino qilmaslik, oʻgʻirlik qilmaslik, yolgʻon guvohlik bermaslik, yaqinlarning narsalariga koʻz olaytirmaslik kabi eng ezgu qoidalarga amal qilishni maslahat beradilar.

Yahudiylikda Iosif bilan bogʻliq rivoyatlar yetakchilik qiladi. Bu rivoyatlar islomda Yusuf nomi bilan keng tarqalgan. Yusuf obraziga tasviriy sanʼatda, koʻplab asarlar ishlangan. «Qurʻoni Karim»ning 12-surasi asosida IX–XI asrlarda yaratilgan «Yusuf va

Zulayho» poemalari Sharqda keng shuhrat qozongan. XX asr jahon madaniyatida Tomas Mann yaratgan «Iosif va uning akalari» tetrologiyasi muhim hodisalardan biriga aylandi.

Rivoyatlarda aytilishicha, Yusuf Yoqub va Rohilaning suyuqli o'g'li bo'lib, o'zining yetuk go'zalligi bilan barchaning mehrini qozongan. Xudo husnni o'nga bo'lib, to'qqiz qismini Yusufga, qolgan bir qismini butun insoniyatga bergan ekan¹.

Yuqorida aytilganidek, Yusuf haqidagi afsonalar ko'plab xalqlar afsonalaridan joy olgan. Shunisi qiziqarliki, madaniyat, din farqlariga qaramay bu afsona syujeti har bir xalqda deyarli bir va shu bilan birga zamon va madaniyat ta'siri ostida, muayyan davrning boshqa afsonalari, tarixiy voqealari bilan ham chatishtirilib, sug'orilib borgan. Sharq madaniyatida Yusuf va Zulayhoning ishq, ayniqsa, tasavvuf dunyosida keng qo'llanilsa, G'arbda Yusufning oliyjanobliliklari, birodarlik munosabatlari, lavozimdagi insonning mukammal obrazi sifatida tarannum etiladi. Ayni paytda unga tanqidiy munosabatda ham bo'lishadi. Ayniqsa, uning akalari ustidan ko'pincha otasiga tuhmat qilishi ko'p manbalarda tanqid ostiga olinadi².

Yahudiylikning barcha asosiy marosimlari «Talmud»da aks etgan. Bu muqaddas kitobda barcha yahudiylar amal qilishi va to'liq bajarishi lozim bo'lgan ikki yuz qirq sakkizta buyruq, uch yuz oltmish beshta qilish mumkin bo'lmagan ta'qiqqlar bayon etilgan. Bular yahudiyning ovqatlanishi, kiyinishi, ozodaligi, kun tartibi, ibodatlari, marosimlar va bayramlarga taalluqli masalalarni o'z ichiga olgan.

Yahudiy farzandi tug'ilgach, odatga ko'ra tavalludning sakkizinchi kuni xatna qilinadi. Xatnada maxsus qassoblar — shoyixet tomonidan diniy qoidalarga muvofiq so'yilgan go'shtlargina iste'mol qilinadi. Bunday manzarani kiyinish amallarida ham kuzatish mumkin. Kiyinish qoidalari erkaklarga tegishli bo'lib, ular sidirg'a matodan uzun qilib tikilgan kiyim kiyadilar. Kiyimning cho'ntaklari beldan pastda joylashishi lozim. Boshlari esa doimo yopilgan bo'lishiga alohida e'tibor qaratiladi.

¹World Myths & Legends in Art — New York. 2010. P-115.

²World Myths & Legends in Art — New York. 2010. P-10.

Ibodot paytida foydalanish uchun maxsus ibodat choyshabi — «tales»ni yelkalariga tashlab oladilar. Uning chetlarida olti yuz oʻn uchta tugun tugilgan boʻladi. Bu tugunlarning «ikki yuz sakkizta taʼqiq va uch yuz oltmish beshta buyruqni bajarishni yelkamga olaman», — degan maʼnoni anglatadi.

Manbalardan yana biri «Tavrot» boʻlib, u miloddan avvalgi XIII asrda Isroil xalqini Misrdan olib chiqib ketgan Muso paygʻambarga Tur togʻida berilganligi rivoyat qilinadi.

Yahudiylar bir necha rasm-rusumlarni ijro etadilar. Ular yillik, kundalik ibodatlar, bayramlar, marosimlardan iborat. Ibodat uyda, sinagogada birday olib boriladi. Sinagoganing sharqiy tomonida Toraning nusxalari saqlanadigan sandiq va ravvin uchun minbar qoʻyilgan. Ayollar erkaklardan alohida ibodat qilishib, sinagogada ibodat xor shaklida olib boriladi.

Yangi tugʻilgan oʻgʻil bolalar sakkizinchi kuni xatna qilinadi. Yahudiylikda bir necha xil oziq-ovqat, choʻchqa, quyon, qoʻshoyoq, tuya, yaxlit tuyuqlilar, oʻlaksaxoʻr qushlar kabi baʼzi hayvon goʻshtlarini yeyish taʼqiqlanadi.

Yahudiylarning yillik bayramlari ichida eʼtiborlisi Peysax (Pasxa) bayramidir. U xristianlar pasxasidan farq qilib, yahudiylarning Misrdagi qullikdan qutilib chiqqanlari munosabati bilan nishonlanadi. Qadimiy yahudiylarda «Pasxa» deb qoʻzichoq goʻshti va vinodan iborat kechki ovqatga aytilgan.

Xudo Misrdagi yahudiy boʻlmagan goʻdaklarni qirib tashlashga qaror qilganda ular oʻz uylarining peshtoqini qon bilan boʻyab oʻzlarining yahudiy ekanliklarini bildirganlar.

Pasxa bayramidan keyingi yetti kun davomida yahudiylar tuzsiz, xamirturushsiz patir — matsa yeydilar. Matsani yeyish bilan har bir yahudiy Muso boshchiligidagi ota-bobolarining chekkan mashaqqatlarini his etib, eslashadilar. Bayram yahudiylarning quyosh — oy kalendari boʻyicha Nison oyining 14-kuni (aprel oyining oʻrtalariga toʻgʻri keladi) nishonlanadi. Pasxaning 50-kuni yahudiylar Shabuot, Shevuot dehqonchilik bayramini nishonlab, keyinchalik bu bayram Sinay togʻida Musoga xudo tomonidan Torani berilishini nishonlab oʻtkaziladigan bayramga aylangan. U yahudiy taqvim boʻyicha Sivona oyining 6—7-kunlari nishonlanadi.

Yahudiy taqvimini bo'yicha Tishri oyining 1–2-kunlari (sentabr oxiri, oktabr boshlari) yangi yil bayrami Rosh-Ashona nishonlanadi. U poklanish bayrami bo'lib, yahudiylar qurbonlik qilingan qo'chqor shohidan yasalgan surnaylarni chalib, cho'ntaklarini yaxshilab qoqadilar.

Tishri oyining 9-kuni gunohlardan poklanish bayrami Yom-Kipur nishonlanadi. Rosh-Ashona va Yom-Kipur bayramlari o'rtasida yahudiylar ro'za tutadilar. Ro'zada ular yuvinmaydilar, yalangoyoq, eski-tuski kiyimlarga o'ranib yurib, sinagogada nado-matlar bilan yig'lab, tavba qiladilar.

Purim (qur'a) bayrami yahudiy bayramlarining ichida eng quvnog'i hisoblanib, u yahudiylarni qirib tashlamoqchi bo'lgan Fors podshohi Homon zulmidan qutulganliklari sharafiga bahorda nishonlanadi. Ularni Homondan o'z amakisi Mardexay tarbiyalagan Yesfir ismli qizcha qutqargan. Yahudiylar bu kuni «Homonga la'natlar bo'lsin», «Mardexayga Xudoning rahmatlari yog'ilsin», — deb qichqiradilar.

Mangu juhud — Agosfer. Bu xususda D.Mingboyeva shunday yozadi: «Maqsad va ma'nodan mahrum abadiy sargardonlik timsoli. Aslida mangu juhud munkirligi uchun Iso abadiy sargardonlikka hukm qilgan yahudiylar: bundan vatanidan mahrum bo'lgan va butun dunyoda tarqoq bo'lib yashovchi yahudiy xalqining mujas-sami sifatida timsolning ma'nosi kelib chiqadi. XVII asr boshida Agasfer nomini olgan mangu juhud mavzusi Yevropa rangtasviri va adabiyotidan keng o'rin olgan. Fransuz adibi Eken Syu «Agosfer» romanida turli zamonlarning hayotini ko'rsatgan»¹.

Yahudiylik afsonaviy dunyoqarashida Yaxve — oliy mavjudotning dunyoni yaratishi, yer yuzidagi birinchi inson Adamning dunyoga kelishi asosiy o'rin egallaydi. Ushbu mavzu tasviriy san'at asarida, Uyg'onish davrining buyuk san'atkori Mikelandjelo tomonidan ishlangan². Ijodkorning «Osmon va yerning Yaxve tarafidan ajratilishi», «Adamning yaratilishi» (1508–1512-y.) asarlari alohida ahamiyat kasb etadi. Italyan rassomi Gibertining «Adam va Yevaning yaratilishi» asari ham aynan shu mavzu talqiniga bag'ish-

¹ *Миньбоева Д.* Тимсоляр тилсими. — Т.: Янги аср авлоди, 2008. 11 б.

² *World Myths & Legends in Art.* — New York. 2010. P-14.

langan. Bunday san'atkorlar qatoriga italiyalik Yakopo della Kvercha («Gunoh va jannatdan haydaliş») (1425–1452), Fransiyalik Brunelleski. («Jannatdan haydaliş» (1425–1438), «Adam va Yeva», «Avramning qurbonligi» (1401) va boshqalarni kiritish mumkin.

Tasviriy san'atda eng sara asarlar qatorida Avramga bag'ishlangan ishlar ham anchagina. Avram¹– Isroil xalqining ilk ilohiy yo'lboshchisi, Injil sikli ilohining asosiy harakatlanuvchi shaxsi ekanligi haqida afsonalar juda ko'p. Bu borada tasviriy san'atda ham ancha-muncha asarlar ishlangan. Xususan, gollandiyalik ajoyib mo'yqalam sohibi P. Litsman (1583–1633)ning «Xanaan yo'lidagi Avram» asari alohida ahamiyatga ega. Unga ko'ra Avramga joy topish uchun uzoq vaqt sayohatda yurgandan so'ng, o'zining padari, maslakdoshlari va qullar bilan Hanaanga yo'l oldadi. Shunda go'yo osmondan sirli ovoz unga Dubravu Mamrega yo'l ko'rsatadi va o'sha yerda u o'z chaylasini o'rnatadi. Asarda Avram va uning xotini Sara tasvirlanadi, kutilmaganda yuqoridan yorug'lik oqimi kelayotgan tomondan, ovoz tovushlari eshitiladi. Listman uning uchun zamonaviy bo'lgan afsonani voqe'likka ko'chirib o'tadi. Kartinaga o'sha vaqtdagi tasviriy san'at uchun xarakterli bo'lgan «Injil» syujetiga maishiy sahnalarni ham kiritadi².

«David Goliaf boshi bilan» nomli asari realistik uslubda ishlangan (Yakob van. Ost Starshiy (1601–1671) Xolst, maybo'yoq. Flandriya). Isroillik va falastinliklar qabilasi o'rtasida urush vaqtida yosh David bosqinchilar qo'mondoni Goliaf ustidan qozonilgan g'alabasi bilan taniladi. David isroillik askarlar orasida qolgach, dushmanlar kuchlari bilan yarashishga qaror qiladi. O'spirinni qilich bilan himoya qiladilar, uni boshini dubulg'a bilan berkitdilar. U bunday odatiy bo'lmagan holatdagi qurollanish bilan harakat qila olmas edi. Bor libosini tashlab yerdan tosh parchasini oladi va tezlik bilan bosib kelayotgan dushmanni qarshi olishga chopadi. Davidning merganlik bilan otgan tosh bo'lagi Goliafning peshonasiga tegadi va dushman qo'mondoni yerga yiqilib, og'ir jarohat tufayli vafot etadi. Falastinliklardan qo'rqanlar qochishga majbur bo'ladilar. Bosqinchilar mag'lubiyatlarini tan olishadi.

¹ Мифы народов мира. – М.: Энциклопедия.1992 I том. 25–28 стр.

² World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-121.

Goliafning ustidan qozonilgan g'alabadan so'ng David uni qutlayotgan xalq bilan tantanali tarzda Iyerusalimga kirib boradi. Podsho Saul uni harbiy boshliq etib tayinlaydi. Va sovg'a o'rniga o'z qizi Ionafanni unga nikohlab beradi. Kartinada ulkan qilich tutgan Goliafning shaharga yo'l olayotganligi tasvirlangan. G'il-dirakli aravada Saul yelib bormoqda.

Afsonada Saul Davidni o'ldirishni maqsad qiladi. Chunki, David vaqti kelib undan taxtni tortib olish uchun intilishi mumkin, deb o'ylaydi. Bu rejadan xabar topgan podshoning o'g'li Ioanafan Davidni ogohlantirib, uni qochishga undaydi. David va Ioanafan mahkam quchoqlashib xayrlashadi. Rembrantning «David va Ionafan» asaridagi voqealarda aynan shu lavha aks etgan¹.

Saroydan qochib, tog'larga yashiringan David, atrofiga odamlarni yig'ib, tilanchilik bilan shug'ullanadi. Bir kuni u tog' qabilasi oqsoqoli Navalga jangchilar uchun oziq-ovqat yuborishini iltimos qiladi. Rad javobini eshitgach, bo'ysunmaganlarni qattiq jazolaydi. Navalning xotini Avigeya qurollangan jangchilarni in'omlar bilan kutib oladi va Daviddan o'zlarini kechirishlarini so'raydi. Keyiroq Navalning o'limidan so'ng David Avigeyaga uylanadi. Flandriyalik rassom Simon de Vos (1603-1676) ning «Avigeya Davidga sovg'a ulashmoqda» asarida voqealar yanayam yorqinroq ifodalangan².

David — qadimgi Isroil xalqining podshosi yarim afsonaviy qahramonidir. Uning qahramonliklari tarixi rassomlar uchun tunganmas mavzular manbayi sifatida xizmat qilgan.

David unchalik notanish oilada tug'ilgan, yoshligida otasining podasini boqib yurgan. Bir kuni uning otasi oldiga avliyo Samuel keladi va o'spirinni ko'rib qolib, u kelajakda podsho bo'lishini oldindan bashorat qiladi. Oradan yillar o'tgach, bashorat amalga oshadi. Urushda halok bo'lgan podsho Sauldan so'ng, David uning taxtini egallaydi.

Iakov. Isroil xalqining Injilga asoslangan rivoyatlar turkumining bosh harakatlanuvchi shaxsidir. Bibliyada hikoya qilinishicha, hali yoshlik davrida pishiqlik qilib, o'zining katta akasi Isavadan o'zi oldin tug'ilishini so'raydi (Katta o'g'ilga otasining merosi va avlodini

¹ *Рембрант Х.В. — Альбом. — М.: Директ — медиа, 2009.*

² *World Myths & Legends in Art. — New York. 2010. P-123.*

davom ettirish huquqi berilgan). Otasining o'limidan oldin katta o'g'lini onasi aldashga qaror qiladi va o'zi yaxshi ko'rgan kichik o'g'lini ilohiyilashtirishni xohlaydi. Isavaning ovga ketganidan foydalanib, Iakovning bo'yni va qo'llarini echki terisi bilan o'raydi. (Isava esa tug'ilgandan jundor bo'lgan). Yarim ko'r qariya Iakovning jun bilan qoplangan qo'llarini ushlab, uni Isava deb o'ylab duo qiladi. Akasining qasosidan qo'rqib, Iakov, onasining maslahatiga amal qilib, Mesopotamiyaga qochadi¹.

«Iakovaning zinasi» ispaniyalik B.E.Muril'o (1618–1682) tomonidan moybo'yoqda ishlangan. Boshqa bir rivoyatda Iakovning Falastindan Mesopotamiyaga borish yo'lida yovvoyi, odamlarsiz joyda tunni o'tkazish uchun to'xtaydi. Tushida u osmonga zinadan ketayotgan va tushayotgan farishtalarni ko'radi. Uyqudan turgan Iakov toshni surib qubonlik uchun joy hozirlaydi va bu joyni Vefil' («Xudo uyi») deb nomlaydi. Oxirida Iakov shu yerda muqim joylashadi. Eski junlarni daraxt tagiga ko'madi, chunki oldindan bo'ysinuvchilar faqat u tomondan asos solingan ziyoratgohga sajda qilishlarini tayinlaydi.

Xanoan shahrida Iakov, suv bo'yida qo'ylarni sug'orish uchun haydab kelayotganida go'zal Rohilani uchratadi va uni xotin qilib olishni xohlaydi, biroq otasi tomonidan aldangan kelinlar uni avval katta opasiga, ya'ni go'zal Liyega uylanishga majbur qilishadi. Kartinada aynan shu lavha asos qilib olingan.

Moisey – avliyo, Injilga mos tarzda, isroilliklarni misrliklar asirligidan chiqarib olib, ularga qonunlar bergan. Injilda Mirs podshosi isroillik hamma yangi tug'ilgan chaqaloqlarni daryoga tashlashni buyuradi, chunki ular katta bo'lganlarida firavnlarga qarshi qo'zg'olon ko'taradi, deb xavfsiraydilar. Shunda o'z o'g'lini qutqarishni xohlagan bir ayol, chaqalog'ini savatga solib, Nil qirg'og'idagi qamishlar orasiga qo'yadi. Daryoga kelgan Mirs malikasi chaqaloqni ko'rib qoladi va uning boquvchisini keltirishlarini buyruq beradi. Bolani saroyga oladilar va unga «suvdan olingan»i tufayli «Moisey» ismini berishadi. Asarda aynan shu manzara aks etgan. Fransiyalik mo'yqalam ustasi E.Lesyuer (1517–

¹World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-98.

1655)ning matoga moybo'yoqda ishlagan «Chaqaloq Moisey Nil daryosida» nomli asari yuqoridagi rivoyat asosida yaratilgan. Shuningdek, yana bir farang rassomi N. Pussen (1594–1665)ning moybo'yoqda ishlagan «Qoyadan suv manbasini chiqarayotgan Moisey» asari ham eng noyob ishlardan biridir. Mismi tark etgan isroilliklar qirq yil o'zlariga manzil qidirib sarson bo'ladilar. Bir vaqt ular suvsiz sahroga kelib qoladilar va chanqoqdan olamdan o'tadilar. Shunda Moisey sirli hassasi bilan qoyaga urgan edi shu zahotiy oq undan suv otilib chiqadi. Moiseyga sahroga chiqqan vaqtda kohin duch keladi va uning qabila boshlig'i bo'lishini taklif qiladi. F. Bolining asarida oqsoqollar qabila boshlig'ini saylash tantanasiga kelayotganda baland joyda o'tirgan Moisey va loforuga yaqinlashayotganlari tasvirlangan¹.

Sinay tog'iga Moisey xudodan plitalarni oladi. Unda esa xalq amal qilib yashashi kerak bo'lgan qonunlar yozilgan edi. Tog'dan tushib u plitaga qarasa, ulardan birida insonlar ko'rinmay uning o'rniga oltinrang bilan bo'yalgan shakllar tasvirlanganligiga ko'zi tushadi. Jahli chiqqan Moisey shaytonni yo'q qilib, unga sig'inayotgan gunohkorlarni mahkum qilishga buyruq beradi.

Ermitajda saqlanayotgan «Moiseyning kichik qomati» nomli haykal noma'lum ijodkor tomonidan yaratilgan Mikelanjeloning shu nomli asarining nusxasidir. Uning marmardan bajarilgan asl nusxasi Rimdagi cherkovda saqlanandi.

Ko'p, uzoq sayohatlardan so'ng isroilliklar Xanaanga yetib keladilar. Moisey shaharga kirishiga ozgina qolganda elchilarni yuborib, u yerda qanday insonlar yashashi haqida bilib kelishini so'raydi. Elchilar shahardan nihoyatda mo'l hosillar, sovg'a-salomlar bilan qaytib keladilar. Ular katta uzum boshini shoxga ilib, ikki kishi ko'tarib kelar edi. Asarda aynan shu rivoyat asos qilib olingan.

Yahudiylik mavzusiga O'zbekiston zamonaviy tasviriy san'atida ham ko'p bora murojaat etilgan. «T. Ahmedov kartinalarida yorqin ranglar vositasida yashirin kinoyaga to'la g'amginlikka zid o'yin ko'rsatiladi. Bu jihatdan uning Injil mavzusidagi «Yudif va Olofer»

¹World Myths & Legends in Art. – New York. 2010. P-92.

(2014) asari diqqatga sazovar. Yevropa rangtasvirida Yudif xushxulqlik ramzi sifatida gavdalantiriladi. Shu bois uning chehrasida ehtiros, jasorat yoki nafrat ifodalangan. T.Ahmedov kartinasida esa Yudif sovuqqon, avvalgi qotillik sahnasidan butunlay uzoqlashtirilgan, hatto kutilmaganda sodir bo'ladigan voqea ham uni tevarak-atrofga bo'lgan yotsirab qarashini o'zgartira olmaydi¹.

Xullas, yahudiylik dini afsona va rivoyatlari jahon tasviriy san'atida o'zining alohida o'rniga ega. Ularni to'plash, o'rganish va hozirgi kun nuqtayi-nazaridan qayta tahlil etish san'atshunoslar oldida turgan muhim vazifalar qatoriga kiradi.

Nazorat savollari

1. *Yahudiylik dini qachon va qayerda vujudga kelgan?*
2. *Yahudiylik dinining muqaddas kitoblari qaysilar?*
3. *Yahudiylikning tasviriy va amaliy san'at asarlarida ishlanish darajasiga baho bering?*

Adabiyotlar

1. World Myths & Legends in Art , New York. 2010.
2. Рембрант Х.В. Альбом. — М.: Директ-медия, 2009.
3. Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими. — Т.: Янги аср авлоди, 2008. 11 б.
4. Мифы народов мира. — М.: Энциклопедия, 1992 1 том. 25–28 стр.
5. Ҳақимов А.А. XX аср охири — XXI аср боши ўзбек рангтасвиридаги узгаришлар. //Санъат. №1. 9-б.

¹ Ҳақимов А.А. XX аср охири — XXI аср боши ўзбек рангтасвиридаги узгаришлар. //Санъат. — № 1, 9 б.

10-mavzu: Nasroniylik dini afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Nasroniylikning paydo bo'lishi va yoyilishi.
2. Nasroniylikni targ'ib qiluvchi afsona va rivoyatlar.
3. Nasroniylikning tasviriy san'at rivojida tutgan o'rni.

Tayanch so'zlar: Nasroniylik manbalari, Iso Masih, Bibi Maryam, Madonna, avliyo Georgiy, avliyo Ioann, ikona san'ati, «Injil» – «Yangi Ahd», «Injil», Apostollarning amallari, Ota-Xudo, Muqaddas ruh, O'g'il-xudo kabi tushunchalarning tasviriy san'atdagi ifodasi, arxangel va apostollar tasvirining badiiy tahlili.

Nasroniylik jahon dinlari ichida e'tiqod qiluvchilar soni jihatidan yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Ayni paytda olingan ma'lumotlarga qaraganda, xristianlar soni 1 mlrd 600 mln kishi bo'lib, bu dunyo aholisining taxminan 20 foiziga to'g'ri keladi.

Nasroniylik, dastlab milodning boshida Rim imperiyasining Sharqiy qismida Falastin yerlarida vujudga kelgan. Injil afsonalariga ko'ra, nasroniylik ta'limotining asoschisi Iso Masih (Isus Xristos) bo'lib, u Falastinning Nazaret qishlog'ida yashovchi bokira Maryamdan Xudoning amri bilan dunyoga kelgan. Unda aytilishicha, Iso Masih dunyoga kelgach, asta-sekin yahudiylikni isloh qilishga kirishadi. Xristian diniga asos soladi. Ammo bu yahudiylarga yoqmaydi. Oqibatda uni va izdoshlarini Falastindan quvg'in qiladilar. Iso 33 yoshida yahudiylar jamoasi tomonidan fitnachilikda ayblanib, qatl etishga hukm qilinadi¹.

Iso nomiga qo'shiluvchi Masih so'zi qadimiy yahudiy tili – ivritdagi «moshiax» so'zidan olingan bo'lib, «siylangan» degan

¹ Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts.- USA. 2000. P-8.

ma'noni anglatadi. Grekchada bu so'z «xristos» («christos») shaklida talaffuz qilinadi. Bu dinning «nasroniylik» yoki «masihiylik» deb atalishi ham shu so'zlardan kelib chiqqan.

Tasviriy san'at asarlarida tasvirlanishicha, nasroniylik ota-xudo, o'g'il-xudo va muqaddas ruh — uch yuzlik xudo, jannat va do'zax, oxirat, Isoning qaytishi va boshqa aqida-yu afsonalarni o'z ichiga oladi¹.

Xristian jamoasining shakllanishi, uning aqidalarini tartibga solinishi, cherkov munosabatlarining ishlab chiqilishi, diniy tabaqalar tuzumining vujudga kelishi milodning IV asri boshlarida, aniqrog'i 324-yili nasroniylik Rim imperiyasida davlat dini deb e'lon qilinganidan so'ng amalga oshdi².

Nasroniylikning katolik va pravoslav cherkovlariga bo'linadi. Bunday ajralish Rim papasi va Konstantinopol Patriarxining xristian olamida yetakchilik uchun olib borgan raqobati oqibatida vujudga keldi. Ajralish jarayoni Rim imperiyasining g'arbiy va sharqiy tafovutlari o'sib chuqurlashib borayotgan 867-yillarida ro'y berdi va bu ajralish 1054-yili rasman tan olingan.

Nasroniylik cherkovlari bayramlar va diniy marosimlarga alohida ahamiyat beradi. Cherkov yili eski hisobga muvofiq 1 sentabrdan boshlanadi. 8-sentabr kuni «Rojdestvo bojyey materi» bayrami o'tkaziladi. 12-sentabr kuni «Vozdvijeniya kresta gospodnya» bayrami nishonlanadi. Bu bayram imperator Irakliya davrida Iso krestining forslar tutqunidan qaytarib olib kelinishiga bag'ishlanadi. 21-noyabr kuni «Vvedeniye vo xram Presvyatoy bogoroditsey» bayrami o'tkaziladi. Bu bayram uch yoshli Maryamning birinchi ruhoniy tomonidan Qadimiy Ahd ibodatxonasiga olib kirilganligiga bag'ishlanadi. Ibodatxonaga kirish bayramidan bir hafta oldin 15-noyabrda Rojdestvo posti boshlanadi. Va nihoyat, 20-dekabrda Rojdestvo bayrami kiradi va 31-yanvargacha davom etadi.

Isoning cho'qintirilishi (kresheniya gospodnya) bayrami 6-yanvarda nishonlanadi. Bu bayram Isoning Yahyo tomonidan cho'qintirilishiga bag'ishlanadi. Navbatdagi yana bir yirik bayram

¹ Ursula M. Brinkmann Pimetei. Italian art at the utan museum of fine arts. — USA. 2000. P-12.

² World Myths & Legends in Art. — New York. 2010. P-105.

sreteniye (olqishlash, kutib olish) bayramidir. Bu bayram Iso tug‘ilgach, avliyo Simeon tomonidan uni kutib olinishidan kelib chiqqan.

Buyuk bayramlar ichida birinchi o‘rinda turuvchi Pasxa Isoning o‘lganidan so‘ng qayta tirilganini nishonlab o‘tkaziladi. Pasxaning tarixi yahudiylidagi peysax bayrami bilan bog‘liq bo‘lib, u yahudiylarning Misrdan qochib chiqishi va ozodlikka erishishini nishonlanishidir. Nasroniylik yahudiylidkdan to‘la ajralib chiqqach, pasxa yangicha tus olgan.

Yuqorida sanab o‘tilgan bayramlar oldidan ularga tayyorgalik sifatida turli muddatli postlar o‘tkaziladi. Postning mohiyati inson ruhini tozalash va yangilash, diniy hayotning muhim voqealariga tayyorgarlikdan iborat.

Pravoslav cherkovida ruhoniylar uch tabaqaga bo‘linadi: Diakon (grek. Xizmatchi, ruhoniylkning eng quyi tabaqasi) Svyahennik (Iyerey) – (pravoslav ruhoniyligining ikkinchi tabaqasi), Yepiskop yoki arxiyerey (ruhoniylkning eng oliy unvoni) deb ataladi. Yepiskoplar barcha ibodat va sirli marosimlarni bajara oladilar. Poytaxt shaharlarning yepiskoplari mitropolit deb aytiladi. Pravoslav cherkovining eng oliy mansabi patriarxdir.

Mazkur dinning muqaddas kitobi «Injil» grekchada bibliya – kitob, o‘ram ma‘nolarini anglatadi. Hozirgi Injil katolik nashrlarida 72 ta kitobdan, protestant nashrlarida esa 66 kitobdan iborat.

«Injil» yunoncha «evangelion» xushxabar ma‘nosini anglatadi. Unda odamzodni qutqaruvchi yagona najotkor hisoblanmish Iso Masihning yer yuziga yuborilganligi haqida hikoya qilinadi. Injil milodning birinchi asrida yozilgan bo‘lib, 27 bo‘limdan iborat. Injil Iso Masihni ko‘rib, uni yaqindan bilgan, uning ta‘limotini sinchiklab o‘rgangan mualliflar tomonidan yozilgan.

Nasroniylik bilan bog‘liq lavhalar tasviriy san’atda juda ko‘p ishlangan. Shulardan biri italiyalik rasom Mikelanjeloning «Isoga aza tutish» asaridir. Mazkur fojiali dramatik kompozitsiyani san’atkor chuqur psixologik holatda hal etib, uni haqiqiy insonning his-tuyg‘u va kechinmalari bilan to‘ldirdi. Onaning cheksiz iztirob va qayg‘usini uning quyi egilgan boshi, chap qo‘lining ixtiyorsiz harakati hamda xomush va mungli termulishi orqali ochishga

muyassar bo'lgan. Mikalanjelo Musoning onasini yosh qilib tasvirlaydi. Bu bilan rassom fojiali mavzuni optimistik ruhda ifodalashga, qiyofaga ruhiy poklik va go'zallik kiritishga, ishonch ruhi bilan qarashga harakat qilgan. Shuningdek, xuddi shunday kartinalar XVII asrda fransuz rassomi Rubens¹ tomonidan ham yaratilgan. Iso Masihni «Butdan tushirish» (1610–1611) asarida keskin ranglar nisbati, shakllar harakati voqea fojiasini va unda ishtirok etayotgan odamlar izzatini to'laqonli ifodalaydi. Rassomning diniy mavzudagi barcha asarlari hajm jihatidan katta, rangli, yorqin va dekorativ, his-hayajonga to'laligi bilan e'tiborni tortadi.

Tasviriy san'at tarixida 1500–1507-yillar mobaynida yaratilgan «Madonna Konstabelli»² asari tabiat manzarasi fonida tasvirlangan. Kompozitsiya markazida Madonna va chaqaloqni ko'rishimiz mumkin. Ushbu asarda Rafaelning Madonna hayotiga bag'ishlangan lavhalariga bo'lgan qiziqishi ko'zga tashlanadi. Bibi Maryam va yosh Iso Masihning o'z ichki dunyosi bilan yashashlari, chehralaridagi sokinlik, jiddiylilik, mayuslik aynan Rafael qahramonlariga xos xususiyatlardir. Bibi Maryam (Madonna) xristian diniy afsonaviy tushunchalarga ko'ra, Iso Masihning onasi, rohibaligini saqlagan holda farzand ko'rgan ayol. U shoh Dovud avlodidan deb qaraladi. Uning ota-onalari Ilakim va Anna keksaygan yoshga borib, ilohiy yo'l bilan bola ko'radilar. Bu hol ularning ajdodlari Avram va Sarada ham ro'y bergan, keyinchalik Maryamning ham boshidan o'tgan. Maryamning tarbiyasiga juda erta ahamiyat berila boshlagan. U uch yoshidan boshlab Iyerusalim ibodatxonasidan qo'nim topib, kashtachilik bilan shug'ullanadi. 12-yoshga to'lgach, rohibalik va'dasini keltiradi. Lekin ibodatxonada qolish man etilganligi sababli o'z hayotini Iosif bilan bog'lashga rozilik beradi. Bu mo'ysafid Maryamning va'dasini hurmat qilgan holda uni ehtiyotlab pokizaligicha saqlab keladi. Maryamning Iosif bilan unashirilishi Rafaelning «Maryamning unashirilishi» asarida aks ettirilgan. Asar qahramonlari orasidagi yoshning farqi Rafaelning nigohi bilan qaraganda deyarli sezilmaydi. Undagi barcha holatlar

¹ *Рубенс П. П. Альбом.* — М.: Директ-медия, 2009.

² *Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts.* —USA. 2000. P-17.

kompozitsion yechim fonida tasvirlangan. Me'moriy qurilma ko'rinishi kiyim va soch turmaklarida ham rassomning uyg'unlikka, go'zallika bo'lgan muhabbati seziladi. Bibi Maryam Iosif bilan birga hayot kechirib, to'qimachilikni davom ettirayotgan bir vaqtda uning huzuriga kelgan farishta tez kunda Maryamning homilador bo'lishini va bo'lajak bolaning taqdirini so'zlaydi. Bu ilohiy ruh orqali dunyoga kelishi lozim bo'lgan va insoniyatning gunohlarini yengillashtirish vazifasini olgan bo'lajak payg'ambar Iso Masih edi. Bunday yangilikdan xabar topgan Maryam qarindoshi Yelizavetaning xonadoniga yo'l oladi. Shu paytda Yelizavetta loanning tug'ilishini kutayotgan edi¹.

Rafael ijodida Bibi Maryam, Iso Masih va Ioanga bag'ishlangan ko'plab rangtasvir asarlari mavjud². Ulardan biri «O'tlar orasidagi Madonna» deb nomlanadi. Piramidasimon kompozitsion yechimga ega bo'lgan mazkur asar va umuman 1504-yildan boshlab ishlangan barcha asarlar Florensiyada Rafael tomonidan yaratiladi. Bu yerda rassom Leonardo da Vinchining ilmlariga asoslangan asarlari bilan Mikelanjeloning real qahramonlari bilan tanishib, buyuk rassomlarning jo'shqin san'atidan bahramand bo'ladi. Albatta, u o'zining eng mashhur asarlari – madonnalarini shu yerda – Florensiyada yaratadi. Shuning o'ziyoq rassomning nomini abadiylashtirishga qodir, deb yozadi fransuz tarixchisi Myunti. Rafael o'z madonnalariga qalbidagi bor sof muhabbatini baxsh etib, ularni mo'yqalami yordamida sehrlab qo'ygan. Rafaelning Maryam, Iso va Ioanga bag'ishlangan «O'tloqdagi Madonna», «Madonna» kabi o'nlab butun dunyoga mashhur rangtasvir asarlarini yaratadi. Ularning barchasida ona mehrini ulashayotgan Maryam va beg'uborlik bilan bir-biriga talpinayotgan chaqaloqlar go'zal manzara oldida tasvirlanganlar. Bundan tashqari rassomning «Madonna Ioan va avliyo Nikolay bilan» kabi mahobatlilik bilan ajralib turadigan asarlari e'tiborga sazovordir. 1519-yilda yaratilgan «Sekstin Madonnasi» asari ijodkorning eng yetuk ishlaridan biri bo'lib, u pyachensadagi

¹ Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts. — USA. 2000. P-26.

² Рафаэль С. Альбом. М.: Директ-медиа, 2009.

Sikst cherkovi uchun mo'ljallangan altardan joy olgan. 1754-yil «Sekstin Madonnasi» Drezden galereyasiga sotib yuboriladi. Uning joyini esa nusxasi egallaydi. Asar kompozitsiyasini yechishda Rafael puxta o'ylangan yo'l tutgan. Cherkovning uzoqdagi kiraverish qismidan ko'rishga mo'ljallangan kartina mahobatlilikiga qaramay yaxlit, sodda, kompozitsion yechimga ega. Undagi ochilayotgan pardalar ortidan bulutlarda suzib kelayotgan bibi Maryam qo'lida chaqaloq – Iso bilan tomoshabinlar tomon mungli, mayus nigohini tashlaydi. Isoning jiddiy qarashi, onasining bag'ridan uzilayotgani, Maryamning ko'zlaridagi notinch harakat uning kelajak taqdiri – ayanchli qismatiga ishora qilayotganday tasavvur hosil qiladi.

Chapda tasvirlangan avliyo hamda o'ng tomondan joy olgan Varvaraning imo-ishoralari asarning pastki qismida joylashib olgan ikki Kupidon obrazlari bir birini to'ldirgan. Xullas, barcha qahramonlar tomoshabin nigohini Bibi Maryamga qaratishga undaydi. Maryamning yana bir talqini bu – Kiyev Sofiya ibodatxonasida tasvirlangan. Buzilmas devor ma'nosidagi insoniyatni balodan asrovchi qo'riqchi timsolidir. Ammo Vizantiya va qadimgi rus san'atida Maryam obraziga ko'p bora murojaat etib, endilikda uning mayin va nozik ichki dunyosini yoritishga harakat qilinadi. Bu Maryamning ingichka burmalariga ega bo'lgan kiyimi qiyofasini sokin ruhiyat bilan sug'orilganligida aks etadi. Yaqqol misol tariqasida «Madonna Loreto bilan» ko'rinishini keltirish mumkin¹. Bundan tashqari Maryamning jiddiy, birmuncha suroniy tasvirlari ham mavjud. Ularda Maryam, avvalo, ona timsolini emas balki, tartib-intizomga, hushyorlikka chaqiruvchi tarbiyachi vazifasini o'taydi. Uyg'onish davriga kelib esa Maryam obrazi turli nuqtalardan qarab tasvirlana boshlanadi. Uni aks ettirishda ham maishiy, ham manzara elementlari yordam beradi. Masalan, Sandro Botichellining «Magnifikat» asarida Maryam ning qiyofasi antik an'analar asosida shakllangan bo'lsa, niderland rassomlar ijodida yuqori tabaqaga xos hayotiy lavhalarini Mariyaning talqinida uchratishimiz mumkin. Shu kabi Maryam obraziga bo'lgan birmuncha salbiy e'tibor orasida

¹ Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts. – USA. 2000. P-95.

Rafael haqiqiy kashfiyotchi va daho bo'lib gavdalanadi. U shakl-lantirgan uslubga ko'ra Bibi Maryam boqiy go'zallikka ega ilohiy donolik bilan mehribonlikni o'zida mujassam etgan muqaddas zotdir. Rafael Madonnalari antik va xristian davri an'analari orasidagi ziddiyatlarni yo'qqa chiqarib, mislsiz uyg'unlikka erishgan obrazlardir.

Madonna italyanacha «mia donna» – mening xonimim demakdir. Bokira qiz – Mariya, Iso Masihning onasi, rivoyatning asosiy harakatlanuvchi shaxsidir. Rassomlar unga kiborlar xarakterini berishgan va Madonnani tasvirlay turib, onalar – ayollarning chuqur insoniy obrazini muhrlashga intildilar. Masalan, Leonardo da Vinchi Madonnani mutlaqo yosh florensiyalik ayoldek taqdim etdi. «Madonna gul bilan» nomli rangtasvir asarida quvnoq tabassum bilan o'zining kichkina o'g'lini kuzatmoqda¹. Buyuk ustaning «Madonna chaqaloq bilan» nomli asarida ayol obrazini o'zida ma'naviy va jismoniy go'zalligini uyg'unlashtirish orqali Uyg'onish davrining ideal insonini umumlashtiradi².

Rafaelning asarlaridagi madonnalarida bahoriy kayfiyatdagi manzaraga urg'u berilgan soflik va lirik kayfiyat hukmronlik qilgan.

Yevangeliyada aytilishicha, xristian dinida ilohlarning g'aroyib tarzda tug'ilishi haqida turli rivoyatlar tarqalgan. Iso Masih, nasroniylik rivoyatlarining asosi – ommaviy qahramonlaridan biridir. Ch. Konelyanoning «Ilohiylashtirish» asarida Xudo va o'lgan ayollar ittifoqidan tug'ilganligi rivoyat qilinadi. Ilohiylashtirish avvaldan kutilyogan Iso Masihning dunyoga kelishi bilan bog'liq lavha asosida yaratilgan. Maryamga, Iosif bilan nikohlanishi, insoniyatning qutqaruvchisiga ona bo'lish nasib qilishi haqida farishta xhabari asos qilib olingan.

Ilohiylashtirish syujeti Uyg'onish davri rangtasvirida keng tarqalgan. Konelyanoning kartinasida kitob o'qiyotgan Madonna va qo'lida an'anaviy nilufar bilan (nilufar – tozalik va nomus-tahkamlik ramzi) tasvirlangan. Mazkur asar hamon Yevropa Uyg'onish davri san'atining qirralarini o'zida namoyon etadi.

¹ *Леонардо да Винчи. Альбом.* – М.: Директ-медия, 2009.

² *Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts.* – USA. 2000. P-26.

Unda sodda hikoyanavislik orqali sevgi unsurlarini tasvirlashga qaratilgan.

Italiyada Uygʻonish davri taniqli rangtasvirchisi Karovadjoning «Isoining tobutga qoʻyilishi» nomli asarida kompozitsiya diagonal holatda tuzilgan¹. Undagi obrazlar harakatda tasvirlangan. Bosh qahramon – Iso oʻz yaqinlari tomonidan ehtiyotkorlik bilan avaylab tobutga yotqizilmoqda. Iso yarim yalangʻoch, ayni kuchga toʻlgan boʻlishiga qaramay, oʻz taʼlimotini targʻib qilishga butun hayotini bagʻishlagan va shu tufayli jonidan ham voz kechgan fidoyi inson koʻrinishida ifodalangan. Asarda Karovadjoga xos badiiy ifoda vositalarini ilgʻash unchalik qiyin emas. Rassom iliq va sovuq ranglardan birday foydalangan. Kompozitsiyada samoviy kengliklar toʻq qora rangda berilib, tasvirlamoqchi boʻlgan asosiy qahramonlarni yorqin ranglarda alohida ajratib yozadi. Asosiy yorugʻlikni dinamikaga boy tarzda birinchi darajali qahramonlarga qaratadi. Ranglar orqali qahramonlar xarakterini, voqealar rivojini boʻrtirib koʻrsatadi.

«Uch qushchanning birga dafn qilinishi» (1500), «Dorga mixlanish», «Avliyoning oʻlimi» (1490), «Isoga sigʻinish» kabi rangtasvir asarlarida ham nasroniylik mavzusi yorqin boʻyoqlarda oʻz aksini topgan². Ularning barchasi AQSH muzeylarida saqlanadi. Ayniqsa B.San Lorensoning «Qutlugʻ kun», «Avliyo Jonning poklanishi» (1590), «Avliyo Jon chaqaloq bilan» (1586), Andrea Vokkoponing «Mariya Magdalenani ayblamoqda» (1670), «Allegoriya» (XVI asr) «Gunohkor Magdalena», «Avliyo Iosifning oʻlimi» (1698–1700) kabi asarlari ham mazkur mavzudagi eng sara namunalar qatoriga kiradi³.

Nasroniylik dini bilan bogʻliq lavhalar Oʻzbekiston zamonaviy rassomlari ijodida ham uchraydi. Xususan, akademik B. Jalolning «Iso» nomli qalamtasviri (2005–yil, 21x29.5 oʻlchamda) markazida Iso obrazi yelkasiga ogʻir yuk koʻtargan holatda tasvirlangan. U

¹ *Караваджо М.М. Альбом.* – М.: Директ-медия, 2009.

² *Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts.* – USA. 2000. P-41–55.

³ *Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts.* – USA. 2000. P-59-128.

nasroniylikning asosiy ramzi — xoch og'irligini yelkasida ko'tarib turganday.

Shu orqali payg'ambarlik mashaqqatlari nechog'li mushkul ekanligiga ishora qilingan. Musavvir shu holatga bir qadar og'irlik tashlagan. Geometrik figuralar, katta kichik shakllar yordamida xochning ramziy ko'rinishi hosil qilingan.

Ijodkor har bir shakldan o'zicha mazmun-mohiyat izlaydi. Isoning yelkasidagi to'rtburchak go'yo dunyoning to'rt tomonini ifodalaydi. Bunda go'yo ikki qarama-qarshi kuch — yaxshilik va yovuzlik o'zaro kurash olib borayotganday. Xochning ikki yon tomonlari qora rangda bo'yalishi shunga ishoradir. Muallif xoch tasviriga ekspression urg'u berib, butun og'irlikni Iso gavdasiga tashlab qo'yish orqali asar yechimini topishga harakat qilgan. Xochning o'ng tomonidan Isoning qo'llari o'tib barmoqlari tasviri chiqarilgan.

Kompozitsiyadagi ingichka chiziqlar hayot sahnasidagi azob-uqubatli muammoli jarayonlarni anglatadi. Iso unda kurash olib borayotgan asosiy timsoldir. Barcha shakllar badiiy reallikka aylanadi, to'g'ri to'rtburchak shakllari «shaxmat» maydoniga qiyoslangan. Iso ushbu yo'lda holdan toygan, lekin matonatli ekanligini ham isbotlamoqda, bir qo'li yordamida ushbu og'ir, baquvvat, qalin toshni ko'tarib, o'tirayotgan holati tasvirlangan. Biroz qiyalangan boshida ignaband «toj» kiydirilgan, yuzini qon tomchilari belagan, og'riqdan joni og'riyotgan holati, o'ng ko'zi yumilgan, soqoli qondan qotib qolgan yuzidagi tushkunlikdan yashashdan umidi uzilayotganday tasvirlangan. Uyali qilib ishlangan toji insonni azobga soladi.

Ustidagi yupqa harir oq libosi egnida tushib ketayotganday, bir oyog'i yerga tegar-tegmas holatda, ikkinchisi qo'lga tayanib turibdi. Bu obrazda alohida dinamik harakat, mayuslik hamda chidamlilikni aks ettirgan

Xullas, butun dunyo tasviriy san'atida nasroniylik bilan bog'liq mavzulardagi asarlar juda ko'p. Ular qatorida o'zbek rassomlari ham mavzuga oid noyob asarlar yaratishgan. Ularni izlab topish, bir-biriga solishtirib, dastlabki xulosalar chiqarish, san'atshunoslik kesimida tahlil etish lozim.

Nazorat savollari

- 1. Nasroniylik birinchi bo'lib qaysi davrda va qayerda tarqaldi?***
- 2. Xristian cherkovi qanday bayramlarga e'tibor qaratgan?***
- 3. Nasroniylikning muqaddas kitobi qaysi?***
- 4. Tasviriy san'atda qaysi ijodkorlar nasroniylik va Iusus Xristos shaxsi haqida asarlar yaratgan?***
- 5. Nasroniylikda ikonalarining ahamiyati nimada?***

Adabiyotlar

- 1. Ursula M. Brinkmann Pimetel. Italian art at the utan museum of fine arts. USA.: 2000.***
- 2. Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). – М.: Энциклопедия, 1992.***
- 3. Жалолов Б. Келажак ҳақида хотиралар. – Альбом. – Т.: 2009.***
- 4. Рубенс П.П. Альбом. – М.: Директ-медия, 2009.***
- 5. Караваджо М.М. – Альбом. – М.: Директ-медия, 2009.***
- 6. Леонардо да Винчи. – Альбом. – М.: Директ-медия, 2009.***
- 7. Рафаэль С. – Альбом. – М.: Директ-медия, 2009.***

III BOB. O‘ZBEKISTON TASVIRIY SAN‘ATIDA AFSONA VA RIVOYATLAR

11-mavzu: Qadimgi dunyo tasavvurlari va ilk e‘tiqodlari

Reja:

1. Qadimgi davrda ilk dunyoqarashning shakllanishi.
2. Insoniyatning ilk e‘tiqodlari.
3. Qadimgi davr tasavvurlari.

Tayanch so‘zlar: dafn marosimlari, ov manzaralari, totemizm, animizm, shomonlik, sehergarlik, fetishizm, ibtidoiy dunyoqarashlar, ilk diniy tasavvurlar, tosh, suyak, temir, bronza davri turmush tarzi va mehnat faoliyati. Qoyalardagi ramziy lavhalar.

Hozirgi O‘zbekiston hududlarida kishilik tarixining ilk bosqichlaridan odamlar yashay boshlagan. Ilk ajdodlarimiz hozirgilardan keskin farq qilgan. Bu holat ularning yashash tarzi, faoliyati, fe‘l-atvori, fikrlash darajasi, his-hayajonlari va olamni badiiy idrok etishida ham o‘z aksini topgan. Qadimgi ajdodlarimizda yetarli darajada bilim va hayotiy tajribaning yo‘qligi uchun doimo o‘z tasavvurini takomillashtirib borish, oldinda turgan to‘siqlarni yengishga intilgan. Tabiat kuchlariga tobelik emas, balki undan qutilishga tirishish, atrof-muhitdagi o‘zgarishlar sirlarini bilishga intilish ularning hissiy, xayoliy tasavvurlarining shakllanishiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan.

Dastlabki insonlar jamoalar paydo bo‘la boshlagan bir davrda har bir jamoaning o‘z ichki tartib-qoidalari amal qilgan. 20–50 kishidan iborat kichik qabilalar birgalikda hayot kechirgan, ovga chiqishgan, ozuqa izlashgan, olovni saqlashgan. Ommaviy urug‘doshlik aloqalari — nikoh, tug‘ilish, o‘lish, dafn, jamoaning ruh homiylari, g‘ayritabiiy kuchlar to‘g‘risidagi ilk tasavvurlari asta-sekin boyib borgan. Bu dunyodagi hayot bilan birga o‘zga dunyoning ham mavjudligi, marhumlar taqdiri to‘g‘risidagi qarashlar paydo

bo'lishi uchun zamin hozirlagan. Ayrim tadqiqotchilar diniy tasavvurlar dastlab ajdodlarimizning olamdagi narsa va hodisalarning sezgi a'zolariga ta'sir qilib, miyada saqlangan hosilalari asosida qayta tiklangan obrazi desa, boshqalar hayot, borliq haqida xayol surish natijasida paydo bo'ladigan his-tuyg'ulardan kelib chiqqanligini qayd etishgan¹. Ammo tasviriy san'atda tasavvur borliqdagi voqea hodisalarni hissiy bilishning oliy bosqichi bo'lib, xayoliy badiiy obrazni zehnda gavdalandirib qayta ishlanishi tushiniladi. Undagi barcha obrazlar umumlashma tarzda namoyon bo'ladi. Ajdodlarimizning daslabki qarashlari magiya, totemizm, animizm va fetishizm ko'rinishida paydo bo'lgan.

Jon va ruh ma'nolari negizida «Animizm» deb ataluvchi ibtidoiy tasavvurlarda odamlar vafot etganidan keyin uning ruhi chaqaloqqa o'tadi, deb bilganlar. Yaxshi, saxiy hamda yomon, yovuz ruhlar odamlar taqdiriga, kundalik turmushiga ta'sir ko'rsata oladi, deb ishonishgan. Bunday qarashlar tufayli turli qurbonliklar qilinishi kelib chiqqan.

Inson vafotidan keyin uning ruhi samoga ko'tarilishi holati tasviriy san'atning asosiy mavzulari qatoridan o'rin olgan. Qadimgi tasvirlarda kabutar obrazi ana shunday mazmunda ishlangan. Marhumlar sha'niga o'tkazilgan xotirlash marosimlarida alohida ashyolaridan foydalanilgan. Bunday idishlarning tashqi qismida turli ramzlar tasvirlangan. Yurtimizning turli hududlaridan topilgan laganlardagi qushlar tasviri shundan dalolat beradi².

H. Karomatov yaxshi ruhlar bilan birga, odamga ziyon keltiradigan ruh mavjudodlar qadim zamonlardan boshlab, turli ko'rinishlar olganligi haqida yozadi. Dev — ajdarholar haqidagi tasavvurlarning zamon va makon uzra siljishi shundan dalolat beradi. Surxondaryodagi Budrach shahristonidan III–Y asrlarga oid bo'lgan haykalda Devsifat yomon kuchlarga nisbat berilgan. Unda devning yumaloq shakldagi bosh qismi va ko'zlari katta, kipriklari bo'rtgan, ikki ko'zining o'rtasida alohida belgi qo'yilgan, burni katta, og'zi

¹ Маънавият: асосий тушунчалар изоҳди луғати. — Т.: Ф. Фулом, 2010. 32–33 бетлар.

² Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. — Т.: ЖИ ва ДУ, 2008. 45–6.

ochiq, lablari o'rtacha qalinlikda va uzun ko'rinishda ishlangan. Xuddi shu manzildan topilgan temir havonchada ham dev obrazi bo'rtma tarzda tasvirlangan. Devning boshi oldingi rasimga juda o'xshash, ammo qorin qismi biroz kattaroq.

Qadimgi davrlarda ajdodlar ruhiga sig'inish bilan birga olamdagi ayrim jonsiz narsalar, butlar va tabiat hodisalari ham ilohiylashtirilgan. Bunday tasavvurlar fanda «fetishizm» deb ataladi. Uning negizida butparastlik paydo bo'lgan¹.

Fetishizm turli narsalarda qo'nim topgan ruhlarga e'tiqod qilinishidan kelib chiqqan. Bunday e'tiqod eng avvalo butlarning ilohiytirilishida namoyon bo'ladi. Ajdodlarimiz olamdan o'tganlarni xotirlash uchun bosh chag'anog'i shaklidagi haykachcha-butlarni yasab, ularga sajda qilishgan. Marhumlar xotirasiga ishlangan niqoblar shakli, ko'rinishi va ishlatilgan ashyolari hamda uslubi jihatidan bir biriga mutloqo o'xshamaydi. Eramizdan oldingi V asrlarga mansub sopol niqoblar bunga misoldir².

H. Karomatovning e'tiroficha, ajdodlarimizning marhumlar bosh chanog'i va suyaklarini ma'lum vaqt saqlash, ularga sajda qilish asosan ko'chmanchi qabilalarda urf bo'lgan. Ularning muqim maskanga ega bo'lmasligidan kelib chiqqan, ya'ni, butun tana suyaklariga nisbatan chanoqning o'zini olib yurishgan.

Qadimgi Xorazm dafn niqobininng ko'rinishi juda oddiy. Haykalcha sopoldan ishlangan, unda mahalliy qariya timsoli realistik uslubda hayotiy tasvirlangan. Ko'zlari katta ochilgan, soqoli oppoq, nuroniy qiyofada yuzlarida nim tabassum. Boshidagi qalpog'i ham uning mahalliy aholi qiyofasida ishlanganligini tasdiqlaydi.

Qadimgi davr san'atida fetishizm mavzulari turli tumorlar shaklida ham ishlangan. Ajdodlarimiz tasavvurlariga ko'ra barcha turdagi tumorlar qabilani turli ofatlar, kelayotgan balo-qazolardan, ins-jinslardan, yomon ko'zlardan asraydi, deb o'ylashgan. Tumorlar har xil yosh va toifalar uchun alohida alomatlar bilan yasalgan. Xumsonda eramizdan oldingi ikkinchi ming yillikka

¹ *Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи.* — Т.: ЖИ ва ДУ. 2008 45-б.

² *Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма.* — ТХАЭЭ. Т-6. — М.: 1971.

mansub bo'lgan bronza gurzining tepa qismida sigir sog'ayotgan ayol obrazi ishlangan. Rempel aso tepasidagi tumorni sehrli qudratga ega deb hisoblaydi¹. Olim o'z tadqiqotida Surxondaryoning Sopolli-tepa makonidan topilgan tumorga ham e'tibor qaratadi. Eramizdan oldingi II mingyillikka mansub bo'lgan tumor-muhr salib shaklida ishlangan. Muhrning har ikki tomonlariga turli jonzodlar tasviri tushirilgan. Bir tomonda afsonaviy hayvonlar — sher, echki, grifon va to'ng'izning boshi ifodalangan. Bu bejiz emas. Chunki sher azaldan mardlik, botirlik, oliy hokimiyat, oliyjanoblik, mag'rurlik ramzi bo'lib kelgan. Ayrim hollarda olov, quyosh, viqorlik va qahramonlik, qat'iyat, kuch va oqillikning ramziy ifodasiga aylanadi². To'ng'iz, echki va grifon boshlari esa uning ta'sir doirasini yanada kengaytirgan.

Muhrning orqa tomonida-to'rt tomonga qarab intilayotgan ilonlar tasviri tushirilgan. Bunda ham ramziy ma'no bor. To'rt tomonga o'rinalayotgan ilonlar odamzodni to'rt tomondan kelayotgan yovuz kuchlardan qo'riqlaydi, deb ishonishgan. Asotirlarda ilon hosildorlik, ayollik negizi, yer, suv bilan, olov va erkakning urug'lantirish negizi bilan bog'liq ramzlar qatoriga kiradi. Terisini yangilashi esa o'lmaslikni ifodalaydi. Harakatlanib egri to'liqinli iz hosil qilishi mavjudlikning siklik maromi va bo'lg'usi energiya kuchini mujassamlashtiradi³. Shuningdek, u boylik, donishmandlik va uzoq umr kabi ramziy ma'nolarga ham ega.

Farg'ona vodiysining So'x qishlog'idan topilgan, qora toshdan ishlangan ikki boshli zaharli ilon tasviri yirik tumorda ifodalangan. Bronza davriga oid ushbu tumorda tosh sathi mahorat bilan yaxshi ishlov berilgan. Silliq tanada oq chuqurchalar bo'lib, ularga oqish gips berilgan, ko'z va tishlari inkrustatsiya uslubida ishlangan va qimmatbaho toshlar bilan to'ldirilgan⁴. Ilon tanasidagi yassisimon o'ymalar ganch bilan to'ldirilgan, burg'ulangan ko'zlari va tishi uchun mo'ljallangan chuqurchalar yaltiroq nodir toshlar bilan bezatilgan.

¹ Ремпель. Л.И. Цепь времен. — Т.: 1987. 158 стр.

² Минзбоева Д. Тимсоллар тилсими. — Т.: Янги аср авлоди, 2008. 93 б.

³ Минзбоева Д. Тимсоллар тилсими. — Т.: Янги аср авлоди, 2008. 82 б.

⁴ Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати тарихи. — Т.: Ф. Фулом, 2010. 561 б.

O'zbekiston hududlarida yaratilgan qadimgi davr san'atida ilk diniy tasavvurlar fetishizm bilan bir qatorda totemizm e'tiqodida ham o'z aksini topgan. Dastlab totem sifatida hayvonlar, ko'proq ov hayvonlari e'zozlangan. Keyinroq esa, qarindoshlik munosabatlari boshqa hayvonlarga ham o'tgan, ba'zan o'simliklar, tabiat hodisalari bo'lgan yomg'ir, quyosh, shamol va boshqalarga ham tarqalgan. O'zbekiston hududida keng yoyilgan yillik taqvimning muchal hisobi ham totemizm bilan bog'liq. Odatda odamlarning tug'ilgan yillari muchal bilan aytiladi: mush (sichqon), mor (ilon), asp (ot) va hokazolar¹.

O'zbekiston tasviriy san'atida inson-hayvon obrazlari mavzusi turli e'tiqodlar, tushunchalar negizida birlashtiruvchi totem sifatidagi tasavvurlar hozirga qadar saqlanib qolgan. Bunday qarashlarda dunyo ikkita ilohiy kuchlar qo'shiluvidan yaralgan, degan tasavvurlar mavjud. Ularning eng qadimiysi Gopodshoh-odam buqa timsolidir.

H. Karomatov turkiy xalqlarning ilk ajdodi O'g'uzxon siymosi ham buqa bilan bog'lanishini ta'kidlaydi² O'zbekiston tarixi davlat muzeyida saqlanuvchi eramizdan oldingi V-IV asrlarga oid tosh muhrda Gopotshohning tasviri mavjud. Unda obraz harakatdagi holatda ishlangan.

«Tuproqqal»ada eramizdan avvalgi II asrga oid ho'kiz tanali va odam yuzli haykalcha topilgan. Haykalchani uzunligi 10.6 sm, balandligi 8 sm ni tashkil etadi. Uning bosh qismini ishlashga alohida e'tibor berilgan. Bo'yni uzun va dumaloq, qoshlari biroz chimirilgan, ko'zlari esa katta-katta ochilgan holatda ishlangan. Qovoqlari bo'rtma, soch-soqollari turtib chiqqan, qorachig'i ajratilmagan. Qanshari tor, baland puchuq burnining quyi qismi keng. Uncha katta bo'lmagan og'zi burniga yaqin joylashtirilgan, bo'rtma lablarining chetlari biroz ko'tarilgan. Dumaloq jag'ining ayrim joylari singan. Bosh kiyimining tepa qismi qo'y yoki ho'kiz shoxiga o'xshab biroz turtib turadigan ko'rinishda. Uzun dumi o'ng yoniga qayrilgan. Haykalcha yaxshi kuydirilgan. Yaxshi o'rnashib turishi

¹ Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Т.: 2010. 361 бет.

² Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: 2008. 102 б.

uchun oyoqlari kerilgan. Qizg'ish tuproqdan ishlangan va qizil angobga bo'yalgan¹. Talli-Barzu shahri xarobalaridan topilgan yirik hajmdagi idish sinig'ida ham ho'kiz-odam tasviri ishlangan. Tirlangan tasvirli bu idishni K.Trever eron ahmoniyalarigacha bo'lgan davrga tegishli degan xulosaga keladi. Buning isbotini «Avesto»dan izlaydi. Haykalchada Qubodshohning badiiyashtirilgan ramziy obrazi yaratilganligini qayd etadi. Boshiga toj kiygan hukmdor, tanasi esa qanotli ho'kiz timolidagi Qubodshoh tasviridan yurtimizda topilgan haykalcha toji va qanoti yo'qligi bilan farq qiladi².

Gopodshoh obrazi IV–V asrlarda vatanimiz hududlaridan uzoq Sibirda yashovchi turkiy qabilalar san'atiga ham kirib borganligi kuzatiladi. Ungi daryosi etaklaridan topilgan o'yma tosh muhrlar ham buni tasdiqlaydi. Bir necha muhrlarda boshiga toj kiygan qanotli ho'kiz obrazi tasvirlangan. Afsonalarda tilga olingan Qubodshoh esa otashparastlarning qadimiy muqaddas kitobi «Avesto»da chorvachilik va suv xudosi sifatida tilga olinadi. Gavomardga nisbatan «shoh-Cho'pon» so'zining ishlatilishi ham shundan³. Qal'aliqir-2 manzilidan antiqa idish topilgan. Idish qopqog'ining ustidagi qavariq rasmda ham olamning yaratilishi va kosmik tuzilishi ifodalangan. Yumaloq shakldagi qopqoqning pastidagi uchburchakka o'xshash yarim doirachalar tog'larni ifodalab, yer yaralishini anglatuvchi ramzdir⁴. O'rtadagi barglar – hayot daraxti. Ikki chetidagi doirachalar esa Quyosh va Oyning shartli obrazi. Bu esa Gopodshoh paydo bo'lishidan oldin yer va samoviy yulduzlar hamda hayot daraxti yaratilganligidan dalolat beradi. Shu tariqa yer bilan osmon ayri etilgan. Tasvirning markazida Gopodshoh beligacha buqa, tepa qismi qanotli odam timsolida o'yib ishlangan. Boshning tepasida esa qadim Sharq⁵ tasvirlaridan ma'lum bo'lgan

¹ *Мамбетуллаев М.* Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари//Санъат, 2000. – № 4.4б.

² *Кароматов Ҳ.* Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: 2008. 102 б.

³ *Мамбетуллаев М.* Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари// Санъат. 2000. – № 4.4б.

⁴ *Мамбетуллаев М.* Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари// Санъат. 2000. – № 4.4б.

⁵ *Мамбетуллаев М.* Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари. – Т.: Санъат. 2000 № 4. 4-б.

g'isht tashish savati aks etib, shunga ko'ra, ilk quruvchi sifatida Gavomard «Shohnoma»dagi Qayumars bilan uyg'unlashadi¹.

Shunday qilib, Gopodshoh erkak bo'lsa, «drvaspa» ayol sigir siymosida gavdalandirilgan. Keyinchalik bu mavzu Odam Ato va Momo Havo haqidagi afsonalar tarkibida barcha xalqlar mifologiyasiga chuqur kirib borgan.

Dunyo yaratilishining ilk totemi sifatida buqa ulug'langan bo'lsa, ayrim hollarda hayot daraxti ham u bilan yonma-yon tasvirlangan. Bu bejiz emas. Negaki, totemizm da ajdodlarimizning turli o'simliklar va daraxtlar o'rtasidagi qandaydir g'ayritabiiy qarindoshlik aloqalari bor, deb taxmin qilingan.

Sharq an'analari da daraxt va boshqa o'simliklar hosildorlik, gullash, mo'l-ko'llik, mangu hayot, o'lmaslik ramzidir. U tepaga qarab o'sishi tufayli samo va inson zoti bilan qiyoslanadi. Shuningdek, daraxt hayot negizining mujassami sifatida hayot bosqichlari: tug'ilish, ulg'ayish, navqironlik, keksalik, so'lish va o'limni ifodalaydi² Aynan shu xususiyatlarga ko'ra, daraxt qadimdan turli jonzodlar bilan yonma-yon, ba'zida qarama-qarshi tasvirlanadi.

Talli-Barzu arxeologik manzilini o'rganish jarayonida topilgan ashyolar orasida XI–XII asrlarda ishlangan sopol idish alohida ahamiyatga ega. Undagi lavhada buqalar, yulduzlar va hayot daraxti tasvirlaridan naqshli tasvir ifodalangan. Unda uchta juft buqa orqa oyoqlariga ko'tarilgan, oldingi oyoqlarini bir-biriga uzatgan, ya'ni bashoratgo'y jarchi holatida aks ettirilgan. Har bir juft buqalar orasida hayot daraxti tasviri bor, daraxt fonida yulduzchalar va turli xalqalar chizilgan³.

Buqalar tasvirining yuqorisida hilol — oy, orqa tomonida esa otashgohning ramziy obrazi bilinar-bilinmas ko'zga tashlanadi. Hilol (yarim oy) olam unsurlarining yuzaga kelishi va yo'qolishi jarayonini

¹ Хлопин И.Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии. Древний Восток и мировая культура. — Л.: 1981.

² Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. — Т.: 2008. 102 б.

³ Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. — Т.: ЖИ ва ЖУ, 2008. 1165 б.

ifodalaydi. U suv va sustlik, ayollik negizi bilan ham bog‘lanadi¹. Yulduzchalar bilan birga tasvirlanishi esa jannat ramzini anglatadi.

Eramizdan oldingi II ming yillikda Baqtriyadan ham hayot daraxti yonida Buqa tasvirini kuzatishimiz mumkin. Tilla nishonadagi ushbu kompozitsiya to‘rtburchak shaklida bo‘lib, chetlari bir biriga tutashib ketgan naqshlar bilan bezatilgan. Tasvirda tepadagi nuqrachalar osmonning ramzi – quyosh va yulduzlarni ifodalasa, pastdagi uchburchaklar – yerdagi muhitni anglatadi. Osmon va yer o‘rtasidagi borliq esa buqa va hayot daraxti shaklida tasvirlangan².

Totemistik ramzlar boshqa jonzodlar bilan uzviy bog‘lanadi. Eramizdan avvalgi IV–III asrlarda Xorazmda ishlangan sopol suvdonda ot tanali, burgut boshli, qanotli grifonlar topilgan³. Aylana ichidagi kompozitsiyaning yuqori qismida qanotli afsonaviy ot – grifon aks etgan. Uning pastrog‘ida, ya‘ni kompozitsiya markazida qadimgi dunyo diniy tasavvurlarida fantastik g‘oz ko‘rinishidagi grifon quyosh va olov bilan bog‘lanib, hayot daraxti oldida aks ettirilgan. Bu tasvirni olimlar «Xorazmning g‘aroyib qushi»ni tilkalayotgan grifon sahnasidagi kosmogonik mavzu ekanligini qayd etishgan⁴. Olov faol va nomoddiy unsur tarzida suv va y erga qarama-qarshi qo‘yiladi. Ma‘naviy va ilohiy hodisalar ramzi sifatida havo bilan yaqinlashtiriladi⁵. Quyosh esa eng qadimgi samoviy ramz: hayot manbayi, yorug‘likni, qahramonlik negizini anglatadi⁶. Suvdondagi tasvirda olov grifon koinotni qayta yangilab, o‘zgartirish

¹ *Голстов С.П. Работы Хорезмской экспедиции по раскопкам памятника 5-4 вв. до н.э. Кой-Крылган-Кала. – ВДИ, 1953 №1.*

² *Караматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ., 2008. 115–116 бетлар.*

³ *Караматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ., 2008. 115–116 бетлар.*

⁴ *Минибоева Д. Ўша манба. 37–38 бетлар.*

⁵ *Караматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ЖУ, 2008. 116 б.*

⁶ *Караматов Ҳ. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ЖУ, 2008. 116 б.*

maqsadida fazoviy g'ozni tilka-pora etmoqda. G'ozning orqasida erkak boshi va old tomonida, ko'ksida ayol boshi ifodalangan. Hamla qilayotgan grifon esa ularni bir-biridan ajratadi. Natijada Osmon yerdan ajratilib oraliq masofa yuzaga keladi¹.

O'zbekiston tasviriy san'atida ilk davrlardagi totemistik mavzularda yaratilgan obrazlar va e'tiqodiy ramzlar uzoq asrlar osha turli dinlar ta'sirida o'zgarib, yangicha mazmunda o'z mohiyatini saqlab kelmoqda.

Ilk diniy tasavvurlar qadim ajdodlarimizning qoya va toshlarga chizgan tasvirlarida ham o'z aksini topgan. Vatanimizning turli hududlaridan topilgan arxaik suratlardagi lavhalar bizni ajdodlarimiz badiiyati va ijodiy olami bilan tanishtiradi. Aksariyat tasvirlarda bir-biriga ancha o'xshash lavhalarga duch kelamiz. Echki, tog' qo'chqori, ohu, yovvoyi ho'kiz, qo'tos, bug'u yoki itlarning bittadan yoki to'da-to'da bo'lib yurgan holati, ularning yurishlari, sakrashlari, chopib ketayotganliklari aniq aks etgan. Ayrimlarida o'sha davr odamlari qiyofasini ko'ramiz. Odamlar qo'llarida o'q-yoy bilan hayvonlarni ta'qib qilmoqda, turli hayvonlar terisini yopinib, yovvoyi hayvonlarni quvib, dara chetiga siqib qo'yayotganday tasavvur o'yg'otadi. Surxondaryo viloyati Sherobod tumanidagi Zaravutsoy («oltin olov» degan ma'noni anglatadi) daryosi qirg'oqlaridagi tik qoyalarga ishlangan suratlarni olimlar mezolit davriga mansubligini aniqlashgan. Tasvirda ovchilarning odatdan tashqari bo'lgan niqoblari o'sha joylarda keng tarqalgan yirik tuvaloq qushni eslatadi. Ko'rinishidan bu qushlar yovvoyi ho'kizlardan qo'rqishmagan². Suratlarining qiyosiy tahlili shuni tasdiqlaydiki, ularda ibtidoiy davrning ancha kech uslubi aks etgan. Jamiyatda mifologik tasavvurlar, ishonchlar, afsungarlik va sehr-jodu ta'siri anchayin kuchaygani seziladi³. Toshlarga ishlangan suratlarda asosan ikki xil rang — qizg'ish sariq va yashil bo'yoqlardan foydalanilgan. Undagi manzaralarda ham ikki xil tasvir mavjud.

¹ Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. — Т.: ЖИ ва ЖУ, 2008. 116 б.

² «Санъат» журналі. 1999. 4 сон. 4 б

³ Ҳакимов А.А. Ўзбекистон санъати сарчашмалари// Санъат. 1999. — №4. 4 б.

Birinчисida, ustiga rido yopingan odamlar tasviri bo‘lib, yopinchiq ostidan ularning ingichka oyoqlarigina ko‘rinadi xolos. Odamlarning bo‘yni, qo‘l va boshlari oddiy chizma shaklida ko‘rsatilgan. Bu suratda yovvoyi ho‘kiz ovlash manzarasi aniq aks ettirilgan.

Ikkinchi manzarada odamlar yopinchiqsiz aks ettirilgan; ular gavdasi to‘laligicha chizilgan, boshlari yumaloq shaklda tasvirlangan, orqasidan uzun dumlari ham chiqib turibdi. Qo‘llariga yoy va uzoqqa otadigan allaqanday ov asbobi ushlab olganlar. Ba‘zi qiyofalar qadimgi cho‘l qushiga o‘xshab ketadi. Dumli va yopinchiqdagi figuralar hayvon qiyofasiga kirgan odamlardir. Yovvoyi ho‘kizlarning yugurib, qochib ketayotganidan bu suratda ibtidoiy odamlarning ho‘kiz ovlash payti tasvirlanganligini anglash mumkin.

Mazkur lavha haqida professor L.I. Rempel shunday yozadi: «Narsaning shakli, fakturasi, rang va ritmik chiziq birligini his eta bilish tuyg‘ulari, shuningdek, plastik formalari — haykalchalarni o‘ylab topish, yaratish hamda suratlar chizish, unga boqib, idrok eta bilish sezgilari insonlar ongiga tabiatning go‘zal shakl-shamoyillarini tasavvur etish qobiliyatlarini yuzaga chiqarishdagi ilk ko‘rinishlar bo‘ldi»¹.

Hayvonlar qiyofasiga kirib ov qilish manzarasining tasvirlanishi Farg‘ona vodiysidagi Soymalitosh tog‘i g‘orlarida ham uchraydi. Eramizdan avvalgi II—I asrlarga mansub suratlar ichida o‘yinga tushayotgan ko‘plab dumli kishilar obrazlari ham bor. Bu haqda akademik M.Rahmonov shunday yozadi: «Ular ikki kishi — ikki kishi bo‘lib, bir birlariga yuzma-yuz turib, qo‘llarini barobar ko‘tarib, ehtiros bilan o‘ynamoqdalar. Ayrimlari qo‘llarida doirasimon narsa ushlaganlar. Bu suratlar ov vaqtini emas, aftidan ovga jo‘nash oldidan, uning unumli bo‘lishi uchun qandaydir bir tabiat hodisalariga topinayotgan va afsun qilayotgan holat aks ettirilgan bo‘lsa ajab emas! Ehtimol, doirasimon chizilgan narsa qadimgi musiqa asboblariidan do‘l bo‘lishi ham mumkin. Chunki yuqoridagi

¹ Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. — М.: 1965, стр 17.

bir suratda odam qiyofasida do‘lni baland ko‘tarib dovul qoqayotganga o‘xshaydi. Balki, bu o‘yin quyoshga sig‘inish marosimi bo‘lsa kerak.

Chirchiq vohasida ham shunday manzaralar borligi aniqlangan. Maydonto‘l toshlariga chizilgan suratlar ichida neolit davriga oid echki qiyofasidagi ovchining tasviri bunga misol bo‘la oladi. Arxaik suratlarda qadimgi ajdodlarimizning xorovod o‘yinlari tasvirlangan.

Navoiy shahri yonidagi Sarmish tog‘larida tasvirlangan arxaik suratlar eramizdan ilgari yashagan odamlarning diniy marosimlari aks ettirilgan. O‘zbekiston hududida ilk diniy tushuncha va tasavvurlar qadimiy davrlardan shakllana boshlagan.

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, O‘zbekiston tasviriy san‘ati ildizlari nihoyatda qadimiy zamonlar qa‘ridan oziqlanib keladi. Qadim marosimlar va ilk e‘tiqodlar xalq badiiy tafakkurining dastlabki ko‘rinishidir.

Mazkur meros ajdodlarimiz dunyoqarashlarini qanchalik boyitgan bo‘lsa, ularning aksariyati ilk ramziy tasvirlar va moddiy boyliklar sifatida hozirda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q. Shunday ekan, moziyning uzoq mingyilliklarda yaratilgan san‘atimiz mohiyati – diniy kult va mifo epik mavzularni qaytadan ilmiy o‘rganish, kerakli xulosalar bilan boyitish bugungi kun san‘atshunosligining dolzalb masalalari qatorida alohida ahamiyatga ega.

Nazorat savollari

1. Fetishizm dinning qanday ko‘rinishi?
2. Animizm qanday e‘tiqodga asoslanadi?
3. Shomonlik deganda nimani tushunasiz?
4. Totemizmnda nimaga sajda qilinadi?

Adabiyotlar

1. Мифы народов мира в 2-х томах. – М.: 1991.
2. Раҳмонов М. Ўзбек театри, қадимий замонлардан XVIII асрга қадар. – Т.: Фан, 1975. 24–25 бетлар.
3. Ҳақимов А. Ўзбекистон санъати сарчашмалари. //«Санъат». 1999. № 4, 4–5 бетлар.

4. *Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И.* История искусств Узбекистана. – М.: 1965, стр. 17.
5. *Толстов С.П.* Работы Хорезмской экспедиции по раскопкам памятника 5– 4 вв, до н.э. Кой-Крылган-Кала. – ВДИ, 1953 №1.
6. *Хлопхин И.Н.* Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии. Древний Восток и мировая культура, – Л.: 1981.
7. *Мамбетуллаев М.* Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари// Санъат, 2000. № 4. 4 б.
8. *Абдуллаев Н.* Ўзбекистон санъати тарихи. – Т.: Ф. Фулом, 2010. 561 бет.
10. *Ремпель Л.И.* Цеп времен. – Т.: Ф. Фулом, 1987. – 158 стр.
11. *Кароматов Ҳ.* Ўзбекистонда мозий эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008. 565 б.
12. *Мингбоева Д.* Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008.

2-mavzu: Zardushtiylik dini afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Zardushtiylik dinining paydo bo'lishi.
2. Zardushtiylikning muqaddas kitobi.
3. Tasviriy san'atda zardushtiylikka oid obrazlarning talqini.

Tayanch so'zlar: Zardusht, Avesto, Majus, Anaxita, Mitra, Ahriman, Vertragna, Asha, Xuvarno, Gushtasp, Ozor, Rom, Ama, Tishtar, Qayumars, Otarvaxsh, Ist Vastra, Zavi, Yazishna, Humo qushi, Bod.

Zardushtiylik — «otashparastlik» (zaraostrizm) taxminan eramizdan oldingi VII–VI asrlarda Xorazmda vujudga kelgan. Asoschisi — Zardusht. Pahlaviy tilidagi yodgorliklarni arab tiliga tarjima qilgan olimlar uni «majus» shaklida qo'llagan. Natijada «Zardusht», «Majus», zardushtiylik esa «majusiylik» sifatida qo'llanib kelingan.

Zardusht Avesto tili bo'yicha, «Zaratushtra» bo'lib, «sariq tuya sohibi» yoki boshqa bir manbada «zarrin yorug'lik egasi» degan ma'noni ifodalaydi. Mil. avv. 618-yil Xorazm — 554-yil Balxda katta mavqega ega bo'lgan. Movarounnahr, Xuroson va Eron xalqlarining birinchi voizi, shoiri, din peshvosi; payg'ambari sifatida afsonalardan munosib o'rin olgan.

Istiqlol yillarida rassomlar zardushtiylik mavzusiga alohida e'tibor bera boshladi. Xususan, O'zbekiston xalq rassomi T. Kuryazov «Zaratushtra», «Anaxita», «Axuramazda» kabi bir qator asarlar yaratdi. Bu asarlar Toshkent davlat San'at muzeyi, Nukus davlat muzeyi, Ichanchal'a qo'riqxonasi — muzeyi suratlar galereyasi va xorijiy xususiy galereyalarda saqlanadi.

Rassomning «Zaratushtra» portreti markaziy qismida asosiy obraz qizg'ish, sariq ranglar orqali tasvirlangan. Yuz qiyofasiga e'tibor qiladigan bo'lsak, qoshlarini chimirgan, ko'zlari orqali xalqqa

o'zining falsafasini uqtirayotgandek ma'noli qarashlar bilan ifodalangan. Zardushtning soqoli to'rtburchak shaklda ishlangan. Bunga sabab yaratguvchi xudo – Axuramazda Zardushtni payg'ambar qilib saylaganda Xorazm xalqi uni tan olmaydi, telbaga chiqarishadi va Xorazmdan haydashadi, so'ngra Eron shohi Vishtavsiy uni qabul qiladi va qolgan umrini forslar yurtida o'tkazadi. Ularning azaldan soqolini to'rtburchak shaklda qo'yishganligi rassomga asos bo'lgan. Portretda Zardusht tomoshabinga tik boqib turgan ko'rinishda aks ettirilgan. Kompozitsiyaning markazida uning yuzi qizil, qizg'ish-oq rangga bo'yalgan. Ko'z qarashlari jiddiy, o'ychan va qat'iy holatda turganligi uning ulug', tanlagan yo'lida muqim turadigan buyuk inson ekanligini tasdiqlaydi. Zardushtning boshidagi oq sallasi maxsus usulda orqasidan bir qismi bo'ynidan o'tkazib o'ralgan. Egnida och moviy libos. Boshi orqasida sap-sariq quyosh doirasi berilgan bo'lib, uni zardushtiylarning asosiy sig'inuvchi payg'ambari sifatida aks ettirilgan. Quyosh Zardushtning atrofida undan taralayotgan qip-qizil nur ko'rinishidagi fon sifatida ifodalangan. Bosh kiyimining old qismiga quyosh belgisini bildiruvchi maxsus tilla toshchalardan iborat taqinchoq taqilgan. Undan nurlar taralayotgani ishonarli tasvirlangan.

Asar qahramonining bosh kiyimi oq rangda bo'lib, undagi naqshlar o'z ma'nosiga ega: to'liqinsimon shakldagi naqsh bu ilon tasviri bo'lib, zardushtiylar dinida ilon yer, undagi burgut qanoti – osmon, o'rtadagi naqsh – quyosh, tepadagi gul naqshi esa hayot ramzi sifatida tasvirlangan. Yer, osmon, quyosh ramzlari qo'shilib, Zardusht falsafasi bo'yicha hayotning paydo bo'lishi degan ma'noni bildiradi. Portretdagi qahramonning bosh kiyimini, egnidagi liboslarining oq-moviy ranglar orqali uyg'unlashgan holda tasvirlangan.

O. Muinov tomonidan tasvirlangan «Zardusht» portreti markazida boshi, tomoshabinlarga jiddiy holatda ko'zlarini qadab, chuqur o'y surib turgan holatda yozilgan. Uning boshida oq bosh kiyim, peshonasiga esa sarg'ish tasmani taqib olgan. Zardushtning egnida tilla rangli libos aks etgan. Soqol-mo'ylovi ham shu rangda. Bo'ynida maxsus brilliant taqinchoq tasmasi taqilgan. Qo'lida u tomondan chiqarilgan farmon bo'lsa kerak. Oldida muqqaddas kitob – «Avesto» aks ettirilgan. Yonida yonib turgan olov ifodalaniishi

– ularni olovga, quyoshga sig‘inishlarini bildirgan. Orqa tomonidagi fonda katta oq doira – quyoshning ramziy tasviridir. Obrazning yorqin, iliq, ranglarda berilishi ham shundan. M. Yo‘ldoshev yaratgan «Zardo’sht payg‘ambar» (2000) siymosi mifologik tasavvurlarga asoslanishi bilan qiziqarlidir. Qizg‘ish rangdagi kartina markazida Zardo’sht qanotli afsonaviy tuya ustida ketayotgan yo‘lovchi ko‘rinishida ifodalangan. G‘ira-shira tong qorong‘isida qumlar barxanini qo‘ng‘iroq osgan qanotli tuya karvonboshisi ohista kezib o‘tmoqda. Cho‘ldagi karvon yo‘lini bulutlar ortidagi to‘lin oy nuri yoritib borayotganday. Xorazmcha katta qalpoqli boshidan nur sochib turgan yo‘lboshchi qo‘lidagi tayoqchasi bilan inson zotini ezgulik sari olg‘a boshlamoqda. Boshining biroz tepaga qaratilishi, oppoq soqolining uzunligi uning haqiqiy donishmand ekanligidan dalolatdir. Rassom mazkur mavzuda beshta asar yaratgan bo‘lib, ularning barchasi o‘zining alohida badiiy qiymatiga ega.

Zardushtiylik dinida obodonlik va farovonlik timsoliga aylangan ma‘buda – Anaxita ba‘zi manbalarda hozirgi til bilan – Onaxudo tarzida ham talaffuz qilinadi. Qadimgi dehqonlar yog‘ingarchilik va hosildorlikni bevosita Anaxitaning mo‘jizasi deb hisoblashgan.

G.A. Pugachenkovaning yozishicha, eramizning birinchi asrida O‘rta Osiyoda onazamin bilan bog‘liq tangrilar obrazini ifodalash san‘atda avvalgiday davom etgan. Arxeologik qazilmalar jarayonida Xorazm, Baqtriya va qadimgi So‘g‘diyona yerlarida Kushon podsholari siymosi zarb etilgan tangalar qatori juda ko‘plab ayol timsollaridagi xudolarning sopol haykalchalari topilgan. «Afrosiyobdan topilgan turkum haykalchalarni «Anaxit»lar deb yuritish odat tusiga kirdi»,–deb yozadi G.A. Pugachenkova. – Lekin shuni alohida ta‘kidlash joizki, sakkiz qirrali qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan chamberak taqqan, belidan yuqoriroq bel‘bog‘ bog‘lagan, qunduz mo‘ynasini ustiga tashlab olgan «Avesto»dagi go‘zal qiz siymosidagi Ardivisura Anaxitaga ular deyarli o‘xshash emas, chunki bular qiz emas, bosh kiyimlariga qaraganda turmush qurgan ayollarni eslatadi. So‘g‘diyona tangrisi tabiatning hayotbaxsh kuchlarini ifodalaydi. U «Avesto» bilan bog‘liq Anaxita xudolarning

yig'ma, keyinchalik turli mahalliy sharoitlarga moslashtirib gavdalandirilgan ko'rinishidir»¹.

O'zbekiston qadimiy san'at yodgorliklarida yer-suv, farovonlikka erishish xudosi Anaxita obraziga ishlangan haykallar juda ko'p. Qadimgi haykaltaroshlar Anaxitani bir qo'lida anor yoki olma ushlab turgan ayol shaklida tasvirlaganlar. Arxeologik qazishmalarda Anaxitaning sopoldan yasalgan haykalchalari ko'plab topilganligi ham yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. Anaxita otashparastlik dinining muqaddas kalomi «Avesto»da ham aks ettirilgan. Unda mazkur obrazga professor Rempel shunday ta'rif beradi:

«Anaxita yaxshi kiyingan go'zal bir ayol sifatida, insonning nazokatini, ko'rkini ifodalovchi, qahramonlarga kuch-quvvat va muvaffaqiyat baxsh etuvchi bir shaxsdir». Bu obrazning tasviri to'g'risida yana quyidagilarni o'qiymiz: «Anaxitani doimo go'zal, baquvvat, kamarini baland bog'lagan, oltin ziynatli, ko'p burmali mursak kiygan bir qiz sifatida ko'rish mumkin». Ko'rinib turibdiki, Anaxita obrazi jonli shaxs sifatida ta'riflanadi. Demak, buning timsoli asrlar bo'yi yaratilib Vatanimizning turli hududlarida topilgan san'at yodgorliklari ichida turlicha ko'rinishga ega bo'lgan².

Qoraqalpog'istonlik haykaltarosh J. Qutimurodovning 1996-yilda yaratgan «Anaxita» asariga san'atshunoslar tomonidan juda yuqori baho berildi. Anaxita obraziga zamonaviy dastgohli rangtasvirchilar tomonidan ham murojaat etilgan. T.Kuryazovning «Anaxita» asari kompozitsiyasi markazida oppoq libosda odamlarga yaxshilik keltiruvchi iloha obrazi tasvirlangan. Unda ezgulik, insonparvarlik xislatlari Xorazmning zamonaviy go'zal qizlari timsolida ifodalangan. Qahramonning nozik karashmalari, yuz tuzilishi, boshidagi mahalliy do'ppisi va hatto zebu-ziynati ham bir-biriga mos holatda aks etgan. Asarning orqa fonida Ogahiyning o'z qo'llari bilan ekkan tut daraxti asosiy ramz qilib olingan. Garchi u oddiy

¹ Пугаченково Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. — М.: Искусство, 1965. стр. 72.

² Ремпель Л.И. Киропластика — скульптурная терракота. В кн: Выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. — Т.: Фан, 1960 стр. 41.

tut daraxti bo'lsa-da, bir qaraganda ilohiy qush – Xumo¹ tasviriga ham o'xshab ketadi. Shu bois uni ilohiy daraxt deyish mumkin. Zero, tut daraxti uzoq umr ko'radi, mevasi shirin va juda serhosil bo'ladi. Rassom Anaxitani ana shu daraxtning hosiliga, mo'l-ko'lik olib kelishiga, odamlarni har xil balo qazolardan, yomon ko'zlardan saqlashiga ishora qiladi. Ilohaning yomg'ir fonida ishlanishi, ustidagi liboslari hilpirab turishi go'yo oqayotgan suvni eslatadi.

Zardushtiylikning asosiy ta'limoti muqaddas «Avesto»da jamlangan. «Avesto» parfyoncha «orastak» – matn, – degan ma'noni anglatadi. Ko'pincha, «Zend-Avesto» ya'ni, tafsir qilingan matn ham deb ataladi. «Avesto» eramizdan oldingi birinchi ming yillikning 1-yarmida vujudga kelgan. Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov tarixchi olimlar bilan qilgan suhbatida «Eng mo'tabar, qadimgi qo'lyozmamiz «Avesto»ning yaratilganiga 3000 yil bo'lyapti. Bu nodir kitob bundan XXX asr muqaddam ikki daryo oralig'ida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlarga qoldirgan ma'naviy, tarixiy merosdir. «Avesto» ayni zamonda bu qadim o'lkada buyuk davlat, buyuk ma'naviyat, buyuk madaniyat bo'lganidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdirki, uni hech kim inkor etolmaydi»².

2001-yil Birinchi Prezidentimiz tashabbusi bilan vatanimizda «Avesto» ktobining 2700 yillik yubileyi o'tkazildi. Xorazmda «Avesto» bog'i tashkil qilindi. Bog'ning o'rtasida mazkur muqaddas kitobning ulkan ramziy shakli barpo etildi. Aynan shu yili kitobning A. Mahkam tomonidan tarjima qilingan matni N. Jo'rayev va T. Mahmudovlar so'zboshilari bilan «Sharq» nashriyot matbaa konserni tomonidan chop etilib, o'quvchilar hukmiga havola etildi.

Birinchi Prezidentimiz mazkur yodgorlik majmuaning tantanali ochilish marosimida shunday degan edi: «Biz uchun «Avesto» kitobi nafaqat qadimiy tarixiy yodgorlik, nafaqat millatimizning va unga xos bo'lgan qadriyatlar va madaniyatning tomiri ming-ming yillarga borib taqalishini tasdiqlaydigan tarixiy hujjat sifatida qadrlidir. Bu bebaho asarning biz uchun ahamiyati – avvalo uning olis-olis

¹ *Саламзаде Э. Хумо и симург – священные тюрские птицы. (Сборник ст. проблемы искусства и культуры).* – Баку.: 2011. – №2. стр. 5–11.

² *Авесто. (Альбом-монография).* – Т.: Шарқ, 2001. 3.

davrlarda ham xalqimizning milliy xususiyatlari va fazilatleri umumbashariy qadriyatlar bilan doimo uzviy bog‘lanib ketganini isbotlaydigan hayotbaxsh manba bo‘lgani uchun ham qimmatlidir.

Bir so‘z bilan aytganda, biz bugun yangi hayot, yangi jamiyat qurish va buyuk kelajak sari intilib yashayotgan ekanmiz, mana shunday manbalar o‘zligimizni anglashda, buyuk tariximizdan ma’naviy oziq olib, g‘urur-iftixor bilan yashashimizga, ertangi kunga katta ishonch bilan qarashga mustahkam zamin yaratadi, desak, hech qanday mubolag‘a bo‘lmaydi»¹.

«Avesto» ta’limotiga ko‘ra olam ikki asosdan, bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan ikki ibtidodan — yorug‘lik va zulmat, kun va tun, yaxshilik va yomonlikning to‘xtovsiz kurashidan iborat. Ana shu qarama-qarshi kuchlar bilan bog‘liq bir necha ma’budalarga sajda qilingan. M. Mahmudovning O‘zbekiston Davlat tarixi muzeyida 7x2,5m hajmdagi «Avesto haqiqati» nomli mahobatli devoriy rangtasvir pannosi mayin lirizimli, shoirona hislarda, teran tasvirlangan. Rassom pannoda qadimiy ta’limotning mohiyatini bera oldi. Panno markazida Zardo’sht, uning qo‘lida suv to‘la ko‘za, orqasida — Quyosh. Zardo’shtning chap tomonida 4 ta oq ot qo‘shilgan aravada Anaxita. Pastda oyog‘ini ilon chaqqanidan keyin, yelkasidan odam miyasi bilan oziqlanadigan ikkita ilon o‘sib chiqqan hukmdor(Zahhok)ning mifologik o‘g‘li tasvirlangan. U ilonlarni boqish uchun har kuni odam o‘ldirib, uning miyasini yelkasidan o‘sib chiqqan ikki gazandaga berar edi. Shuning uchun Anaxita uni o‘ldiradi. Rassom «Avesto»ning bir necha yonayotgan varaqlarini tasvirlab, miloddan avvalgi 329–327-yillarda O‘rta Osiyoni bosib olish maqsadida kelgan Iskandar Zulqarnayn boshchiligidagi yunon-makedonlar ilohiy kitobni qanday yo‘q qilganini ko‘rsatib bergan.

Panning o‘ng tomonida qiz va ot tasvirlangan. Uning quyi qismida qo‘lida me’moriy yodgorlik andozasini ushlab turgan yigit ifodalangan. Bu bilan otashparastlik dini birodarlik, ijod va osoyishta hayot, jonzodlar va inson bir-biriga bog‘liqligini ta’kidlash asosida

¹Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримовнинг Урганч шаҳрида «Авесто» китобининг 2700 йиллигига бағишлаб бунёд этилган ёдгорлик мажмуасининг тантанали очилиш маросимида сўзлаган нугқидан. 2001 йил 3 ноябрь.

kelib chiqqaniga ishora qilingan. Asar ranglari ham ma'lum ma'noga ega. Sariq, to'q sariq, jigarrang, oq ranglardan foydalanib, pannoda iliq harorat hosil qilingan. Pannoning mazmuni, ishlanish usuli va texnikasi o'z o'rnida to'g'ri hal etilgan»¹.

Ahriman – Axuramazdaga qarshi qaratilgan zulmat, qorong'ilik, ochlik, vabo, ayoz, jang, zaharli jonivorlar kabi barcha yovuzliklarni yaratuvchi va boshqaruvchi iloh. Dastlab «Anhrimaynu» deb atalgan. Keyinchalik Ahriman shaklida qayta o'zgartirilgan. Tasviriy san'atda u yovuzlik timsoli sifatida ifodalanadi. Anhramaynu (fors tilidagi o'rta asr manbalarida Ahriman, yunon adabiyotlarida Areimanios, Ariman) – zardushtiylikda yovuz kuchlar, zulmat va o'lim boshlig'i, Ahuramazdaning dushmani, inson ruhiyatidagi salbiy hissiyotlarning timsoli.

Mitra – zardushtiylikning eng muqqadas sanalgan ilohalaridan biri. Mitraga quyosh va yorug'lik, pokizalik va haqiqat xudosi, dehqonlar va chorvadorlar himoyachisi, hosil, ma'murchilik va to'kin-sochinlikni ta'minlovchi sifatida e'tiqod qilingan. Ahuramazda bilan odamlar o'rtasidagi asosiy vositachi, jangovar yigit siymosida tasvirlangan. Anxramaynuga qarshi chaqmoqlari bilan kurashgan, kamalakka Mitraning kamoni, o'q otuvchi yoyi deb sig'inganlar. Qadimda Hindiston, Eronda bosh xudolardan biri quyosh ma'budasi darajasiga ko'tarilgan. Mitraga yorug'lik, pokizalik va haqiqat xudosi sifatida e'tiqod qilingan. Miloddan avvalgi oltinchi asrdan Mitraga sig'inish kichik Osiyo hamda Furot va Dajla daryolari oralig'ida tarqaladi. Keyinroq Mitraga sig'iniladigan alohida din – mitraizm paydo bo'ldi. Bu din ellinlar orasida, milodning birinchi asridan boshlab Rimda, II asrdan butun Rim imperiyasida mashhurlik cho'qqisiga erishadi.

Mitra ta'rifida quyidagilar hikoya qilinadi: «Biz qo'shinni janga tayyorlaydigan, jangchilarni yig'adigan Mitraga, qo'shinni janga moslab saf torttirgan, yov safini titratib, lashkar boshida turib jangga kiradigan kuchli, qudratli yo'l boshchiga sajda qilamiz. Mitra aravada turib, suyakdan mohirlik bilan ishlangan, buqa terisidan tarang qilib tortilgan yoyidan minglarcha o'q uzadi, uning o'qlari fikrday

¹ Левтеева Л. Рассом нигоҳида ўтмиш ва бугун//Саъъат. 2014. №2. 22–23 бетлар

tez uchadi, fikrday tezlik bilan devlar boshiga borib yog‘iladi. Mitraning yordamchilari ham uning o‘zi kabi qudratli pahlavonlardir. Shulardan biri Axuramazda tomonidan yaratilgan Vart-rangadir. Mitra oldiga Vertranga yugurib boradi. U kelishgan gavdali, har qanday hayvonni bir tishlashda halok qiladigan o‘tkir tishli, juda bahaybat biquvvat, g‘oyat sho‘x, hujumdan toymaydigan, chopog‘on, temir oyoqli, temir dumli, temir jag‘li to‘ng‘izdir. U dadillik bilan yuguradi, dushmanlarni tilka-pora qiladi, ularni yengib, yo‘q qiladi...»¹.

Gavomard, Kayumart, Axuramazda yaratgan ilk bashardir. U yaratuvchi bunyod etgan astumand (moddiy) olamning oltinchisi. Uning yaratilish muddati yetmish kun, ya‘ni oxirgi chahanbar (yaralishning so‘ngi pallasi)da xotima topadi. Kayumars fikr qiluvchi ilk odam va hukmdor edi. Shu sababli u Axuramazdaning niyat va ta‘limotini anglab yetdi.

Samarqand viloyatidagi Ishtixon shahrida qadimgi zardushtiylik ma‘budalarining tasviri tushirilgan Ossuriy devori saqlanib qolgan. Tosh devorda uchta ma‘buda timsoli bo‘rtma shaklda ishlangan.

Surxondaryo viloyati Jarqo‘ton shahri xarobasida otashparastlar ibodatxonasi borligi aniqlangan. Mazkur yodgorlik O‘rta Osiyo va O‘rta Sharqdagi eng qadimiy otashkadalar qatorida tilga olinadi. Jarqo‘ton otshkadasida A. Asqarov rahbarligidagi arxeologik ekspeditsiya tadqiqot ishlarini olib borgan (1973-yildan). Otashkadaning tarxi to‘g‘ri to‘rtburchak bo‘lib, devor (qalinligi 4,5 m) bilan o‘ralgan. Unda doira shakldagi 6 ta sajdagoh, 5 ta muqaddas quduq, tabarruk ashyolar saqlanadigan maxsus xona va boshqa xo‘jalik xonalari bo‘lgan.

Otashparastlarning eng muhim marosimlaridan biri ostadonlar bilan bog‘lanadi. Ajdodlarimizning bunday qarashlari qadimgi dafn hokdonlarining tuzilishi va tashqi bezagida ham o‘z aksini topgan. «Qal‘aliqir obidasining eramiz boshiga mansub ayrim to‘rtburchak ostadonlari qush haykalchasi o‘rnatilgan qopqoq bilan yopilgan. Shunday qushli ostadonlar keyinchalik VI–VII asrlarga mansub Tuproqqal‘a, qadimgi Ohangaron atroflarida joylashgan hozirgi

¹ *Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи.* — Т.: Фан, 1965. 47 б.

O‘ratepa mjzori va boshqa qator obidalardan ham topilgani o‘lkamizda dafn marosimlarining uzviyligi va an‘anaviyligidan dalolat beradi.

Maqbaralarga don va suv uchun idishlar qo‘yilishi ruhning qush siymosida tasavvur etilganligi bilan bog‘liq. Ostadon qopqog‘i-dagi qanot yoygan qush tasviri ruhning samoga uchishini ifodalaydi, devorlaridagi o‘yma naqshlar va shakllar hamda odam boshi haykalchalarini esa, olimlar marhumning ruhi va homiy farishtasini ifodalovchi fravashi, deb hisoblaydilar. Bunga dalil – Samarqand muzeyida saqlanuvchi Loyish ostadonida og‘zi po‘sha bilan bog‘langan kohinlar alangali otashgoh oldida tasvirlanib, qopqog‘ida ikkita farishta o‘simlik novdalari bilan parvoz etayotganligidir. Yon biqinidagi devorlarida kohinlar qo‘lidagi ramzlari bilan tik turishibdi yoki o‘tirishibdi»¹.

Yuqoridagilardan ko‘rinadiki, ostadonlarning tashqi bezagida ramziylik asosiy o‘rin tutadi. Tasvirlangan haykalchalar va mahorat bilan ishlangan o‘yma naqshlar o‘sha davrdagi ya‘ni islomgacha bo‘lgan oliy kuchlarga xos ramzlar bo‘lib, ajdodlar ruhiga sajda qilish e‘tiqodining ashyoviy ifodasi ekanligiga shubha yo‘q.

Ostadonlar shakli turli-tuman bo‘lib, asosi to‘rtburchak shaklida, qopqog‘i esa turli shakllarda, hatto odam boshi yoki qomati ko‘rinishida, ba‘zan xumga o‘xshatib, ayrim hollarda esa o‘tirgan odam qiyofasida yasalgan. Ostadonlarning yuzlariga esa bo‘rtma tasvirlar ishlangan yoki rasm chizilgan. Bu tasvirlarda o‘sha davrlardagi odamlar urf-odati, masalan aza tutish voqealari aks ettirilgan. Bunday ostadonlar O‘zbekiston tuprog‘idan ko‘plab topilgan. Shunday ostadonlardan biri Samarqand viloyatining Mullaqo‘rg‘onida ochilgan. Uning tashqi tomonida bo‘rtma tasvir bo‘lib, unda yonib turgan olovga ikki tomondan odamlar o‘tin, yoqimli is tarqatadigan giyohlar tashlab turgan payti tasvirlangan. Ular og‘izlarini maxsus bog‘lag‘ich bilan berkitib olganlar. Chunki olov muqaddas, unga hatto odamning nafasi ham teg-

¹ Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008. 50 б.

masligi kerak. Olov yonishi tasviri ham xarakterli. Olovning alangalari chiroyli va tartibli qilib ishlangan shakli keyinchalik amaliy bezak san'atida keng ishlatila boshlagan, bu shaklni antifiks deb atashgan.

Ostodonlar tashqi bezagida ayrim qadimiy Xorazm yozuvlari ham bitilgan. Ularni o'qigan V. Livshits o'lkamizning o'ziga xos diniy va ijtimoiy atamalarini kiritadi, shular jumlasidan, xorazmcha shevada maqbara va hokdonlarning nomi: nauslar — «fravartik» — «taqvodorlar ruhlariga mansub, ostodonlar esa «tapankuk» — quticha, sandiqcha; deb atalgan»¹.

Qadimgi Xorazmdagi Tokqal'adan VII—VIII asrlarga oid 100 dan ortiq shunday ko'rinishdagi turli obrazlar aks ettirilgan ostodonlar topilgan, ulardan 20 tasi butun holatda saqlanib qolgan.

«Tokqal'adan topilgan ikkita ostodon qopqog'ining pastki qismi eni bo'ylab qizil chiziq bilan bo'yali, ichida oq rangli kichik uchburchak va xalqachalar chizilgan. Qopqoqning ikki tomonida doira shakli tasvirlangan bo'lib, chapdagi doiraning ichida oq xalqachalar, uchburchak va barglar ifodalangan.

Qopqoqning tepa qismi oq rangga bo'yali, ichida dumaloq diskdan ikki tomonga sariq tasmalar tortilgan, ustida esa hilol tasvirlangan. Uning ichida balqib chiqayotgan Quyoshga o'xshash tasvir bor. Ostodondagi tasvirlar ma'horatni emas, o'lkamizda keng tarqalgan an'anaviy odatni ehtiros bilan ko'rsatishga qaratilgani ko'rinib turibdi. Umuman oy va quyosh ramzlari hukmronlar tojlarini, o'lkamizning turli mintaqalaridagi ostodonlar va devoriy tasvirlarida ko'plab uchraydi»².

Ostodonlardagi Quyosh, Oy va yulduz tasvirlari marhumga yuksak maqomlarga erishish niyatidagi tilak duosi bo'lgan, deyish mumkin. Bu ramzlar Sharqdan Rim imperiyasiga singib o'tib, maqbaralar va Mitra ibodatxonalarida o'z aksini topadi. Hilol oy ichidagi xalqa tasviri Anaxitaning ramzi bo'lgan. Xorazmning kumush tangalarida ham Anaxita tojining ustida hilol, ko'tarilgan

¹ Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. — Т.: ЖИ ва ДУ, 2008. 50 б.

² Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. — Т.: ЖИ ва ДУ: 2008. 54 б.

qo'llarida esa Quyosh va Oy ramzlari ifodalangani ostadonlardagi tasvirlarga mos tushadi, deb xulosa chiqaradi Y. Rapoport¹.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, zardushtiylik dini rivoyatlarida turli ilohlar, samoviy kuchlar, yaxshilik va yovuzlik to'g'risidagi azaliy ta'limotlar jamlangan. Bu holat turli badiiy obrazlar ko'rinishida san'at asarlarida ham aks etgan. Ayniqsa, tasviriy san'at rivojida mifo-epik lavhalar alohida ahamiyatga ega. Shunday ekan, ularni har tomonlama o'rganishimiz zarur.

Nazorat savollari

1. *Zardushtiylik dini qachondan shakllana boshlagan?*
2. *Zardushtiylikga aloqador san'at yodgorliklari qayerlardan topilgan*
3. *O'zbekiston zamonaviy tasviriy san'atida Zardo'sht siymosini qaysi rassomlar ishlagan?*

Adabiyotlar

1. *Махмудов Т. Авесто (Альбом-монография). – Т.: Шарқ, 2001.*
2. *Кароматов Х. Ўзбекистонда мозий эътиқодлари тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008.*
3. *Рapoпорт Ю.А, Лапиров-Скобло М.С. Башнеобразные хорезмийские асуурии. История, археология, этнография Средней Азии. – М.: 1968. Стр 110.*
4. *Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Фан.,1965. 47 б.*
5. *Ремпель Л.И. Киоупластика – скульптурная терракота. В кн: выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. – Т.: Фан, 1960 стр. 41.*
6. *Пугаченково Г.А, Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. – М.: Искусство, 1965. стр. 72.*
7. *Саламзаде Э. Хумо и симург – священные тюрские птицы (сборник ст. проблемы искусства и культуры). – Баку.: 2011. № 2. Стр. 5–11.*
8. *Левтеева Л. Рассом нигоҳида утмиш ва бугун.//Санъат. 2014. № 2. 22–23 бетлар.*

¹ *Рapoпорт Ю.А., Лапиров-Скобло М.С. Башнеобразные хорезмийские асуурии. История, археология, этнография Средней Азии. – М.: 1968. Стр. 110.*

13-mavzu: Firdavsiyning «Shohnoma» asari afsona va rivoyatlari

Reja:

1. «Shohnoma»ning yaratilish tarixi.
2. Dostonning asosiy obrazlari va qahramonlari.
3. Miniatyura san'atida doston voqealarining ifodalaniishi.

Tayanch soʻzlar: Daqiqiy, Firdavsiy, Qayumars, Xushang, Taxmuras, Zol, Dol, Dev, Jamshid, Zahhok, Faridun, Rustam, Suhrob, Siyovush, Afrosiyob, Bahrom, Shangul, Navroʻz, chavgon, miniatyura.

«Shohnoma» qadimgi shohlar haqidagi afsona va rivoyatlar jamlangan epik doston. A. Firdavsiyga qadar XIX–X asrlarda yirik amaldor va lashkarboshi Abu Mansur Muhammad ibn Abdurazzoq Tusiyning topshirigʻiga binoan yozila boshlangan. 957-yilda Abu Mansur al-Maʼmoriy tomonidan nasriy «Shohnomai Mansur» yaratilgan. Bu asarning faqat boshlanish qismigina bizgacha yetib kelgan.

Taxminan 963-yilda Abdul Muayyad Balxiy ham nasriy «Shohnoma» yozgan. U bilan ayni vaqtda Maʼsud Marvaziy va Abu Ali Balxiylar «Shohnoma» bitganlar. Balxiy asarida Firdavsiyning «Shohnoma»sida tilga olinmagan Narimon, Som, Ogush, Vaxodon, Kayshikan nomlari bilan bogʻliq lavhalar majud boʻlgan.

Marvaziy oʻz «Shohnoma»sini birinchi odam va birinchi podshoh Qayumarsdan boshlab, Somoniylar davlatining oxirgi davri tasviri bilan tugallaydi. Bu borada toʻplangan katta tajriba va yigʻilgan salmoqli material asosida somoniy hukmdorlar buyrugʻi va homiyligida Abu Mansur Daqiqiy Nazmiy «Shohnoma»ga qoʻl uradi. Biroq u Zardusht, Gushtasb va Arjast dostonlarini — jami 1000 (ming) bayt yozganda, fojiali tarzda oʻldirilgan.

Keyinchalik, Daqiqiy boshlagan ishni Firdavsiy nihoyasiga yetkazgan: ellik podshohlikdan iborat to'rtta sulola misolida Turon va Eron xalqlarining qariyb to'rt ming yillik tarixi yuksak badiiy mahorat bilan qalamga olingan. Oltmish ming bayt (120 000 misra)dan iborat muazzam «Shohnoma» ustida u o'ttiz yildan ortiq vaqt ishlagan. U eng qadimgi davrlardan boshlanib, sosoniylar shohi Yazdigard uch davrida arablarning Eronga bostirib kirishi bilan yakunlangan. Firdavsiy «Shohnoma»sida Garsxosip haqida batafsil to'xtalmagani uchun Asadiy Tusiy uning faoliyatini keng yoritishni maqsad qilgan.

Doston Qayumars afsonasidan boshlanadi. Bunda Firdavsiy bir so'zamol dehqon hikoyatini keltiradi. Unga ko'ra, ilk bor shohlik tojin odat qilgan zot – Kayumars o'z manzilini tog' ichra quradi va farovonlikka erishib, katta ixtirolar yaratadi. Yo'lbars terisidan insonga yopinchiq tayyorlatadi va uni yopinishga o'rgatadi, insonni parvarish qilib, kiyim-kechak, yegulik to'plashni buyuradi. Qayumars yer yuzidagi birinchi odam va birinchi shoh deyiladi. 30 yillik hukmdorlik davrida mamlakatni adolat bilan boshqarish, zaminni go'allashtirish, kishilarga yaxshilik qilish, yovuz kuchlarga qarshi kurash borasida chinakam ibrat namunasi ko'rsatadi. Bu xususda E. Ismoilova shunday yozadi; «Qayumarsning bunday olijanobliklari to'g'risida Firdavsiydan tashqari Ma'sudiy, Saolibiy va boshqalar ham o'z asarlarini yozishadi. Uning xizmatlari ko'plab fors afsonalarida ham ta'kidlanadi. Afsonalarda aytilishicha, Qayumars tog'da yashagan (bu uning Xudoga yaqinligini bildiradi) hamda birinchi bo'lib, Yerda turmush kechirishning tartib – qoidalarini yaratgan. Ularni qorong'u g'orlardan chiqib, tog'laring quyosh tushib turadigan joylarida uy – joy qurib yashashga o'rgatgan. Qayumars, hatto, hayvonlar hamda qushlarga ham saxovatpeshalik qilgan.

Qayumars to'g'risida afsonalar asosida juda ko'p miniatyura asarlari yaratilgan. Ulardan eng mashhuri Sulton Muhammad mo'yqalamiga mansub bo'lib, u Tabrizda 1522–1525-yillarda ishlangan («Shohnoma». Nyu-Yorkdagi Metropoliten muzeyi, l. 20). «Qayumarsning maskani» (8, r.17) miniatyurasida tog' bag'ridagi go'zal joy tasvirlangan. Unda rang-barang nur taratayot-

gan lojuvard qoyalar, xilma-xil qimmatbaho marvarid toshlar ajib manzara hosil qilib, cho'qqilari tillarang osmonga intilib turibdi. Uning atrofida ko'p kishilar aylana hosil qilgan. Odamlarning o'rtasida kishi, ehtimol, kohin (ruhoniy) bo'lsa kerak. Undan quyiroqda urug' oqsoqollari, qabila boshliqlari Qayumarsga qarashib, uni tinglab turishibdi. Qayumars, baland cho'qqi ustida, xuddi taxtda o'tirganday oyoqlarini kerib, qo'llarini yuqori ko'targancha nimanidir tushuntirmoqda. Qayumarsning o'ng qo'li ko'rsatkich barmog'i yaqinroqdagi qoya ustida joylashib olgan bosh kohinga qaratilgan. U Qayumarsga javob qaytarishga shay holatda. Qayumars bilan kohinning suhbat-muloqotiga ulardan quyiroqda turgan uch erkak diqqat qilib turibdi. Ko'p kishilar ularni yarim aylana qilib o'rab olishgan. Kishilarning oq-sariq va qora ranglari ularning turli qabila vakillari ekanini bildiradi. Ularning barchasi boshlariga yungli telpak kiyishgan. Bu qadimgi ajdodlarimiz mukammal uyg'unlikka xalaqit beradigan hech narsa yo'q, deb bilishadi, shekilli, ularning oldida, gullar ochilib yotgan maydon o'rtasida yirtqich sherlar, ohular, qobon va shoqollar yonma-yon kezib yurishibdi. Miniaturaning o'ng tarafi pastki qismida yoshgina yigitning dam olib yotgan sher bolasini ushlab turgani tasvirlangan. Bir erkak yelkasida g'oz, ikkinchisida kiyikni ko'targanicha daradan Qayumars o'tirgan cho'qqi tomonga xush kayfiyatda ko'tarilib bormoqda. Atrofdagi daryolar shovqin solib oqadi, buloqlar jildiraydi, sharshara sharqirab turibdi. Bu maskanning osoyishtaligi ramzidir. Sharshara — suvning ezgulik ruhi — «Aurvati» (ya'ni salomatlik), o't- o'lan, o'simliklarning barq urib yashnashi mamlakatning ravnaq topgani, uni «axura» — o'simliklarning homiy ruhi Amartat («hayot manbayi», «mangulik») va Zamin ruhi — Spanta Armaiti qo'llab-quvvatlab turishini bildiradi. Atrofdagi kishilarning diqqat-e'tibor bilan nazar solishi ularning o'z hukmdorlari — shohga cheksiz sadoqatidan dalolat beradi. Ularning barchasida hayotda tinchlik va mutanosiblik, barqarorlik, afsonaviy farovonlik mavjudligi to'g'risida kuylanadi. Diqqat bilan qaralsa, odamlarning qiyofasi qoya ko'rinishi bilan nozik chizgilar orqali mutanosiblashtirilgani hamda bu orqali tabiat, odamlar va hayvonlar bir-biriga bog'liq yaxlit vujud ekani ta'kidlangani bilinadi. Qayumars va uning

atrofidagi kishilar rang-tusi deyarli bilinmaydigan kiyim kiyishgan. Bu ham ularning o'zaro, yaqinligini, shohning rangsizlik olamiga qo'shilib ketganini bildiradi.

O'rta asrlar miniatyuralarida gullayotgan dov-daraxtlar va bargsiz, quruq saksovullar tasviri beriladi. Bu bilan Qayumarsning ezgu ishlari dastlab yovvoyi tabiatni madaniylashtirgani, bu esa jamiyatning rivojlanishi va ravnaq topishiga olib kelganiga ishoradir. Mazkur miniatyurada ham o'sha zamonlarda donishmand Qayumars boshqargan jamiyatda mukammal uyg'unlik bo'lgani, bundan odamlar g'oyat mamnunligi, ular o'rtasida o'zaro ishonch, samimiy hurmat hukm surgani, g'azab, nafrat, hasad bo'lmagani, kishilar hukmdorning otalarcha bergan nasihat-maslahatlariga chin dildan amal qilishgani ta'kidlanadi. Hukmdorning yig'indagi so'zlariga kishilarning astoydil quloq solishini ko'rsatish orqali hayotda zardushtiylik ta'limotidagi – «ezgu fikr va rost so'z» (shoh tomonidan aytilgan), «ezgu amallar» (shoh ko'rsatmalarining amalga oshirilishi)ning o'zaro birlashgani ko'rsatiladi. Bu keyinchalik so'fiylik ta'riqati uchun ham asos qilib olingan. Miniatyurada ideal shoh va u amalga oshirgan ishlarning samarasi ifodalangan. Qayumarsning zaminda amalga oshirgan ishlari uning nomini asrlar davomida xalqlar xotirasida abadiy o'chmas qilib qoldirdi»¹.

Qayumars o'ttiz yil podshohlik qilib, davru-davron suradi. Uning hunarda, aqlda tengsiz Siyomak ismli yolg'iz o'g'li bor edi. Ahriman ismli bir nobakor dev uning kun sayin ortib borayotgan shon-shuhratiga hasad qilib, unga qarshi qo'shin tortib keladi. Ahriman qo'qqisidan Siyomakka tashlanib o'ldiradi. Siyomakning o'g'li Xushang bobosi Qayumars bilan birlashib, devni o'ldiradi va undan otasining qasdini oladi. Shu tariqa Xushang podsholigi boshlanadi.

Afsonalarga qaraganda, **Xushang podshohligi** 40 yil davom etadi. U butun olamga adolat o'rnatadi. Insonning farovon yashashi uchun turli ixtirolarga qo'l uradi. Toshdan temirni ajratishga muvaffaq bo'ladi, temirdan bolta, arra va tesha yasattiradi. Ariqlar qazdirib cho'lga suv chiqaradi. Insonlarni dehqonchilik sirlaridan

¹ *Исмоилова Э. Миниатюраларда Қайумарс ва Жамшид қиёфаси. – Т.: Санъат, 2002 йил.*

voqif etadi. Olovni kashf etib, qishda «Sada» bayramiga asos soladi. Umri poyoniga yetgach, o'g'li Taxmurasga taxtni topshiradi.

Taxmuras taxminan o'ttiz yildan oshiq hukmdorlik qiladi. Aksariyat kashfiyotlar uning davrida amalga oshiriladi. Eng avvalo, u barcha hayvonlarni turlarga ajratib chiqadi va nom beradi. Qushlarni kuzatib, ularning tilini o'rganadi. Tovuq va xo'rozni uy parrandasiga aylantirishga farmon beradi. Eng yirtqich devlar hukmdorini yengib, ularga jilov solib minib yuradi. «Devband Taxmuras» nomini olishi ham shundan. Undan so'ng taxtni Jamshid egallaydi.

Dostonda tilga olingan **Jamshid** – Eronda peshdodiyalar sulolasining to'rtinchi va eng mashhur hukmdoridir. U shoh Taxmurasdan so'ng, taxminan 200 yil podshohlik qilgan.

Jamshidni ba'zilar Hazrat Sulaymonning aynan o'zi, deb ta'kidlashadi. Uning sharobni ixtiro qilganligi boisdan shoirlar o'rta-sida «Qadahiy» nomi bilan ham mashhurdir. Keyinchalik topilgan qadimgi hind brahmanlari afsonalariga ko'ra, bu hikoyaning hind afsonalarida ham mavjudligi aniqlandi. Haqiqatan, Zardusht, braxmaniylar dinidan ajralib chiqib, alohida bir mazhab ta'sis etish uchun vataniga badarg'a qilinib, Eronga kelib qolgan. Shunga binoan eroniylar qadimgi hind afsonalarini o'rganishgan. Qadimgi Eronning tarixi Zardushtning kitobi – Zandovastodan olingan. Qadimgi hind afsonalarida Jamshid yoki Jamo Shaydo quyoshni eslatuvchi bir ma'bud ismi bo'lib, bu ismni tashkil qiluvchi so'zlarning birinchisi – «hukmdor» va ikkinchisi quyosh ma'nosidir, ya'ni «quyosh podshoh» demakdir. Jamshid haqida Navoiy, Tabariy, Beruniy asarlarida ham eslatib o'tiladi.

Jamshid Istahr shahrini bunyod etib, mamlakatda behad farovonlikni vujudga keltiradi, sharbatni ixtiro qilib, Navro'zni yangi yil bayrami sifatida nishonlashni joriy etadi. U hatto Zardushtdan ilgari Eronda mavjud bo'lgan bir diniy mazhabga asos solgan. Oyna ixtiro qilgan hamda odamlarni hayvon terisiga o'ranish o'rniga gazmoldan tikilgan kiyim kiyishga o'rgatgan. Davlat tuzumini tashkil etib, aholini tabaqalarga bo'lgan.

XI asrdan boshlab, muarrixlar, solnomachilar shaxsning jamiyatdagi rolini boshqacha talqin qila boshladilar. «Avesto»dagi

«Oltin davr» afsonasi qahramoni Jamshid-Yima («Yasna», IX boʻlim, 77-bet) nomi bilan bogʻliq rivoyat bunga misol boʻla oladi. Jamshid yovuz kuchlarga qarshi kurash olib boradi. U «Hamma mavjudotlardan eng goʻzali, odamlar orasida quyosh misoli» deb taʼriflanadi.

«Jamshid oʻzining 200 yillik hukmdorlik davrida xalq manfaati yoʻlida juda buyuk jasoratlar koʻrsatadi. Uning ishlari toʻgʻrisida afsonalar toʻqiladi, solnomalar va badiiy asarlar yoziladi. Afsonalarda aytilishicha, Jamshid sugʻorib dehqonchilik qilinadigan yerlarni uch marta kengaytiradi. Uning davrida aholi ham, hayvonlar, parrandalar soni ham, qishloq xoʻjalik mahsulotlari yetishtirish ham keskin koʻpayadi. Jamshid atrofi mustahkam paxsa devor bilan oʻralgan shahar qurdiradi. Uning saltanatidagi odamlar va hayvonlar mangu yashagan, oʻt-oʻlanlar mutloqo qurib sargʻaymagan. Goʻyoki ular yerdagi odamlar, hayvonlar, oʻsimliklar abadiylik baxsh etuvchi ilohiy neʼmat bilan oziqlanishgan. Uning saltanatida odamlar jazirama issiq, qahraton sovuq, kasallik, rashk, hasad, keksalik, oʻlim kabi ofatlar nimaligini bilishmagan. Yovuz devlarni itoat qildirib, odamlarning ogʻir ishlarini ularga bajartirgan. Shuncha ezgu ishlarni amalga oshirganiga qaramasdan juda katta xatoga yoʻl qoʻyadi, u oʻz kuch-qudratiga mahliyo boʻlib, xudoni unutdi, xalq bilan bamaslahat ish qilmay qoʻydi. Yer yuzida «oltin davr» shu tarzda barham topdi. Ideal hukmdor ham yolgʻon, aldovga ishongani, xalqdan ajralib qolgani, xudoni unutgani tufayli ana shunday fojeaga uchradi. Ammo Jamshidning ezgu ishlari unutilmadi. Ular tasviriy sanʼat asarlarida, solnomalarda sharaflandi.

Muhammad Sulton «Shohnoma» syujeti asosida ishlagan miniatyurasida Jamshid faoliyatidagi mana shu yorqin jihatni tasvirlagan. Miniaturada oʻsha davr tasviriy sanʼat asarlarida anʼanaga aylangan manzara — atrofi baland qir-adirlar yastanib yotgan keng oʻtloq va gullarga burkangan daraxtlar koʻrsatilgan. Maydon oʻrtasida suyanchiqlari baland taxt ustida temuriy sultonlarga xos libos va boshiga toj kiygan yosh hukmdor oʻtribdi. Oʻsha davrda hukmdorlarni xuddi shunday tasvirlash anʼana sanalgan. U qarshisida toʻgʻri burchakli temir parchasiga ishlov berayotgan temirchiga qoʻllari bilan ishora qilib, nimanidir

tushuntirmoqda. Miniaturaning quyi qismida taxt oldida bir necha guruh hunarmandlarning turli yumushlarni bajarayotgani ifodalangan. Chunki «Oltin davr»da qishloq xo'jalik ishlari, g'alla-chilik, chorvachilik, tibbiyot, temirchilik, turli asbob-uskunalarni tayyorlash yuksak darajada rivoj topgan. Shundan kelib chiqib, miniatyurada ikkita erkakning temirlarni bolg'alab ishlov berayotgani, bir kampirning g'altak aylantirib, ip yigirayotgani, to'quv dastgohi yonida tik turgan bir erkakning quloch-quloch oq mato to'qib qo'ygani, miniatyura markazida bir yigitning o'choq oldida turib, bosqon bosayotgani, uchta o'smirning yana nimadir yumush bilan band ekanligi alohida lavha sifatida tasvirlangan. Yerdagi hali tayyor bo'lmagan egar, uning yonida turli uskunalar turibdi. Boshlariga salla o'ragan to'rt yigit ikkitadan bo'lib taxt yonidan kursida o'tirishibdi. Beshinchi yigit esa musavvir yashagan zamonga mos kiyingan. Ularning barchasi bo'layotgan ishlarni kuzatib, qizg'in bahslashib turishibdi. Ikkita katta yoshli erkak Jamshidning mulohazalarini ma'qullayotganday bosh tebratishmoqda. Hunarmandlarning barchasi boshlariga uchli qalpoqlar kiyishgan. Musavvir miniatyurada syujetga islom dini nuqtayi nazaridan yondoshgan; u erkaklarning boshlariga oq salla o'ragan, to'quvchi ayollarni esa oq ko'ylakda, boshlarini o'ragan ro'mollarini yelkasidan oshirib tashlagan holda tasvirlagan.

Zardushtiylik davrida barcha kasb-hunarlar rivojlangan. «Avesto»da ham hamma faol mehnat bilan shug'ullanishi zarurligi ta'kidlanadi. Shu boisdan musavvir ham Jamshid zamonidagi ana shu holatni aks ettirishga alohida e'tibor bergan.

Go'yoki Jamshid o'z shonu shavkatidan va saltanatidan mag'rurlanib ketib, xudolik da'vosini qilgan emish. Oqibatda Arabiston yarimorolidan, ehtimol Yamandagi od qavmidan Zahhok ismli bir hukmdor bostirib kelib, Eronni Jamshiddan tortib olgan ekan. Shu bilan Jamshid afsonasi nihoyasiga yetadi.

Dostonga ishlangan miniatyuralar haqida taniqli san'atshunos Zuhra Ibragimova quyidagilarni yozadi; «Boysunqur Mirzo saroyi kutubxonasi hattot, musavvirlari ijodida 1430-yilda Firdavsiyning «Shohnoma»siga ishlangan miniatyuralar turkumi ham alohida o'rin tutadi. Tehrondagi Guliston saroyida saqlanadigan ushbu asar

birinchi sahifasidan oxirgi betigacha kitobot san'atining noyob namunasidir. Uni hattot Mir Ja'far Tabriziy Boysunquriy ko'chirgan. Kitob muqovasining nafisligi, saffalaridagi yozuvi, rasmlari, naqshlari va albatta, miniatyuralarining beqiyos go'zalligi bilan kishini hayratga soladi. Kitobat san'atining bu nodir namunasi keyinchalik hattotlar, musavvirilar, muqovasozlar uchun ibrat namunasiga aylandi.

Qadimiy qo'lyozma shohning ov qilishi tasvirlangan ikki betli frontispik (kitobning birinchi betidan oldingi betdagi yoki birinchi bet matni yuqorisidagi surat) bilan ochiladi. Ushbu qo'lyozmani bezatishda dostonning eng muhim o'rinlari miniatyuralar uchun mavzu qilib olingan. Ya'ni hukmdorlarning ov qilishi, saroydagi bazm ziyofati (Kaykovus, Kayxusrav, Isfandiyor, Anushirvon), pahlavonlarning yakkama-yakka olishuvi, bahodirlarning jangdagi jasurligi (Rustam, Zol), lirik sahnalar (Zol, Rudoba) chizilgan. Suratlarida hayvon, odam, daraxt, o'simliklar, turli narsa-buyumlar, personajlar turgan makon manzarasi, xususan tog' qoyalari ko'rinishi, daraxt yaproqlari, maysalar nafis chizgilar orqali juda jonli chiizib berilgan. Qizg'ish, kulrang, pistoqi (bargikaram) ranglarni o'zaro uyg'unlashtirish orqali diqqatni birdaniga jalb etadigan manzara yaratilgan».¹

Dostonda Jamshiddan keyin **Zahhok afsonasi** boshlanadi. Zahhok taxtga o'tirgach, ming yildan ortiq vaqt hukmronlik qilgan emish. U ikki yelkasida ikkita ilonni olib yuradigan o'ta qo'rqinchli, yovuz maxluq sifatida tasvirlanadi. Zahhokning yelkasidagi ilonlarga har kuni tunda ikkita tutqunni keltirib, miyasini pishirib yedira boshlaydi. Shunda Armoyil va Garmoyil ismli ikki kishi o'zaro maslahatlashib, oshpaz qiyofasida turli noz-ne'matlar bilan Zahhok huzuriga borishib, oshpazlikka yollanishadi. Tunda tuynukdan ikkita bandi tashlanadi. Lekin ular birini so'yiib ikkinchisining o'rniga qo'yning miyasini pishirib beradi. Ikkinchisini esa yashirin tuynukdan chiqarib yuboraveradi.

Kunlardan birida Zahhok yomon tush ko'radi. Tushida Faridun uning qasrida jang qilib mag'lub etadi. Aslida shu kuni Jamshid

¹ Раҳимова. З. XV аср биринчи ярмида илк Ҳирот миниатюраси//Санъат. 2010. – № 4. 7–10 бетлар.

avlodidan bo‘lmish Faridun dunyoga kelgan edi. U tez ulg‘ayadi va podshohlik da‘vosini qiladi. Buning ustiga o‘g‘illaridan ajralgan Kova ismli temirchi bosh ko‘tarib, Zahhokni o‘ldirib, taxtni Faridunga olib beradi. Bu manzara bir qator miniatyura asarlarida ham o‘z aksini topgan.

Muhammad Murod Samarqandiyning «Kova qo‘zg‘oloni» nomli miniatyurasi doston qo‘lyozmasining 18 sahifasidan o‘rin olgan. XVI asr oxiri XVII asr boshida yaratilgan ushbu lavha aynan Zahhokka qarshi xalq nafratini aniq ifodalay olgan. Miniatyura markazida egniga och havorang to‘n, beliga belbog‘ bog‘lagan va boshida sallasi bilan alohida chizilgan. U o‘zining to‘q qizil rangdagi tug‘ini yerga tiragan holda qo‘llari bilan tik holatda ushlab, atrofiga o‘z tarafdorlarini yig‘ib, ularga qanday qilib yovuz Zahhok zulmidan ozod bo‘lish rejasini tushuntirmoqda. Uning ro‘parasidagi qo‘zg‘olonchilarning barchasi islomiy qiyofada chizilgan. Oldingi safda qizil libosdagi o‘rta yoshlardagi jangchi kamon va o‘q bilan jangga shay holatda aks ettirilgan. Qolgan yana to‘rt nafari qo‘llarini Kova tomon cho‘zib nimanidir, so‘rayotganga o‘xshaydi. Kova esa xotirjamlik bilan donishmandona qiyofada ularga qarata nutq so‘zlayotganday.

Asarning chap tomonidagi chetida uch nafar sohibjamol ayollar juda katta umid va hayajon bilan yurak hovuchlagan holda qo‘zg‘olonchilar tomon qarab turishibdi. Ayollarning qizil, to‘q sariq va qoramtir libosda tasvirlanishi, ularning turli qabila vakillari ekanligini anglatadi. Orqadagi maydonning qum rangida berilishi esa rassom mahoratidan darak beradi. Miniatyura qo‘zg‘olonchilar ustidagi libosi va bosh kiyimlaridan ularning turli toifa kishilari ekanligini, rassom shu birgina lavhada juda katta mazmun bera olganligini ko‘rish mumkin.

M. Samarqandiy tomonidan ishlangan «Kova hamfikrlari bilan ahli dono oldida»gi muloqoti ham alohida ahamiyatga ega. Asarda Kova o‘z maslakdoshlari – zamonning mashhur donishmandlarini huzuriga to‘plab, har bir ishni boshlashdan oldin ulardan maslahat olayotganligi tasvirlangan. Kova o‘z hukmronligini kamon o‘qi va yoy bilan hal qilish mumkin, degan g‘oyani donishmanddan so‘rab, unga bu yo‘lda nima qilish kerakligini uqtirmoqda. Temirchining

do'stlari qo'llarida qilich ko'tarib o'zlarining haq-huquqlarini e'tirof etmoqdalar. Donishmandning orqasida bir guruh kanizaklar Kovaning holatini kuzatib turibdilar. Rassomning mahorati shundaki, u har bir tanlagan obrazi ustida ko'plab eskizlar qilib, ularning yuz ifodalari, ruhiyatini aniq ko'rsatib berish xususiyatiga ega edi. Qo'llanilgan ranglar issiq va qisman horg'in kayfiyatini anglatib, asarning dramatik kayfiyatini ochib beradi.

Faridun adolat bilan davlatni idora qilib, keksaygach, uch o'g'liga mamlakatni bo'lib berish bilan Hazrat Nuhning maqomiga erishadi. Bu holat tasviriy san'atda ham o'z aksini topgan. Muhammad Murod Samarqandiyning «Zahhokning Faridun tomonidan asir olinishi» nomli asarida iliq ranglardan foydalanilgan. Doston qo'lyozmasining 21-betidan o'rin olgan ushbu asarda Zahhok sariq rangda boshini egib, yerga o'tirgan holatda tasvirlangan. Zahhokning chap tomonida yosh hukmdor Faridun ikki qo'lini Zahhok tomonga qaratib nimanidir demoqda. O'ng tomonida esa jangovor libosda Kova Zahhokni o'ldirishga ruxsat so'rayotganday. Qasoskor to'q qora rangda soch-soqoli o'sgan, qilich, kamon va o'qlar bilan qurollangan jangchi qiyofasida ko'z oldimizda namoyon bo'ladi. Kompozitsiyaning o'ng tomonida ikki nafar sohibjamol biri to'q qora, ikkinchisi qizil ragli libosda chizilgan. Har ikkisi ham qaddiqomati kelishgan, chiroyli qiyofada bir-birlari bilan kechayotgan voqealarni uzoqdan muhokama qilmoqda. Asarning orqa fonida esa odatiy qumrangdan foydalanilgan.

Samarqandiy tomonidan ishlangan yana bir asar «Faridunning o'g'illari Yaman podshosi qizlariga unashtirilmoqda» deb nomlangan miniatyurasida Faridunning o'g'illari – kuyovlar egizakday bir-biriga o'xshaydigan malikalarning qaysi biri o'rtancha qaysi biri kenja ekanini aytishsin, deb shart qo'yadi. Aka-ukalar sinovdan muvaffaqiyatli o'tishadi. Yaman shohi ularga qizlarini beradi. Asarda Yaman hukmdori yerga chordona qurib o'tiribdi. Uning tagiga to'shalgan gilamga qarab qo'llarining kafti bilan nimanidir tushuntirmoqda. Chap tomonidagi shahzodalar ham uch xil rang (sariq, qizil va och havorang)li libosda uni diqqat bilan tinglamodalar. Tizzasi bilan cho'kkalab o'tirgan bo'lajak kuyovto'ralar tagiga kulrangli shohona gilam to'shalgan.

Miniatyuraning o'ng tomonida uch nafar (opa-singil) Yaman malikalari shohona libosda sharqona hayo-ibo bilan shahzodalar tomon biroz bosh egib turgan holatda chizilgan. Ulardan ikkitasi to'q qora kiyimda og'zini yengi bilan yopgan, yana biri esa to'q sariq libosda qo'llarini tizzasiga qo'yib yonma-yon o'tiribdi. Ranglar uyg'unligi o'rtadagi dasturxonda qo'yilgan taomlarda ham o'z aksini topgan. Bir qator qilib qo'yilgan idishlarning ikki chetida qizil rangli, o'rtadagisida kulrangli taomlar boshqa obrazlarga mos ravishda tanlangan. Asarning boshqa qismlari va orqa foni ham och kulrangda berilishi rassom mahoratidan darak beradi. Musavvir asosiy e'tiborni unashtirish marosimi oddiy, ortiqcha dabdabasiz, kamtarona o'tkazilishiga qaratilgan.

Faridundan so'ng Rustam afsonasi boshlanadi. Bir qator miniatyuralarda Rustam kuchli bahodirlar piri sifatida ulug'lanadi. «Rustam Bahmon tomonidan uloqtirilgan toshlarni oyog'i bilan qaytarmoqda» lavhasi yaxshi saqlanib qolgan. Isfahon maktabi uslubida yaratilgan va hattot Muhammad Shafi ibn Abdujabbor qo'lyozmasiga musavvir Pir Muhammad al-Hofiz tomonidan ishlangan lavhada asosan kulrang, yashil va qizil ranglardan foydalanilgan. Musavvir qahramonlarni forsiy qiyofada, voqealarning esa tog' bag'ridagi ochiq maydonda bo'lib o'tganligiga e'tiborni qaratadi. O'ng tomonda Bahmon yerga o'tirib oyoqlarini oldinga o'zatgan holda Rustam tomon ulkan xarsang toshlarni uloqtirmoqda. Pahlavon Rustamu doston esa harbiy libosda otdan tushib xotirjamlik bilan chap qo'lini Bahmon tomon cho'zgan holda uni shashtidan qaytoqchiday. Pahlavonning yonida yoshgina shogirdi ham bor. Ortida qizil rangdagi oti oldingi o'ng oyog'ini dushman tomon cho'zib go'yo kelayotgan baloni daf etayotganday. Bahmonning kuchli nafasi ta'sirida sehrlangan ramziy tosh jodu ta'sirida o'zidan olov chiqarib, yovuz maxluq qiyofasida Rustam tomon yumalab kelishi asar ta'sirchanligini oshirgan. Tepalik ortida oq oti bilan qizil qiyim kiygan sahibjamolning ikki o'rtadagi to'qnashuvni kuzatishi – tomoshabinlarning ramziy obraziga qiyoslanadi. Qisqa qilib aytganda lavhadagi har bir obraz, tanlangan ranglar va hatto qichik-kichik detallargacha doston voqealariga mos holda o'z yechimini topgan.

Dostonda eng katta o'rinni «Siyovush» afsonasi egallaydi. Shu nomda o'nlab miniatyuralar ishlangan. «**Siyovushning olovda sinalishi**» nomli miniatyura XV asrda M. Samarqandiy tomonidan ishlangan. Kitobga ishlanganligi bois hajmi juda mo'jaz (7,5x14,6 sm). Hozirgi kunda bu miniatyura O'zbekiston Fanlar Akademiyasi qoshidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

... Qovus podsho saroyida o'g'il dunyoga keladi. Chaqaloqqa Siyovaxsh (Siyovush) deb ism qo'yishadi. Bir kuni saroyga Tahamtan (Rustam) kelib, podshodan o'g'lini ko'rsatishni so'raydi:

Go'dakni ber menga Shahriyor,

Uni men tarbiya qilmog'im darkor.

Shoh ko'p o'ylagach, bolani Rustamga topshiradi. Rustam chaqaloqni Zobulistonga o'zi bilan birga olib ketadi. Siyovush Zobulistonda ulg'ayib, ko'p hunar o'rganadi va Rustamga tashakkur aytib, otasining oldiga qaytib keladi. Shoh o'g'lining aqli ko'p, ruhi ham yuksalib, o'zi bahodir, pahlavon bo'lganini ko'rib taajjublandi.

Yillar, oylar, kunlar o'tib, Siyovush sinovda o'n yetti yil o'tkazdi. Bir kuni uning boshiga kulfat tushadi, u onasidan ayriladi. Siyovushning do'stlari unga taskin berib, ko'p aziyat chekmaslikka chaqirishdi. Shunday kunlardan birida shoh o'g'li bilan o'tirganda Sudoba – Siyovushning o'gay onasi kirib keladi va shahzodaga nazari tushadi. Sudoba o'gay o'g'lini o'z haramiga chaqiradi, ammo bu taklif rad etiladi. Shoh unga haramga kirib singillaringni ko'rib chiq, — deydi. Bundan keyin Sudoba shohga uni uylantirib, kelinni o'z haramidan topib berish lozimligini aytadi va qizlarni saroyga to'plab, Siyovushga ko'rsatadi. Lekin qizlar shahzodaga yoqmaydi. Paytdan foydalanib, o'gay ona unga o'zini tortiq qiladi. Lekin bu taklif ham rad etiladi:

«Bu ish bo'lmaydi,

Dindan qaytar bo'lsang ko'ngling to'lmaydi.

Nechuk o'z otamga bo'lay bevafo», — degan javobni aytadi.

Shunda Sardoba qilmishlari oshkor bo'lishidan qo'rqib, bolani badnom qilish uchun hiyla yo'lga o'tadi. Siyovushni haramga chaqirib, ustidagi kuylaklarini yirtib, yuzini timdalab, sochlarini yulib, dod-voy sola boshlaydi va shohga Siyovushni qoralaydi,

saroy ahli oldida uni sharmanda qilmoqchi bo'ladi. Shoh haqiqatni ochib tashlash uchun o'g'lini antiqa sinovdan o'tkazishga qaror qiladi. Shahzodaga olov ustidan sakrashni buyuradi. O'gay o'g'il sinovdan yaxshii o'tadi, olovda yonmaydi. Podshoh farzandining aybi yo'qligini bilgach, Sudobani hammaning ko'z o'ngida qatl etishlarini buyuradi. Ammo o'g'lining iltimosiga ko'ra, qatl bekor qilinadi.

M. Samarqandiy bu yerda tegishli bo'lgan an'anaviy sahna traktovkasidan foydalanadi. Siyovush oq harir libosda olovdan kechmoqda, lekin unga olov ta'sir etmaydi. Oq rang tozalik, qahramonlik ramzidir. Qadimgi «Avesto» kitobida uning nomi Siyovarshan — «Qora ot sohibi» deganidir. Musavvir tog'lar ortidan ushbu marosimni kuzatib turgan son-sanoqsiz tomoshabinlarni ham chuqur ruhiy kechinmalari bilan ifodalay olganligini ko'ramiz.

Kunlardan birida Afrosiyob katta qo'shin bilan bostirib kelayotgani to'g'risida noxush xabar keladi. Shoh Qobus tezda qo'shin to'plab, jang maydoniga chiqmoqchi bo'ladi, lekin shahzoda otasiga jangga bir o'zi bormoqchi ekanligini aytadi va askarlar bilan saroydan chiqadi. Bosqinchilarni tor-mor keltirib, ulkan g'alabaga erishadi.

Miniatyuraning kompozitsion yechimiga keladigan bo'lsak, asosiy qahramon — Siyovush poklik ramzi bo'lgan oq kiyimda tasvirlangan. Bu uning beaybligiga ishora.

Asardagi ranglarning falsafiy ma'nosi juda teran. Oq — poklik ramzi bo'lsa, havorang — musaffolik, xotirjamlikni ifodalaydi. Siyovushning ustidagi kiyimlari oq rangda va ichki kiyimlari havorangda bo'lishi qalb xotirjamligini anglatadi.

Qahramonning uchqur oti tim qora rangda berilgan. Qora rang ayrim asarlarda yovuzlik maqsadida foydalanilgan bo'lsa, mazkur miniatyurada g'alaba, zafar qozonish kabi ma'nolarni aks ettirgan. Olovni tasvirlashda esa o'sha davr qo'lyozma manbalarni badiiy bezatishda keng qo'llanilgan tillo suvidan foydalanilgan.

Tasviriy san'at tamoyillaridan hisoblangan kontrast, issiq va sovuq ranglarning bir-biriga o'zaro munosabati ham aniq o'z o'rmini topgan. Olov issiq va to'q rangda bo'lganligi sababli fon, ya'ni tagzamin och va sovuq rang — havorangda berilgan.

Kompozitsiyaning o'ng tomonida Siyovushga xayrihoh bo'lgan, uning uchun qayg'urayotgan, hayron bo'layotgan, voqeaga o'z munosabatini bildirayotgan tomoshabinlar tasviri berilgan. Ularning kiyimlari ham sariq, havorang, qizil va jigarrangda chizilgan.

Afrosiyob raqibining jasoratini ko'rib, lol qoladi va ikki yurt Eron va Turon o'rtasida bekorga qon to'kilishini istamasdan, urushni to'xtatishga qaror qiladi. Qobusshoh bundan norozi bo'ladi. O'zining ikkita — Bahrom va Zangoni askarlarini Siyovush oldiga yuborib, o'g'lini qaytarib olib kelishni buyuradi, lekin shahzoda Bahromga jangchilarini topshirib, o'zi Turon tomon yo'l olishini aytadi. Afrosiyob uni Piron qizi Jarira va shoh qizi Farangisga uylantiradi.

Siyovush Siyovushgird shahrini quradi, lekin u shaharda yashash nasib etmaydi. Afrosiyob tomonidan yuborilgan qotil uni o'ldiradi. Xotini Farangisni Piron olib ketadi va u o'g'il tug'adi. Ismini Kayxusrav qo'yishadi. Shoh Afrosiyob g'azabidan qo'rqib, go'dakni Cho'ponlarga berib yuborishadi va ularga bolani yaxshilab qarab, ko'z-quloq bo'lib turishlarini tayinlaydi. Kayxusrav pahlavon yigit bo'lib o'sadi va bir kun kelib, uni Shoh bobosi Afrosiyob oldiga olib kelishadi. Shoh nevarasini ko'rib, unda Siyovushga o'xshash jihatlari bo'lmaganligini ko'rib, onasi bilan birga Siyovushgird shahriga yuboradi. Kayxusrav o'z otasi Siyovush uchun qasos oladi. Uning jangchilari orasida otasining ustози Rustam ham bor edi.

Kayxusrav oltmish yil podshohlik qiladi. Uning vafotidan so'ng taxtga Furud o'tiradi. Furud Bejan bilan jang qilib, uni mag'lub etadi. Shundan keyin Iskandar podshohligi boshlanadi. Uning vafotidan so'ng taxtni Bahromgo'r egallaydi. Eng oxirida Xusrav Parvez podshohligi bilan doston poyoniga yetadi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, mazkur doston uch xil yo'nalishda taraqqiy etgan. Bular — og'zaki ijroga asoslangan holatda mahalliy baxshilar tomonidan og'izdan-og'izga o'tib kelgan, qo'lyozma sifatida hattotlar tomonidan ko'chirilishi orqali va miniatyura san'ati ko'rinishidagi qo'lyozmalarga ishlangan badiiy bezak tasvirlari holatida bebaho san'at asarlariga aylanib, bizgacha yetib kelgan. Ayniqsa, unga ishlangan badiiy kompozitsiyali tasvirlar san'at tarixida alohida qiymatga ega. Badiiy bezaklar aynan biror qo'yozma

variantida tilga olingan afsonaviy lavhalarni ramziy ifodalashi bilan e'tiborga molik. Deyarli har bir rivoyatga bir necha miniatyura asarlari yaratilgan. Ularni to'plash, bir-biriga solishtirib tahlil qilish, ilmiy umumlashtirish natijasida kerakli xulosalar chiqarish va ularning tasviriy san'at tarixida tutgan o'rini aniqlash masalalari oldimizda turgan dolzarb vazifalarimizdan biridir.

Nazorat savollari

1. «Shohnoma»ning yaratilish tarixini tushuntiring?
2. Dostonning tarkibiy qismlarini ayting?
3. Dostonga yaratilgan miniatyura asarlarini tahlil qiling?
4. Afrosiyob afsonasining asosiy qahramonlari kimlar?

Adabiyotlar

1. «Шоҳнома» (Ш.Шомуҳаммедов таржимаси). – Т.: Фан, 2010
2. Пугаченкова Г., Галеркина О. Миниатюры Средней Азии. – М.: 1979
3. Шукуров Ш. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция – М.: Наука, 1983. 176 стр.
4. Исмоилова И. Миниатюраларда Қаюмарс ва Жамшид қиёфаси. // Санъат. 2002. – № 2.
5. Раҳимова З. XV аср биринчи ярмида илк Ҳирот миниатюраси. // Санъат. 2010. № 4. 7–10 бетлар.

14-mavzu: Islom dini afsona va rivoyatlari

Reja:

1. Islom dinining vujudga kelishi va tarqalishi.
2. Islom dinining muqaddas kitoblari.
3. Islomning tasviriy san'atga ta'siri.

Tayanch tushunchalar: islom, Quddus, Makka, Madina, vahiy, islom san'ati, miniatyura, maktab, madrasa, arab xattotligi.

Jahon tasviriy san'atida eng murakkab mavzulardan biri — bu islom dini afsona va rivoyatlarining aks etishidir. Bu borada hozirga qadar ayrim masalalarda bahslar, tortishuvlar davom etmoqda. Ayniqsa, islom va san'at masalasi borasidagi fikrlar, qarashlar xilma-xilligicha qolmoqda¹.

Islom — arabcha «Allohga o'zini topshirish», «itoat etish», «taslim bo'lish», «bo'ysunish»ni anglatadi. Asosiy manbasi — Qur'oni Karim VII asrda nozil bo'lgan. Uning asoschisi Muhammad (a.s.) avvalgi payg'ambarlar ishini davom ettirgan, ular dinini qayta tiklagan, qiyomat oldidan yuborilgan oxirgi payg'ambar — nabiy va rasul deb tan olinadi.

Tasviriy san'atda islom afsonalari aksariyat holda miniatyura san'atida o'z aksini topgan. Islom estetikasida yagona Parvardigor va uning muborak kalomlari tilga olingan go'zallik g'oyalari o'zining yorqin ifodasini topgan. Bu holat ayniqsa, XVI asr Hirot miniatyura maktabida qog'ozga tilla suvi va siyoh bo'yog'ida ishlangan «Farishta» portreti, Qazvinining «Ajoyib ul-maxluqot va g'aroyib ul-mavjudod» (vaq-vaq daraxti) asariga chizilgan lavha, xattot Mirzo Abulfattohning «Naqqoshlik va musavvirlik» risolasiga chizilgan ramziy tasvirlar (XVIII asr, Buxoro), N.Ganjaviyning «Hasht

¹ *Ҳакимов А. Исламское искусство Узбекистана. Сб.ст. — Т.: Санъат, 2009.*

bihisht» asariga ishlangan miniatyuralar (XIX asr boshi) eng noyob durdonalar qatoridan o‘rin olgan.

Islomning barcha ta’limotlari va g‘oyalari uning muqaddas kalomi – Qur’oni Karimda o‘z aksini topgan. Qur’oni Karim – Olloh taolo tarafidan 23 yil mobaynida payg‘ambar Muhammad (a.s.) ga oyat va suralar tarzida nozil qilingan. Ahli sunna ta’limotiga ko‘ra, Qur’on Alloh taoloning so‘zi va uning azaliy ilmidir.

«Qur’on» – arabcha «qara’a» (o‘qimoq) fe’lidan olingan. Qur’on suralardan iborat. Sura Qur’ondan bir bo‘lak bo‘lib, eng kami uchta yoki undan ortiq oyatlarni o‘z ichiga oladi. Qur’onda jami 114 ta sura mavjud.

Muhammad alayhissalom hayotlik chog‘larida yana vahiy tushib qolar degan umidda Qur’on jamlanib, kitob holiga keltirilmagan edi. Payg‘ambar vafotlaridan keyin Qur’on kishilarning xotirasida va yozgan narsalarida saqlanib qoldi. Payg‘ambardan so‘ng musulmonlarga Abu Bakr (572–634) boshliq etib saylandi. U Qur’onni kitob shakliga keltirib qo‘yish zarurligini anglab yetdi va Zayd ibn Sobit ismli sahobani chaqirib bu ishni unga topshiradi. Chunki, Zayd Payg‘ambar alayhissalom bilan juda ko‘p birga bo‘lgan, Qur’onni juda ham yaxshi yod olgan va Rasululloh huzurlarida yozgan. Payg‘ambar unrlarining so‘nngi yilida farishta Jabroil alayhissalomga Qur’onni avvalidan to oxirigacha o‘qib berganlarida birga bo‘lgan edi. Zayd va Umar mashaqqatli urinishlardan keyin Qur’onni kiyik terisidan bo‘lgan sahifalarga yozib chiqdilar va bog‘lab Abu Bakrning uyida saqlab qo‘ydilar. Bu «suhuf» – sahifalar deb nomlandi. Abu Bakr olandan o‘tgandan keyin sahifalar Umar ibn Xattob uyiga, u olamdan o‘tgandan so‘ng, uning qizi – payg‘ambar alayhissalom ayollari Hafsada qoldi.

Arab tarixchilarining xabar berishlaricha, xalifa Usmon Qur’onni mutoala qilib o‘tirganlarida o‘ldirilgan. U kishining qoni Qur’onga to‘kilgan. Shu tufayli ham «Usmon Qur’on»i asl nusxaligi va xalifa qoni to‘kilganligi bilan musulmon dunyosida muqaddas kitob hisoblanib, alohida e’tiborga sazovordir. Toshkent shahridagi «Usmon Qur’oni»da ham qon izlari bo‘lib, shu nusxa xalifa Usmonga tegishli degan fikrlar mavjud. 2001-yilda taniqli olim Abdulaziz Mansur tomonidan Qur’oni Karim ma’nolarining izohli

tarjimai tayyorlandi. Islomning ilk davridan to shu kunga qadar Qur'oni Karimga turli tillarda, har xil yo'nalishlarda (aqida, fiqh, tasavvuf, tarix, grammatika va h.k.) minglab tafsirlar bitilgan. Biroq, ushbu tafsirlar Qur'onning mazmunini to'la qamrab olmagan. Binobarin, vaqt o'tishi bilan Qur'onning yangidan-yangi ma'nolari kashf etila boradi. Bu bilan birga yangi tafsirlar maydonga kelaveradi.

Tasviriy san'atda so'ngi payg'ambar Muhammad (a.s.) obrazini yaratish masalasi turli bahs-munozaralarga sabab bo'lgan. Shunday bo'lsa-da, bu borada miniatyura san'atida bir qator ishlar bajarilgan. «Al Buroq», «Me'roj» kabi asarlarning yaratilishi ham buni tasdiqlaydi. Buroq — arab tilidan olingan bo'lib, «yarqiroq», «barq» degan ma'nolarni anglatadi. Islom rivoyatlarida juda tez chopadigan va samoga ucha oladigan otsimon maxluqqa nisbatan ishlatiladi. Qur'oni Karimda zikr qilinishicha, Muhammad (s.a.v.) uni minib Makka shahridan «tungi sayr»da dastlab Quddusga, so'ngra me'rojga chiqqanlar. Rivoyat qilishlaricha, Buroq Muhammad (s.a.v.)ni Ka'ba oldiga kelib-ketib turishiga ko'maklashgan, avvaliga u sarkashlik qilgan, hazrat Jabroil majbur etgandan so'ng bo'ysungan. Buroq boshqa payg'ambarlar, chunonchi Ibrohim (a.s.) va Dovud (a.s.) ga ham xizmat qilgan, deydilar. Ushbu jonzod goh ot, goho xachir shaklida ifodalangan, oq rangli bo'yni cho'ziq, quloqlari uzun, oyoqlarida qanoti bo'lgan, deb ta'riflangan. Buxorolik mo'yqalam ustalari tomonidan 1598- yili «Muhammad (s.a.v.) ning Buroq ustida uchib borayotgani» tasvirlangan. Miniaturada Muhammad (s.a.v.) «Me'roj kechasi» afsonaviy otga minib, samoga uchib ketayotganligini ko'ramiz. Asarda muallif buroqning boshini afsonaviy sharqona go'zal sohibjamolga o'xshatadi. Kamondek qoshlari ostidagi charos ko'zlari juda maftunkor. Sohibjamolning boshida oltin toj, sochlari qop-qora, quloqlaridagi ziraklari ham o'ziga xos ifodalangan. Buroqning tana qismi qizil rangda ishlangan. Uchqur oyoqlari yashil rangda, dumini esa qizil tusdagi tovusnikiga o'xshaydi. Otning egar-jabduqlari qora va oltin rangda ishlangan. Egari ustida Muhammad (s.a.v.) savlatli qiyofada o'tiribdi. Soqoli siyrak, qomati kelishgan, boshidagi sallasi oppoq matodan tayyorlanib, hikoyanavislik bilan aks ettirilgan, egnidagi uzun oq yaktakka sariq gullar tikilgan. Oyog'i uzangida, qo'llari esa otning

jilovini boshqarib bormoqda. Bu obrazlar osmonda suzib yuribdi. «G'aroyib» o'xshatishlar o'zining obrazlar tuzilishining nooddiyiligi bilan yaqin sharq tomoshabinini lol qoldiradi.

Qur'oni Karimda «Yusuf» eng go'zal sura sifatida tilga olinadi. Sharq miniatyura san'atida «Yusuf» haqidagi rivoyatlarga ko'p bora murojaat qilingan. «Akalari tomonidan quduqqa tashlangan Yusuf» miniatyurasi «Yusuf va Zulayho» asariga ishlangan. (Durbek. Kalligraf: Muhammad-Said Ibn Mirza-Muhammad, 1615-y.) Buxoro maktabi an'analariga asoslangan ushbu asarda Yusufning akasi Yoqub va atrofdagilarning unga bo'lgan munosabatlaridan g'azablanib, undan qutilish uchun quduqqa tashlashi, ammo savdo karvoni quduq oldiga kelib, uni quduq ichidan chiqarib olishi aks etgan. Musavvir atrofdagilardan farqli ravishda Yusufni oppoq libosda tasvirlagan. Taralayotgan nur, uning payg'ambarligiga ishora. Yuqoridan quduqqa nazar solayotgan obraz harakati bu davrgacha miniatyuralarda kuzatilmagan. Ranglar, shakllar ancha primitiv bo'lishiga qaramay musavvir voqea fojeasini tomoshabinga ta'sirli ko'rinishda aniq yetkaza olgan.

«Savdogarlar Yusufni quduqdan chiqarib olishi» (Muhammadnodir Samarqandiy. 1616) kompozitsiyasi bir nechta qismdan iborat. Pastki burchakdagi figuralardan biri – karvonboshi yo'lda uchragan darvesh bilan ko'rgan-kechirganlari haqida fikr almashmoqda. Yo'lboshchi obraziga, uning ortidan kelayotgan karvon tasviri orqali ishora berilgan. Yuqoriroqda esa quduq va Yusufni ozod etayotgan savdogarlar ifodalangan. Quduq atrofida Yusufning akalari, ukalaridan qutilish yo'lini topganlaridan o'zlari mamnundek go'yo. Yuqorida gilam ustida savdogarlar qariya so'zlarini tinglayotganday.

«Yusufning Misrga yetib kelishi» miniatyurasi (Buxoro 1523–1524)da ikkita voqea – Yusufning Misrga olib ketilishi va qullikka sotib yuborilishi aks etgan. Asar markazidagi yo'lovchilar bilan to'la kema rassom tomonidan bezak o'mida ham ishlatilgan. Yelkan ko'tarayotgan odamlar, eshkakchilar qo'l harakati asarga dinamik ruh bag'ishlab, harakat ifodasini beradi. Asarning pastki qismi ancha an'anaviy tusda tasvirlangan. Figuralarning mahkam, shaxdam turishi, urg'u berilgan gorizont chizig'i, gullab turgan

o'simliklar dengizdagi sahnaga e'tiborni qaratishga undaydi. Bu esa o'z o'rnida ro'y berayotgan ikki voqeani bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladi.

«Qochmoqchi bo'lgan Yusufni olib qolishga urinayotgan Zulayho» (1523–24-y. Buxoro) asarida aniq geometrik shakllar, tekis yuzalar saroy interyerlarini aks ettirish bilan birga, kartinada fon vazifasini ham bajaradi. Lekin, Yusuf va Zulayhoning qiyofalari biroz beso'naqay tasvirlangan. Yirik, to'lishgan yuz, qovoq shakllari mutanosiblikni yo'qotgan. Kompozitsiyaning gorizonta, vertikal chiziqlar bilan bo'linishi, fon naqshlariga kiritilgan matn Buxoro maktabining kompozitsion qurilish qonunlarini o'zida mujassamlashtirgan.

«Yusuf Misrlik ayollar qoshida» (1550. Buxoro)gi lavhada bezakdor qasrdagi gilam ustida o'tirgan Zulayho hijron azobiga cho'mgan holda Yusufning ko'za ko'tarib kirishini kuzatyapti. Uning maqsadi dugonalariga yangi qulni ko'rsatish. O'rdaklar suzib yurgan hovuz atrofida Zulayhoning dugonalari anor tozalash bilan ovora. Sharq madaniyatida tuyg'ular ochiq ifoda etilmasligi, doim sirli, parda ortida aytilishi minatyuralarga ham ta'sir o'tkazgan. Misrlik ayollarning ishqiy kechinmalari, Yusuf go'zalligini ko'rib qay ahvolga tushganlari harakat o'yini orqaligina ifoda etilgan: ayollardan biri lol qolganidan «hayronlik barmog'ini» tishlab olgan, ba'zilar qo'llaridagi buyumlarni tushirib yuborganlar, ba'zilar hushidan ketgan. Anor ko'p hollarda o'rtangan, azoblangan qalb qiyofasini tasvirlashda ishlatiladi. Musavvir aynan shunga murojaat qilgan holda, ayollar go'yo anor tozalayotgan syujetni tasvirlagan. Anor pichoq kirishi bilan qizil tusga bo'yaladi. Ayollar Yusufning go'zalligini ko'rib aqldan ozadilar va qo'llarini kesib, oqayotgan qonni ham sezmay qoladilar. Minatyuradagi aniq chiziqlar O'rta asrlar Movaroun-nahr maktabiga xosligi seziladi.

Islom dinida ancha vaqt insonni tasvirlash qonun-qoidalari bo'lgan va u lavha bo'yicha tasvirlashda doimiy amal qilingan. Bular — farishtalar, devlar, o'zga yurtlik dushmanlar, afsonaviy hayvonlar obrazlarini o'z san'ati va mif ijodkorligi talablariga moslashtirganlar.

Hadisi Sharif. Hadis – Muhammad alayhissalomning aytgan soʻzlari, qilgan ishlari, taqirlari (koʻrib qaytarmagan ishlari) yoki u kishiga berilgan sifatlarni oʻzida mujassam qilgan xabar va rivoyatlardir. «Hadis» soʻzining- soʻz, xabar, hikoya, yangi kabi lugʻaviy maʼnolari boʻlib, istilohda esa – «al-hadis an-Nabaviy», yaʼni , paygʻambar soʻzlaridir.

Hadislar Islom dini taʼlimoti va shariati uchun Qurʼondan keyingi asosiy manba hisoblanadi. Hadislar ikki qismdan: aynan xabar beruvchi matn va uni rivoyat qilgan roviylar zanjiri – *isnod*dan iborat.

Hadis koʻpincha sunna soʻzi bilan ham yonma-yon keladi. Sunna soʻzining lugʻaviy maʼnosi – odat, tariqa – yoʻl boʻlib, islomdagi istilohiy maʼnosi – paygʻambar odatlari, tutgan yoʻllari, taqir (koʻrib qaytarmagan) va buyurgan ishlariga nisbatan ishlatiladi. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, hadislarining zamirida sunna yotadi. Islom taʼlimotida eʼtiqod mezonlarini belgilash va fiqhiy masalalarni hal etishda Qurʼondan keyin sunnaga asoslaniladi.

XIX–XII asrlarda kelib, Xuroson va Movarounnahr hududlarida islom diniga asoslangan soʻfiylik yoʻnalishi keng tarqalgan. Bu davrlarda tasavvuf taʼlimotining kubroviya, naqshbandiya kabi yoʻnalishlari shakllangan. «XV asrning soʻngi choragida Hirot miniatyurasida tasavvuf taʼlimoti oʻz aksini topgan. Mahalliy musavvirilar hunarmandlar, quruvchilar, hammomda yuvinayotganlar, maydonda kurash tushayotganlar, oddiy kishilar, soʻfiylar va darveshlar, sevgi – muhabbat kabi tasvirlar keng oʻrin olgan¹.

Islom dinidagi madaniy-falsafiy oqim – soʻfiylik tariqatlarida pir va shogirdlik munosabatlari asosiy oʻrin egallaydi. Bu holat tasviriy sanʼat asarlarida ham ifodalangan. Miniatyura sanʼatida – «Oshiq Shayx Sanʼon» qissasi keng tarqalgan. Bu mavzu Z. Rahimova tomonidan har tomonlama jiddiy oʻrganilgan. Olimaning yozishicha, «goʻzal nasroniy qizni sevib qolgan shayx Sanʼon oʻz eʼtiqodidan kechishga, taʼqiqlangan sharobni ichishga, harom qilingan choʻchqa goʻshtli ovqatni yeyishga tayyor turadi. U

¹ *Раҳимова З. Шайхлар ва дарवेशларнинг либослари.* – Т.: Санъат, 2008. №2. 4–7 бетлар.

muridlarning noroziligiga qaramay, cho'chqalarni boqishga ham rozi bo'ladi. Ammo keyinchalik ma'lum bo'ladiki, uning o'zini sevishi oliy ma'naviy yetuklikka ergashganini bildiradi. XVI asrda Qazvin va Buxoroda bu dostonning qo'lyozmasiga miniatyura ishlangan. Navoiyning «Lison ut-tayr» asariga ishlangan miniatyuralarda rassomlar aynan shayxning sevgisi bilan bog'liq bo'lgan «sevib qolgan shayx San'on nasroniy go'zalni ko'rib hushini yo'qotdi», «Shogirdlar cho'chqa boqayotgan shayx huzurida», «Nasroniy qiz Shayxdan kechirim so'rayapti», «Jonsiz shayx buloq yonida» singari mavzularda miniatyuralar ishlashgan. Ularda rassomlar ramzlar (faqat birinchi miniatyurada nasroniy ayol derazasidan ko'rinib turgan olov Shayxning ehtirosi va tozarishi ramzini bildiradi) yoki boshqa belgilardan foydalanmaydi, faqat ongli tomoshabiniga mo'ljallab tegishli syujet sahnasini ishlaydi¹.

Tasavvuf masalalari zamonaviy tasviriy san'atni ham chetlab o'tmagan. F. Axmadaliyevning «Darveshning hayoti» asari (2006-yil matoga moybo'yoqda ishlangan. O'lchami 200x200) da darveshlarning turmush tarzi va Ollohga o'zini baxshida etishi, tarki dunyo masalasi tasvirlangan. Rassomning aytishicha: Olloh yaratgan mo'jizaning eng buyugi – bu insondir, dunyo paydo bo'libdiki, insonlar hayoti turli sinovlar, kurashlardan iborat. Bu asarim ana shu sinov tarozisining ikkinchi pallasini tanlagan, bu dunyoning moddiy ne'matlaridan emas, balki iymon va e'tiqod yo'lidagi zahmatlardan rohatlangan, qalbida Ollohning jamoli bilan uchrashish saodatidan mast bo'lgan obraz ko'z o'ngimizga keladi. Asarda darvesh obrazi shaklan aniq tasvirlangan bo'lib, ranglar mutonasibligi bilan obraz plastik yechimga ega.

Asar markazida darvesh qiyofasi tasvirlanib, uning atrofida so'fiylar hayotga, dunyoga bo'lgan munosabati, ruhiy kechirmalari parcha-parcha shaklida katta-kichik lavhalarda ramziy ifodalangan. Bu esa asarning yaxlitligini ta'minlagan. Aksariyat lavhalar grafik uslubda tasvirlangan bo'lib, unda darveshlar hayoti aks ettirilgan, asarda yana arab imlosidagi yozuvlarini ko'rish mumkin. Bu darveshlarni qaysi mazhabdanligini va ko'plab ilmlarga ega ekanligini

¹ Раҳимова З. Шарқ миниятурасида ишқ-муҳаббат мавзуси// Санъат. 2009. №3. 7-бет.

bildiradi. Darvesh obrazning yuzi, qo'llari tasvirlanmagan. Chunki darveshning qay daraja bilimga ega ekani uning qaysi mazhabga kirishi va darveshlik hayotiga tayyor ekanligi uning liboslarida o'z aksini topgan. Asardagi darveshning libosi jigarrangda chizilganligi bejiz emas. Zero, darveshlar hayotida jigarrangli liboslarni asosan shayxlar kiygan. Darveshning libosi qancha uzun bo'lsa, uning e'tiqodi shuncha kuchli hisoblangan. Libosining yengi keng. Bu «dunyoviy ne'matlar unda saqlab turilmaydi» degan ma'noni anglatadi. Uning ichidagi yaktagi oq rangda, bu esa uning ko'ngli pokligini anglatadi. Darveshning bosh kiyimi – kulohi shakli va rangiga ko'ra turlicha, bu ularning mavqeyini belgilaydi. Bosh kiyim ramziy ma'noda iloh tomonidan berilgan ne'mat. Shuning uchun shayx tomonidan darveshga bosh kiyim tortiq etilsa, ustozinig shogirdiga oq fotiha berganini anglatgan.

Darveshlarning kiyimi unchalik ko'p bo'lmagan, 2 ta qishgi, 2 ta yozgi chakmon, 2 ta ko'ylak, 2 ta ishton, 1 ta sallasi bo'lgan. Bu narsa asarda ham aniq aks etgan. Asarda qizil yashil va qora ranglarni ko'ramizki, bu murakkab chiziqlar hamda ranglar uyg'unligida aks ettirilgan, murakkab va qarama-qarshi bu dunyo hayotini ifodalashda o'ziga xos vosita vazifasini o'taganligi seziladi. Aslida ularning hayotida barcha ranglarning o'z ma'nosi bor. Asardagi yashil rang osoyishtalikni, qizil ular hayotida turli bosqichlarga ishora qilgan, bunda qizil rang uchinchi bosqich – ma'rifatni anglatadi. Qora rang esa ilohga bo'lgan cheksiz muhabbatni va o'ta hayajonli intilishni ifodalaydi.

Darveshlar yo'lga chiqishdan oldin o'zi bilan yomg'irpo'sh, joynomoz, ko'zacha (tahorat uchun), arqon, kovush va hassa olishilari shart bo'lgan. Asarda hassa tutgan darvesh aksi turli ranglar uyg'unligida ishlangan. Bu rangbaranglik ularning Oллоhni anglash yo'lida ma'lum darajaga erishilganligini anglatadi. Qo'lidagi hassasi – shayx ekanligiga ishora. Chunki darveshning hassasi shayx-nikidan biroz kichikroq bo'lgan. Ular hassadan ko'proq himoya vositasi sifatida foydalangan. Hassaga mo'jizalar yaratishga qodir, quvvat manbayi va rahnamolik ramzi sifatida ham qarashgan. Darveshlarning oliy niyati – bu Oллоh jamoliga erishishdir. Asarda rassom aynan shu jihatlariga e'tibor qaratgan.

N. Xolmatovning «Soʻfiylar» asari yuqori qismida moviy osmon manzarasida soʻfiylik taʼlimotida aks ettirilgan birinchi pogʻonadan eng yuqori-yettinchi pogʻonaga oʻtishi ifodalangan. Unda soʻfiy ruhiy kamolotga erishish uchun 7 ta sulukdan oʻtishi lozimligiga ishora qilingan. Soʻfiy oq kiyimda, sallali boshi atrofida olov bilan tasvirlangan.

Asarda asosiy obrazlar pastdan yuqoriga harakatlanayotgan oltita moʻysafidlardir. Bular boshlari egik, nigohi soʻlgʻin, yuz ifodasida sokinlik va xotirjamlik bilan tasvirlangan. Yelkalarida bir birlariga bogʻlanib turgan iplar yukidan biroz qaddi bukilgan va qoʻllari qovushgan holatda tasvirlanishi obrazlarning emotsionalligini oshirgan. Moʻysafidlarning liboslari bir xil oq rangda ishlangan va har birining boshi uzra olovning tasvirlanishi ramziy maʼnoda ularning ulugʻ donishmandligidan, ilohiy kuchga egaligidan va boshqalardan bir pogʻona yuqori turishini anglatadi.

Pastda tasvirlangan katta ninachi qanotlarining shakli baliqni eslatadi. Undan pastroqdagi shakllar va chiziqlarning uygʻunlashuvi bir nechta soʻfiylik taʼlimotining maʼnosini ifodalovchi timsollarini jonlantiradi. Masalan, asalari, buqa, ot va boshqa jonzoʻtlarning tasvirlanishi bejiz emas. Asalari — mehnatsevarlik, sadoqatlik va donolik, jannat bogʻigacha uchib borish, marhumlar saltanatida boʻlish tushunilsa, buqa kuch-qudrat, erkaklik, xudolarga xos qobiliyat, yer va tabiat kuchlarini ifodalaydi. Buqaning qichqirishi momaqaldiroq, yongʻir va hosildorlikni, boshi boshqarish, quch-quvvat manbayi va oʻlimni oʻzida mujassamlashtirgan. Oq salla — oxiratni tan olish, qiyomat kuniga ishonish, bandalarining xudodan qoʻrqishi, eʼtiqodliligi va allomaligini, oq rang — tozalik, poklik, olov — muqaddaslik timsolidir. Mazkur ranglarning issiq va iliq ranglar garmoniyasi unga tugallik baxsh etgan.

Islom diniga oid badiiy bezaklarida geometrik shakllarning ham oʻz mazmuni mavjud. Bir qator tasvirlarda uchburchak, kvadrat, romb, ellips, olti va sakkiz burchakli shakllar va ulardan naqsh turlari koʻplab uchraydi. Ulardan ayrimlarining ramziy maʼnolari quyidagicha; Teng tomonli uchburchak — mustahkamlikni anglatgan boʻlsa, teng yoyli uchburchak esa yaxlit boʻlingan boʻlak, ayriqlikning ishorasi sifatida tushunilgan, kvadrat dunyoning toʻrt

tomoni, osmon saroyi, quyosh farzandi, abadiylik, yorug'likdan dalolat bergan, to'g'ri to'rtburchak esa hayotdagi barcha hodisalarga, Yaratganga ishonchni bildirgan. Romb – ayol, ya'ni ona yer, hosildorlik, serfarzandlik ramziga aylangan, aylana – olam, baxt, quyosh, odamlarni yovuz niyatidan qaytarish belgisi sifatida qabul qilingan. Besh qirrali yulduz – hayotning qisqaligi, o'tkinchi dunyoni ifodalagan. Yarim aylana – baxtning ramzi, yarim oy – o'zida islom dinini aks ettirgan. O'ng svastika – abadiy harakat, o'sish, ko'tarilishga ishora qiladi. Chap svastika – teskari harakat, buzilish demakdir, ilon izi (morpech) – suvning to'liqinlanib oqishi, inson hayotining notekisligiga qiyoslangan.

Xullas, yuqoridagilardan ko'rinadiki, islom rivoyatlarini tasviriy san'atga ko'chirish jarayoni shiddat bilan qadam tashlamoqda. Zamonaviy rangtasvirda mazkur mavzudagi yangidan-yangi asarlar dunyo yuzini ko'rmoqda. Endilikda ularni har tomonlama ilmiy o'rganish, badiiy saviyasiga yetarlicha baho berish lozim.

Nazorat savollari

1. *Islomning paydo bo'lishi va asosiy ta'limotini jamlagan muqaddas kitoblari?*
2. *Miniatyura san'atida tasavvuf mavzusining yoritilishi?*
3. *O'zbekiston zamonaviy tasviriy san'atida islom mavzusining o'ziga xosligi?*

Adabiyotlar

1. *Алберти А. Дж. Суфизм. Мистика ислама. пер.с англ. – М.: 2000.*
2. *Ҳақимов А. Исламское искусство Узбекистана. – Сб.ст. – Т.: Санъат. 2009.*
3. *Тримингем. Дж. С. Суфийские ордены в исламе. – Пер., прим. О.Ф. Акимущкина. – М.: 1989.*
4. *Ўзбекистон обидаларидаги дурдона битиклар. VII–XXI асрлар. – Т.: Ўзбекистон, 2011.*
5. *Шарқ хаттотлик ва миниатюра санъатидан намуналар: VII–XXI асрлар. – Т.: Ўзбекистон, 2011.*
6. *Юсупова М, Раҳимова З, Ибрагимов О. Суфийские традиции в искусстве Мавераннахра XV–XVII вв. – Т.: Санъат, 2010.*
7. *Раҳимова З. Шарқ миниатюрасида ишқ-муҳаббат мавзуси.//Санъат. -№ 3. 2009 йил. 4–8 бетлар.*
8. *Раҳимова З. Шайхлар ва дарвешларнинг либослари//Санъат. 2008. – № 2. 4–7 бетлар.*
9. *Пугаченкова Г. Ремпел В. История искусств Узбекистана. – М.: 1965.*

15-mavzu: Mustamlaka va sobiq ittifoq davri tasviriy san'atida afsonaviy mavzular

Reja:

1. O'zbekistonga zamonaviy tasviriy san'atning kirib kelishi.
2. Grafika san'atida afsonaviy mavzular.
3. Rangtasvir va haykaltaroshlik san'atida mifologik lavhalar.

Tayanch so'zlar: kitobot san'ati, badiiy grafika, rangtasvir, haykaltaroshlik, modernizm, miniatyura, zamonaviy san'at.

O'zbekiston tasviriy san'ati tarixida eng murakkab ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy o'zgarishlarga, yangiliklarga boy davr sifatida mustamlaka va sobiq ittifoq yillari tilga olinadi. Bu davrlar garchi XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning saksoninchi yillari oxirlarini qamrab olsa-da, san'at asarlarida uning ta'sirini keyingi zamonlarda ham yaqqol seziladi. Mustamlaka davri san'atida tamomila yangi yo'nalishlar, oqimlar, ijodiy tamoyillar, maktablar va an'analar shakllanganligini ko'rish mumkin. Garchi, chor Rossiyasining mustamlakachilikdan iborat bosqinchilik siyosati tarixan qoralansa-da, ilg'or rus ziyolilarining yurtimizda tasviriy san'at taraqqiyotiga qo'shgan hissasini ham tilga olish darkor. XIX asr o'rtalarida chor Rossiyasi amaldorlari va ziyolilari tomonidan dastlabki bosmaxonalar tashkil etilishi san'at rivojiga katta turtki bo'ldi. Bu davrni yaxshi o'rgangan N.Abdullayevning e'tiroficha, aksariyat rassomlar asarlari kitobot san'ati bilan bog'liq holda o'ziga xos, sodda va ko'p hollarda harf va geometrik shakllar kombi-natsiyasiga asoslandi¹. Ular milliy san'atimiz an'alarini yangi davrga moslab qayta ishladilar. Ayniqsa, afsonaviy mavzularga alohida e'tibor qaratildi. Eng qadimgi davrlardan to islomgacha bo'lgan afsonalarni qamrab olgan A.Firdavsiyning «Shohnoma», A.Navoiy-

¹ *Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати тарихи. — Ўқув қўлланма. — Т.: 2007.*

ning «Xamsa» va boshqa bir qator xalq dostonlari mahalliy aholi orasida keng ommalashdi. Bu holat kitobot san'atida ham o'z aksini topdi. 1908-yili Toshkentda nashr qilingan «Shohnoma», «Farhod va Shirin» dostonlari Raxmatulla bin Mulla Abdushukur tomonidan mahalliy aholi ruhiyatiga mos tarzda lavhalar bilan bezatildi. Turli davralarda mahalliy hikoyachilar tomonidan Sa'diyning «Guliston» va boshqa turkum dostonlari ijro etilgan. Bu esa ushbu asarlarning qayta-qayta kitob holida chop etilishiga sabab bo'lgan. Sirojiddin Maxsum Siddiqiy tomonidan ishlangan badiiy bezaklarda asarlar voqealaridan lavhalar, turli afsonaviy qahramonlarning jasoratlari realistik maktab tamoyillariga mos tasvirlangan. Bu illyustratsiyalarda rassomlar mahalliy miniatyura san'ati ananalaridan foydalangan. Jumladan, «Go'ro'g'li» dostoniga ishlangan lavhalarda Siddiqiy o'z qahramonlari kayfiyatini har tomonlama realistik maktab talablari asosida talqin eta olgan. Bu holat xalqimizning epik asarlariga e'tibor yuqoriligidan dalolat beradi. Uzoq asrlik xalq og'zaki ijodini bus-butunligicha qayta tiklashda yozuvchi shoirlar, adabiyot namoyondalari qatorida musavvirilar ham bu ishga jiddiy kirishdilar. «Ming bir kecha», «Ajoyib va g'aroyiblar», «Farhod va Shirin» asarlari uchun ishlangan tasviriy lavhalar buning yorqin misolidir. Natijada, yurtimizda grafika san'ati madaniy hayotimizda o'z o'rnini egalladi. Shu bilan birga miniatyura san'ati an'alarini tiklashga ham jiddiy e'tibor qaratildi. Jumladan, Ahmad (Mahdum) Donish (1827–1887) yozuvchi, shoir, rassom, xattot sifatida tanildi. Uning qarashlari ilmiy risolalarida, mo'jaz rasmlarida o'z ifodasini topdi. Qog'ozga tilla suvi yuritilib, suvbo'yoqda bajarilgan «Atirgul» asarida musavvir voqe'likni aynan o'ziga o'xshatishga intilganligi ko'zga tashlanadi. O'z davrining shoh afsonasi «Majnun sahroda» nomli miniatyurasi bugungi kunda ham eng noyob asarlardan biridir.

Shunday bir murakkab sharoitda haykaltaroshlik san'ati davr milliy badiiy ziyolilarining shaxsiy tashabbuslari tufayli qisman qayta shakllanish davrini boshladi. Haykaltaroshlar turli afsonaviy jonzotlar obrazlarini ishlab, tomoshabinlarga namoyish etdilar. S.To'xtaxo'jayev, Sh. Murodov, Abdurahim toshtarosh, T. Arslonqulovlar ijodida mifologik qarshlar ko'zga tashlandi. Dam olish va

hordiq chiqarish maskanlari va xiyobonlarga turli afsonaviy hayvonlar va parrandalar timsolini ishlash urfga aylandi. Shu davrda ishlangan qurbaqa, kiyik, it, sher haykallari keyinchalik ham saqlanib qolindi. Ayniqsa, knyaz Romanov hovlisiga o'rnatilgan kiyik va it haykallari, Buxorodagi Mohi Xosa darvozasi oldidagi sherlar haykali, Toshkentdagi knyaz Romanov hovlisiga o'rnatilgan Atlant haykali katta voqeaga aylandi. 1886-yili Toshkentda bo'lib o'tgan ko'rgazmada usta To'xta Sodiqxo'jayev alebasterdan yasagan afsonaviy g'aroyib ot va kiyik haykalchasini namoyish etgan. Haykaltarosh N.P.Vishnevskiyning «Darvesh» (1920) asari ham o'z davrida shuhrat qozongan.

Islom estetikasi asosida yaratilgan rivoyatlar nafaqat mahalliy rassomlarni, balki xorijiy rangtasvirchilarni ham o'ziga mahliyo etgan. V.V. Vereshchagin (1842–1904) yurtimizga rus harbiy qo'shinlari bilan birga kelib, janglarda qatnashadi. Uning «Turkiston» deb nomlangan asarlar turkumi Parij va Peterburgda ko'rgazmada namoyish etilgan. Rassomning «Darveshlar bayramida» (1870), «Masjid eshigi oldida» (1873), «Faqirlar» (1874), «Agradagi Tojmahal» kabi o'nlab asarlari eng noyob kartinalar qatoridan o'rin olgan. Ishoqxon To'ra Junaydullaxo'ja Sunnatullaxo'ja o'g'li (1862–1937) esa turli afsonaviy lavhalar ustida ish olib bordi, ularning tasvirini ishladi.

Borliqni ramziy-metoforik yo'nalishda tasvirlash rassomlar tomonidan yaratilgan asarlarga qaytarilmas o'ziga xoslik baxsh etdi. Bu holat A.Volkovning «Tuyalar karvoni» (1917), «Karvon qo'ng'iroqlari sadosi» (1926) nomli rangtasvir va «Oshiq o'yini» (1926) kabi qalamtasvir asarlarida ko'zga tashlanadi. Unda rassom mahalliy aholining tuyalar karvoni bilan yo'lda ketayotib moziy afsonalari xayolidan o'tayotganday lirik kechinmalarga berilganligiga e'tibor qaratgan. I.Kazakovning mahalliy musulmonlar hayotiga oid «Xudo irodasi», «Namoz»(1908) kabi asarlari ham o'z davrida katta voqe'likka aylandi.

Nikolayev A.N (Usto Mo'min. 1897–1957) ni Sharq san'ati an'analari, dekorativligi, chiziqning egiluvchanligi va shakl hamda rang masalalari ritmi o'ziga rom qildi. Sharq falsafasi ham uning dunyoqarashi shakllanishida o'ziga xos maktab bo'ldi. Rassom o'z

ijodida Tabriz miniatyura maktabi vakillari Rizo Abbosiy va Sulton Muhammad ijodidan ta'sirlandi. Nikolayev grafika san'atida ham ishladi. M. Kozimiyning «Qo'rqinchli Tehron» (1934), S. Ayniyning «Eski maktab» (1934), «Afandi latifalari» kitobi uchun ko'plab lavhalar yaratdi.

Rassomning Xo'ja Nasriddin latifalarining ilk nashriga ishlagan rasmlarida asosiy qahramon xipchadan kelgan, abjir mo'ysafid otaxon qiyofasida gavdalanadi. Xalq xulq-atvorini o'zida mujassam etgan, tashqi qiyofasidagi xos belgilar, tabassum, qahqaha, hayrat, mug'ombirlik — bularning bari fol'klorning muxtasar, biroq sermazmun hikoyalarida harakat va kayfiyatning tez o'zgarishi jarayonida ko'z oldimizdan o'tadi. Bularning muttasil almashib borishi qahramonlar xatti — harakati va xulq-atvoriga mosdir. Agar Nikolayev obrazda o'z holatini gavdalandirish iste'dodiga ega bo'lmaganida zumda bo'ladigan bu o'zgarishlarni ifodalab berish oson bo'lmasdi. U Nasriddin va uning atrofida gilarni, bu zumlik gavdalanishini o'zi his qilgani holda tasvirlagan. Mana u gerdayib, dimog' bilan ariq oldida turibdi, endi esa sassiz qadam tashlab mullaning ketida yelib bormoqda. Boshqa bir asarida esa Nasriddin xushchaqchaqlik bilan otga minmoqda. Mana shu oniy gavdalanish unga — xushchaqchaq va dono mo'ysafidga ulkan quvonch baxsh etadiki, shu quvonch kuchi bilan u harakat qiladi, yelib-yuguradi, boy va mullalar oldiga poxol tashlab ketadi.

Afandi latifalariga bag'ishlangan rasmlar kichik varaqlarga chizilgan tasvirning o'zi ham katta emas. Hatto shunday mayda narsalarni chizishda ham Nikolayev tavsilotlarga e'tibor beradi. Mo'yqalamning har bir chizig'i o'rinli ishlatilgan, ulardan musavvirning naturaga bo'lgan mehri ufurib turadi. Biz mo'ysafidning tizzalaridagi nozik chiziqlarni ham, eshak rasmidagi bazo'r ko'z ilg'amaydigan shtrixlarni ham ko'ramiz. Hunarmand yasayotgan buyumining mukammal bo'lishiga intilganiday, musavvir ham o'z asarida tugallikka intiladi¹.

Bu davrga kelib mahalliy rassomlar ijodida birinchi marta zamonaviy san'atning turli ko'rinish va yo'nalishlarida asarlar yaratila

¹ *Еремян Р. В.* Уста Мумин (А. Николаев). Ўзбекистон санъат усталари. Альбом-монография. — Т.: 1981. — 15 б.

boshlandi. Moybo‘yoq texnikasida asarlar ishlandi, afsonaviy mavzular asosan kitoblarga ishlangan bezaklarda o‘z aksini topdi. I. Ikromov V. Uspenskiyning «Farhod va Shirin» musiqali dramasi ishlangan muqovada (1937) hamda A. Navoiyning «Xamsa», «Layli va Majnun» asarlariga (1940) ishlangan muqovada o‘z davrining eng yuksak texnologiyalari qo‘llanildi.

L. Nasriddinov 1940-yili buyuk mutaffakkir A. Navoiyining 500 yilligiga tayyorgarlik yillari «Layli bilan Majnun uchrashuvi», «Layli iztiroblari», «Layli o‘limi», «Majnun sahrada» kabi asarlari yuqori baholangan. 1940-yilning boshlarida bulardan tashqari «Shirin Farhodga xat yozmoqda» kartina eskizini hamda kundalik respublika hayotidagi voqealarga urush yillarida milliy tarixiy mavzularda xalq yaratgan qahramonlar obrazlari ishlangan. Rangtasvir va grafika san‘atida miliy qahramonlar Go‘ro‘g‘li, Avazbek, Alpomish, Rustamxonlar obrazlariga murojaat qilindi.

O‘tgan asrning 40-yillardan I. Ikromov ijodning kamolot cho‘qqilariga ko‘tarila boshladi. A. Navoiyning «Layli va Majnun» kitobiga ishlagan muqovasi (1941), I. Lejnevnning «Gitler haqida afsona» kitobi uchun ishlangan yozuv, chiziq va tomayotan qon tasviri orqali asar mazmuni ochilgan.

Urushdan keyingi yillarda mahobatli rangtasvir san‘ati Ch. Ahmarov ijodida namoyon bo‘ldi. Afsonaviy lavhalar A. Navoiy nomidagi katta teatr devoriy rasmlarida o‘z ifodasini topdi. Rassom tasvirlanayotgan obrazlarning nafisligi, musiqaviyligi va mayin chiziqlar o‘yini, yassi dekorativ rang rassomlikda yangi davrni boshlab berdi. Bu izlanishlar A. Navoiyning «Xamsa» asari asosida meyo‘riga yetkazildi. Rassom urushdan keyingi yillarda Oybekning «Navoiy» romaniga (1951), o‘zbek xalq dostonlaridan «Ravshan»ga turli lavhalar ishladi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» asari yangi nashrini bezashda I. Ikromov ko‘k-moviy rang, oltin hamda kulrang gammani uyg‘unlashtirdi. Bu asarga milliy ruh baxsh etib, uning qadimiy afsonaviy me‘morchilik yodgorliklarini eslatuvchi tuyg‘ular o‘yg‘otdi. R. Levitskiyning «Hind ertaklari» (1956) kitobi bezagida ertak qahramonlarining lirik kechinmalarini bo‘rttirib tasvirlash yetakchilik qiladi. Bundan ko‘rinadiki, urushdan keyingi

yillarda ishlangan illyustratsiyalarda ko‘tarinkilik, tantanavorlik ruhi hukm surgan.

XX asr 60-yillarning oxiri 70-yillarda o‘zbek grafika san‘atida afsonaviy obrazlar ramziy, allegorik shakllar orqali tasvirlashga intilish, sezildi. T. Muhammedov Hirot va Sheroz miniatyura san‘ati an‘analarini zamon ruhiga moslashtirib asarlar yaratdi. Uning shu uslubda ishlagan ishlari o‘zining yengil yumor bilan ishlaganligi, chizgilar plastikasining go‘zalligi, rang tizimining yoqimliliigi bilan ajralib turadi. Rassomning «Nasriddin afandi sarguzashtlari» (1971) da kishilarning xandon otib kulayotgan tasviriy holatlariga alohida e‘tibor qaratilgan. Shu turkumdagi «Mullaning kallasi bormidi?», «Nasriddin Afandi eshakda», «Nasriddin hovuz yonida», «Nasriddin va o‘g‘ri», «Mehmondo‘st Afandi» kabi qator suratlarida u voqe‘likni ixcham tasvirlaydi. Kompozitsiyalarda ortiqcha unsurlardan yo‘q. Hatto, qog‘oz sathida ham qo‘shimcha tasvirlar uchramaydi. Shakllar kam bo‘lishiga qaramay mazmun boyligiga erishilgan. Yengil chiziqlarda ruhiy holatlar o‘tkirlashtirilgan. Bu yutuqlar rassomning tezda tanilishiga sabab bo‘ldi. Oradan besh yil o‘tgach, (1976), T. Muhamedovning «O‘zbek xalq ertaklari»ga chizgan suratlarini nashr etildi. Bu illyustratsiyalarda rassom o‘zining yangicha ijodiy talqinini tomoshabinlarga havola etdi. Aslida rassom mazkur ertaklar ustidagi ishlarini oltmishinchi yillarning oxirlaridan to yetmishinchi yillarning o‘rtalarigacha izlanish olb borgan edi¹. Shuningdek, «Zumrad va qimmat», «Farhod va Shirin», «Hunarli yigit», «Uch og‘ayni botirlar», «Oltin ko‘zadagi to‘ti» kabi suratlarini bir necha bor «Mushtum» jurnalida chop etilgan.

Q. Basharov asarlari ham ertaksimom ham hayotiydek idrok etilgan. Uning «Xalq o‘yinlari», «Otda kaptok o‘yini», «Buqa bilan jang» kabi asarlarida afsonaviy turmush tarzimiz — qahramonlar fe‘l atvori, kayfiyati ular xatti-harakatlari orqali aks etiradi. «Chavgon» (1975) asarida o‘zbek milliy ot o‘yinlari turkumini linogravyura texnikasini qo‘llagan. Linogravyura o‘zining litografik ifoda etish va yaxlitlik kabi xususiyatlari orqali fikrni to‘liq ifoda etishi mumkin.

¹ *Норматов Н. Телман Мухамедовнинг киноя кулгилари// Санъат. 2000. № 2. 38–39 бетлар.*

Mazkur turkumni yaratishda tipaj, etnografiya, liboslar sinchkovlik bilan o'rganib chiqilganligi seziladi. «Ro'mol olish» kartinasida chavandozlar harakati hamda otlar go'zalligini ko'rsatishga intilgan.

Bu yillarda dekorativ haykaltaroshlik ham samarali bo'ldi. Samarqandlik ustalar afsonaviy ajdaho, kiyik va qo'zichoqlarni yaratdilar. Bunday asarlar shu yillarda barpo etilgan madaniy ma'muriy binolarning maydonlaridan o'rin oldi. Haykaltaroshlardan A.Boymatov, A.Shoymurodov, T.Qosimov, D.Ro'ziboyev, Y.Shapiro, keyinroq I.Jabborov, T.To'laxo'jayev A.Xotamovlar samarali ijod qilishdi. Qoraqalpoq haykaltaroshligida J.Quttimurodov ijodiy izlanishlari o'ziga xosligi bilan ajralib turdi.

XX asrning 70–80 yillari rangtasvirida ham ko'plab rassomlar afsona va rivoyatlarga oid asarlar yaratdilar. O'tmish rangtasvir an'analari, miniatyura, bezak san'ati shu izlanishlar yechimining plastik tomonini belgilashda muhim bo'ldi. O'zbek san'atida Sharq va G'arb an'alarining o'zaro tasirlanishi jarayoni sezilarli o'rinni egalladi. Xususan, M.To'xtayevning «Afsonalar tug'iladigan o'lka» (1978) asari yangi ifoda vositalariga boy bo'ldi. Ayniqsa, T.Jamoliddinovning A.Navoiyga bag'ishlab ishlagan «Xamsa» (1982) sida ulug' shoir o'z dostonini Sulton Husayn Boyqaroga taqdim etish lahzalarini ochib berishga intilgan. Bu davrda teatr bezagi rangtasvirida ham bir qator ishlar bajarildi. H.Olimjon nomidagi Samarqand opera va balet teatri rassomi M.Yo'ldoshev «Layli va Majnun»(1967), «Yoriltosh» (1975), «Ravshan va Zulxumor», «Tohir va Zuhra» (1976), «Kashmir afsonasi», «Samarqand afsonasi» (1977) kabi spektakllarga bir qancha eskizlar yaratdi.

Rassomning «Go'ro'g'li» va «Alpomish» turkumidagi asarlari ham katta shuhrat qozondi. «Go'ro'g'li Rayhon arabning qizini o'g'irlamoqda»(1980), «Go'ro'g'li alla», (1982), «Go'ro'g'li balodevni yengdi» (1989), «Go'ro'g'li nevara kelin uchun Allohga shukur qilmoqda» kabi kartinalarida badiiy to'qima hayotiy haqiqatga yaqinlashtirilgan¹.

¹ *Такташ Р.Х. Художественно-критические этюды. – Т.: Фан. 1992. Стр. 34–35.*

Xullas, yuqoridagilardan xulosa qilib shuni aytish mumkinki, mustamlaka va sobiq ittifoq davri tasviriy san'atida afsonaviy mavzularga u qadar etibor berilmadi. Bu eng avvalo davr siyosiy muhiti bilan bog'liq. Yagona sovet xalqini vujudga keltirishga bo'lgan besamar siyosat tufayli milliy mavzularga past nazar bilan qaraldi, lozim e'tibor berilmadi. Aksar hollarda mavzu kitobot san'ati tarkibida rivojlandi. Ammo shunda ham davr ruhi, zamon siyosiy qarashlari qisman sezilib turdi. Bunday noo'rin qarashlar, bemaqsad mafkura istiqlol arafasida — ma'naviy o'zgarishlar davrida barham topdi.

Nazorat savollari

1. *XIX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonga zamonaviy san'atning kirib kelish omillari?*
2. *Rus rassomlari tomonidan afsonaviy-diniy mavzularga murojaat qilinishi.*
3. *Sobiq ittifoq davrida milliy mavzularning o'rni va ahamiyati.*

Adabiyotlar

1. *Искусство Советского Узбекистана 1917–1972. — М.: 1976.*
2. *Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати тарихи. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. — Т.: 2007. 231 бет.*
3. *Норматов Н. Телман Муҳамедовнинг киноли култилари. // Санъат. 2000, — № 2. 38–39 б.*
4. *Пугаченкова Г. Ремпел В. История искусств Узбекистана. — М.: 1965*
5. *Такташ Р.Х. Художественно-критические этюды. — Т.: Фан, 1992. стр. 34–35.*
6. *Еремян Р.В. Уста Мумин (А. Николаев). Ўзбекистон санъат усталари. Альбом-монография. — Т.: 1981, — 15 б.*

16-mavzu: Mustaqillik davri rangtasvirida afsona va rivoyatlar

Reja:

1. Mustaqillik davri rangtasvirida afsonaviy dunyoqarashlar.
2. Istiqlol davri rassomlari ijodida diniy mavzular.
3. Tasviriy san'atda yaratilgan afsonaviy obrazlar turkumi.

Tayanch tushunchalar: *To'maris, Shiroq, Alpomish, farishta, shayton. Oppog'oyim va yetti mitti.*

Mustaqillik davrida chinakamiga milliy, ajdodlarimizning asl qadriyatlarini o'zida aks ettiruvchi, badiiy jihatdan mukammal, mazmunan teran asarlar yaratila boshlandi. Istiqlol tufayli an'anaviy san'atning ko'p asrlik yilnomasida yangi sahifa ochildi. Xalqimizning bebaho badiiy madaniyatiga xolisona baho berila boshlandi, milliy o'ziga xoslikni ochib berish uchun afsonaviy mavzularga e'tibor kuchaydi.

Istiqlol yillari rangtasvirida diniy va afsonaviy mavzularda yaratilgan obrazlar rivoji birmuncha samarali bo'ldi. Jamiyatimizda hukm surgan ijodiy erkinlik, badiiy tasvir vositalarining rassomlar tomonidan mustaqil tanlanishi yangi imkoniyatlar eshigini ochib berdi. Mustaqilligimizning ilk davrlaridan yetakchi rangtasvir ustalari qatorida is'tedodli yoshlar ham ijod maydonida parvoz eta boshladilar. Yangi davrda yaratilgan asarlarning aksariyati milliy va diniy qadriyatlarimiz, xalqimiz afsona va rivoyatlari talqiniga bag'ishlandi. Istiqlol yillari tasviriy san'atida epik obrazlarni yaratishning yangicha tamoyillari shakllana boshlandi. Musavvirlar diniy, ilohiy, koinot, olam, tabiat, inson, borliq, sig'inish kul'tlari to'g'risidagi qarashlarni o'z tasavvurlarida badiiy uyg'unlashtirib ajoyib asarlar yarata boshladilar.

N.Kalonovning «Afrosiyob durdonalari» (2007) va M.Yo'ldoshevning «Buxoro afsonasi» (1992)da eski shahar devorlaridan

topilgan suratlariga mos tuproq rangida tasvir fragmentlari va tanga- lar, lahzalarni aks ettirish orqali tomoshabinni o‘tmish afsonalari sari yetaklamoqchi bo‘layotganday taasurot o‘yg‘otadi. T.Mirja- lilovning «Afsona va haqiqat» asarida olam sinoatlarini falsafiy anglashga chorlaydi.

Qadimgi afsonalar va afsonaviy bahodirlar, sarkardalar obrazlari ham ko‘plab yaratildi. O. Mo‘inovning «To‘maris» asarida qahra- mon yon tomoni bilan tasvirlangan. Uning qomati och-yorqin, sarg‘imtir fonda aks ettirilgan. Liboslari oq, pokiza qo‘rinishda. O‘z xalqining tinchligi va ozodligini o‘ylab turgan holati ta’sirchan ishlangan. R.Xudoyberganov yaratgan «To‘maris» asarining markazida afsonaviy malikaning jang oldidan holati tasvirlangan. Massagetlar malikasi o‘ng qo‘lida qilich va chap qo‘lida qalqon tutib turibdi. Boshidagi toji tilla rangda, tojning o‘rtasida sher obrazining boshini tasvirlash bilan uni hayvonlar shohi sherga ramziy ma’noda tenglashtirgan. Go‘yoki bir vaqtning o‘zida sher tumor vazifasini ham o‘tagan. Ya’ni To‘marisning aqlu-zakovati, kuch-qudrati jasurligi shu orqali ochib berilgan. Uning yuziga e’tibor bersak, biroz tepaga ko‘tarilgan, ko‘zlari cheksizlikka qadalgan. Xayolida go‘yo turfa fikrlar g‘ujg‘on o‘ynamoqda: nafaqat alamza- dalik, qasos, dushmani bilan bo‘ladigan jang oldidan bir muddat sukut saqlagan holda bo‘lajak jangni rejalashtirayotganday taassurot o‘yg‘otadi. Massagetlar malikasining jang oldidan kiyadigan kiyimlari unga yanada salobat, ulug‘vorlik bag‘ishlangan. Uning orqasidagi behisob janglar tasvirida sipohlarning aksariyati piyoda, ayrimlari esa oq qora otlarda ifodalangan. Askarlar jangga shay holatda qilichlarini baland ko‘tarib turibdi. Orqa fondagi qaramtir daraxt, tog‘lar, to‘q ko‘k, qizil rangdagi osmon tasviridan kun botayotgan mahal ekanligini anglash mumkin.

Istiqlol yillari rangtasvirida xalq eposi — «Alpomish» dostoniga ham ko‘p bor murojaat etilgan. Bu borada M.Yo‘ldoshev katta muvaffaqiyatlarni qo‘lga kiritdi. Uning «Alpomish», «Barchinoy» va boshqa o‘nlab asarlari shundan dalolat beradi. Xususan, «Alpo- mish» (1998), «Turonlik buyuk arslon — Alpomish» (1998), «Barchinoyning jasorati» (2002) kabi asarlarida chinakamiga afsonaviy tasavvurni ko‘rishimiz mumkin. Ijodkorning «Go‘ro‘g‘li»

turkumidagi asarlari ham anchagina bo‘lib, «Go‘ro‘g‘li ayollari orasida» (1995) kartinasida doston voqealari ko‘z oldimizda qayta gavdalanganday bo‘ladi. Akademik S. Rahmetovning «Alpomish» (2005) portretida Alp o‘g‘lonning qiyofasini egniga harbiy sovut kiyib ot ustida qo‘lida kamoni bilan jangga ketayotgan holatda tasvirlagan. Obraz xolstga nisbatan mahobatli ko‘rinadi. Alpomish qiyofasi butun matoni to‘ldirib turibdi. Qo‘llari bilan nimalargadir ishora qilmoqda. Nigohlari yerga qadalgan. Bir qo‘lida kattakon kamoni bo‘lsa, orqasida, o‘qlari. Oti go‘yo kishnab turibdi, oppoq otning ko‘zlari tomoshabinga qaratilgan.

Asardagi ranglar gammasi biroq og‘irroq, ko‘proq sovuq ranglar ishlatilgan. Ya‘ni asosan to‘q jigarrang, qoramtir, kulranglardan foydalangan. Orqadagi osmon ham bulutdan bo‘g‘iq. Bu bilan rassom osmonning ko‘rinishi orqali Alpomishning xarakterini ochib berishga, o‘sha muhitning ramziy manzarasini tasvirlashga uringanligi seziladi. Asar ishlanishi jihatdan italiyalik rassom Karavadjio uslubiga yaqinligi ko‘zga tashlanadi. Obrazni xolstga nisbatan mahobatli qilib, qoidalardan chiqib tasvirlanishini katta bir yangilik deyish mumkin. E.Masharipov esa «Alpomish» obrazini o‘tirgan holatdagi surxondaryolik yigit tasvirida namoyon etgan¹. O.Muinovning «Alpomish» asarida afsonaviy qahramon jang libosida oqshom payti oy yorug‘ida suyukli yori Oybarchinni bag‘riga bosib turgan holatda tasvirlagan.

Istiqloq yillari rangtasvirida «ramazon» mavzusi bir qator rassomlar e‘tiborini tortgan. G‘.Qodirovning shu nomdagi asari (2004) kompozitsiyasi markazida yaqindagina turmush qurgan yosh kelin-kuyov tasvirlangan. Ijodkor ikki yoshni milliy liboslarda aks ettiradi. Qahramonlarning qo‘llariga uzuk taqilgan. Ikki yoshni yer va osmon aro xayollari og‘ushida muallaq uchi ketayotgandek holatda bo‘rttirib tasvirleydi. Ularning qo‘llaridagi barmoqlarini oila qurganliklarini bildirib turuvchi nikoh uzugi bezab turibdi. Asarda 15 dona qadimiy va turli davrga mansub bo‘lgan har xil hajmdagi tangalar tasvirlangan. Qadimgi Kushon, Parfiya, So‘g‘d, Make-doniya va Xitoyda zarb qilingan oltin kumush va mis tangalarining

¹ Ўзбекистон санъати. – Т.: Шарк, 2001. 26 б.

har birining o'z tarixi bor. Ularda o'z davri hukmdorlarning ta'sviri, yozuvlari tushirilgan. Yosh kelin–kuyovlarning atrofida tangalarning tasvirlanishi hayot davomiyligini bildiradi. Kelin–kuyovlar orasida Samarqand shahrida joylashgan Shohizinda majmuasi aks ettirilgan. Akademik L. Ibragimovning «Ming farishta va bir surat» asari Ginnes rekordlari kitobiga kiritildi. Kartinada farishtalar obrazi va otlar tasviri mahorat bilan ishlangan. Asarning uzunligi 66 m, eni esa sakkiz metrni tashkil etadi. Polotnodan «Raqsga tushayotgan otlar», «Osiyo», «Oq va qora mustanglar», «Tohir va Zuhra» kabi lavhalar o'rin olgan.

J.Umarbekovning «Folchilar», «Tush», «Ikki farishta», «Ulug' ipak yo'li xarobalari» va boshqa asarlarida afsonaviy dunyoqarash aksini ko'rish mumkin. R.Azizov esa o'zining «Bulutlar uzra jannatdagi orzu daraxti sari» asarida musulmonlar o'zlarini uchun muqaddas bo'lgan manzillardagi daraxt shoxlariga iltijo ramzidek, mato parchalarini bog'lab ketishi va farishtalar kelib, bu orzularini ijobat qilish uchun osmonga olib ketishiga bo'lgan ishonch asos qilib olingan. Kartinada shunday daraxtlardan birida istak, niyatlarni atalgan dargoh sari eltuvchi samoviy farishta bulutlar aro tushmoqda¹. Akademik A.Mirzoning «O'tmishdan ertaklar» kartinasida Otabekning o't bo'lib yonish holatini, sevgi bobida o'rtanishini, mashshoqning ichki ruhiy kechinmalarini musiqa sadolari ostida ifodalaydi. Yigitlar yigiti – qahramonimizning qo'lida ro'molcha, ko'zida yosh ila qayg'uga botishi ko'z oldimizga keladi. Ish illyustrativ xarakterda bo'lib, obrazning ichki olamini ifoda etishda ranglar yechimi ustunroq turadi².

A. Nur ijodida ham afsonaviy mavzular uchraydi. Rassomning «Majnun» nomli asari (2004) kompozitsiyasi tik to'rtburchakli romda sarg'ish tilla rangli fonda oppoq tik holatda og'zini ochib osmonga tomon intilayotgan baliq qomati ifodalangan. Baliqning og'zidagi qizil olma tasvirlanishi – bu muhabbat ramzidir. Baliq shakli ramzida boshini egib, ko'zini yumib turgan Majnun qomati ham ko'rinadi. Uning egik boshini yonida turgan och jigarrang kiyik qomati bilan suyab, go'yo yigitga tasalli berayotganday

¹ Ижодимиз ҳақида гапирсак. – 2-жилд. – Т.: ЎзБА, 2007. 13–14 бетлар.

² Ижодимиз ҳақида гапирсак. – 2-жилд. – Т.: ЎзБА, 2007. 43 бет.

tasavvur o'yg'otadi. Baliqning dumi va yigitning tanasini yelkasidan boshlab pastigacha turli xil rangdagi toshlar qoplab olgan. Baliq esa ana shu muhabbatning ramzi sifatida qo'llanilgan.

Ijodkor bu borada o'z uslubida o'nlab asarlar yaratishga muvaffaq bo'lgan. «Ma'buda», «Bokira asr», «Ma'buda Sayhun», «Yoz kunlaridan birida», «Bokiralik», «Mening dunyoim» kabi o'nlab asarlarida fikrni sharqona tasvirlashda baliq obrazidan keng foydalangan. Unda rassom turli shaklidagi kompozitsiya ichida kulrang, oq, sariq va qizg'ish fonda ertaklarda ifodalangan afsonaviy mo'jizakor oltin baliqchani tasvirlagan. Insonlarning tilaklari, oddiy orzularini ro'yobga chiqaruvchi baliq obraziga alohida e'tibor berilgan. Rassom baliqni realistik yo'nalishda, tangalarini aniq ko'rinishi uchun oqroq — yorug'roq rangda, qanotlarini esa mayin egiluvchan, beg'ubor ilohiy baliq ko'rinishida aks ettirgan. Bu jonzodning pokligi, turli mo'jizalar ko'rsatishi, ilohiy qudrati haqida yaratilgan xalq ertaklari va latifalari rassom uchun asosiy mavzuga aylanishiga sabab bo'lgan.

Rassom ijodida qadimgi Sharq afsonalari bilan bir qatorda G'arb mifologiyasiga ham alohida e'tibor qaratgan. Qadimgi yunon ilohiyotida «Kentavr» ana shunday izlanishlar natijasida dunyoga kelgan. Mazkur obrazning o'ziga xos qiyofasini yaratgan. Unda faqatgina afsona voqealari ko'rsatilibgina qolmasdan, ijodkorning keng dunyoqarashi ham yo'g'rilgan. Asar ikkita kartinadan iborat bo'lib, unga ko'ra yarmi odam yarmi ot bo'lgan (kentavr) maxluqot hamda libossiz nozik va sarvqomat va go'zal qiyofadagi ayolni ifodalaydi. Kartina dastgohlik rang ta'svirida, issiq ranglar bilan, koloritlik hosil qilinib ishlangan. Bu asarda dinamikani sezish mumkin.

R.Mansurovning «Nasiba» (1998) asarida nonushta qilishga hozirlangan darvesh va uning qo'liga qo'nib turgan qush inson va tabiat uyg'unligiga ishora qiladi. Inson va muhit faqat jismonan emas, balki ruhan ham yaqindir. Qush darveshga ishonadi, undan mehr kutadi¹. B. Mahkamovning «Haqiqat yo'li» kartinasida afsonaviy Buxoro shahrining ramziy ko'rinishi orasiga cheksiz koinotga

¹ Ижодимиз ҳақида гапирсак. — Т.: ЎзБА. Бешинчи жилд. 2009. 32—34 бетлар.

eltuvchi pillapoyalar – mavhum komillik narvoniga ishoradir. Undan qo‘tarilayotgan so‘fiyning yo‘li uzoq va mashaqqatlidir. Bu narvonning yuqorisi pog‘onasiga yetishish nihoyatda mushkulligi, buning uchun inson butun umr imon butunligi, ruhiy ozodlik, qalbida ezgulik chirog‘i ila yonmog‘i kerakligiga ishora qiladi.

Mazkur mavzular zamonaviy miniatyura san‘atida ham kuza-tiladi. P. Shobaratovning A. Navoiy asarlariga ishlagan asarlari buning yorqin dalilidir. «Sab‘ayi sayyor» dostonidagi shoh Bahromning ov sahnasi tasvirida yangicha qarashlar o‘z aksini topgan. X. Nazirov Gulxaniyning «Zarbulmasal» (1992) asariga ishlangan miniatyurasida «Toshbaqa va chayon» masaliga urg‘u berilgan. Ish jarayonida ko‘plab unsurlardan voz kechib, iloji boricha ancha ixcham holga keltirilgan. Kompozitsiyaning diogonal yo‘nalishi va mavjli to‘lqinlar tasvirdagilar o‘rtasidagi dramatik holatni kuchaytirgan. Yovuz niyatli chayon keskin, oqko‘ngil Toshbaqa esa bosiq, vazmin ranglarda ishlanishi ularning tabiatidan kelib chiqib qo‘llanilgan. G‘olibligi aniq toshbaqa oltin suvi bilan ishlangan¹. Sh. Muhammadjonovning «Muqbil va Mudbir» hikoyati (2002-y.), Usta Jahongirning arab alifbosidagi «jim», «ayn», «ro», «mim», «ho» va «yo» harflarining tabiatdagi turli jonzodlarga o‘xshatmalari yaratildi (Buxoro – 2005). Musavvir usta Davlat Safarov Buxoroda 2006-yil «sin» va «mim» harflaridan foydalangan holda o‘ziga xos hikoyat yaratishga muvaffaq bo‘ladi.

Bu davrda xalqimizning hozirjavob donishmandi xo‘ja Nasriddin obrazi ham bir necha bor ishlandi. T. Jamoliddinovning «Nasriddin Afandi» asari markazida Nasriddin afandining yuz ifodasidagi xarakterli mimikalar tomoshabinda yorqin taassurot qoldiradi. Uning atrofidagi odamlarning yuz chehralari yorishib, ko‘zlarining kulgidan chaq nab turishi, uning xalq orasidagi hangomali holatlaridan dalolat beradi. Har bir obraz o‘zgacha takrorlanmas tarzda tasvirlangan. Asar qahramonlarining liboslaridagi milliylik, salla va do‘ppilar, yaxtak va hattoki belbog‘lari ham shunday.

¹ Ижодимиз ҳақида гапирсак. – Т.: ЎзБА, 2007. 64–65 бетлар.

Asarning chap tomonida ikkita o'rtta yoshlardagi zodagonning Nasriddin afandiga hayrat va g'azab bilan qarab turishi, ular yonidagi yosh bolaning esa masxaromuz qiliqlari asar kompozitsiyasi yechimini ochib bergan. O'ng tomondagilardan birining qo'lida kitob tutib turishi mazmun jihatdan asarga tugallik baxsh etgan.

Yana bir ahamiyatli obrazlardan biri mo'ysafid darveshning tizzasiga bosh qo'yib yotgan bola tasviri. Uning kiyimlari, to'zg'ib ketgan sochlaridan ko'chaning daydi bolasi ekanligini bilish qiyin emas. Bolaning oyoq tomonida ag'darilib yotgan obdasta tasvirlangan. Bu bolani kun bo'yi suv tashib charchaganini, ishlab topgan chaqalarini shu darvesh bilan bo'lishib, uning chalgan kuyidan mast bo'lib uxlab qolganini ifodalash orqali, musavvir xalqning og'ir turmush tarzini ko'rsatib berishga harakat qilgan.

Nasriddin haqida eshitgan latifalarimizning deyarli barchasidan bizga ma'lumki, uning xolis va beminnat hamrohi uning eshagidir. Xo'ja Nasriddin tasvirlangan asarlarning barchasida uning eshagini ham ko'rish mumkin. Bu esa Nasriddinni butun Turkiston bo'ylab kezib yurishi va safarlari davomida latifalarini boyitib borishiga ishora bo'lib kelgan. Rassom Jamoliddinov ham bu haqiqatan voz kechmagan holatda Nasriddinning eshagini boshqalardan farqli ko'rinishda tasvirlagan. Rassom Nasriddinning eshagini xuddi kulib turgan kabi tasvirlash orqali, shu davradagi boylarning ahvolini hattoki shu hayvon ham masxara qilayotganini ko'rsatib bermoqchi bo'lgan.

Istiqloq yillari mahobatli rangtasvirida B. Jalolov yangidan barpo etilgan bir qator binolarda, jumladan «Turkiston» konsert saroyining ichki in'ter'nerida «Umar Hayyomning tushi» (1993), O'zbekiston Milliy banki binosi ichiga «Nimaga tug'ilganimni hech kim aytmadi» (1993), Interkontinental mehmonxonasiga «Navro'z», «Afrosiyob», «Tun ma'budasi» (1996)¹ kabi pannolarida tarkidunyaoychilikni ifoda etuvchi «so'fiyona» ta'limotlarga murojaat etadi. Islom olamidagi diniy mistik qarashlarning mohiyatini tasvirlashga intiladi. Rassom shogirdi A. Aliqulov bilan hamkorlikda Toshkentdagi Yosh tomoshabinlar teatri binosiga ishlagan «Jahon xalqlari

¹ Ўзбекистон санъати. – Т.: Шарқ, 2001. 47 б.

ertaklari» aks etgan devoriy tasvirida mashhur ertaklar qahramonlari dunyosini yorqin yassi bezakdorlik tarzida ifodalagan.

Yosh musavvira F.Erkaboyeva esa Navoiyning «Lisonut tayr» (2007) dostoniga bag'ishlangan asarida qizlar qiyofasida qushlar timsoli, yuqori qismida asosiy qush – «Xumo» tasvirlangan. Har xil naqshlar orqali aylana ichida asarning markaziy qismini ifodalashga intilgan. J. Usmonovning «Qush tili» (1996) asarida bir-biriga o'xshamaydigan ikki juft qushlarning nur-soya uyg'unligidagi o'zaro suhbatini ifodalangan¹. Ye. Silka esa G'arb afsonalariga murojaat etib o'zining «Troya» asarini yaratgan (2007). Unda olmaning ikki pallasi o'rtasida qushlarni eslatuvchi urug'lar uni qachonlardir daraxtlar navdalarida erka qizdek o'sganligi va barglar uni begona ko'zlardan yashirganligi, bu go'zallikni zabt etish uchun Paris tomonidan uyushtirilgan buyuk Troya obrazi ifodalangan². V. Akudin «Kachal polvon» (1997) spektakliga yaratgan eskizi «bozor tomoshasi» ko'rinishida ishlangan, unda qo'g'irchoq odamlar va buyumlar tomosha ko'rsatayotganday taassurot o'yg'otadi. P.Anenkovning «Ibtido», «Kurash» asarlarida afsonaviy qahramonlar oliyanoblighi va idrokiga tayanib, hayotdagi yovvoyi kuch va qudratlarni jilovlashi asos qilib olingan.

Zamonaviy rangtasvirda islom rivoyatlariga bag'ishlangan bir qator ishlar bajarildi. Bunday mavzulardagi asarlarda payg'ambarlar, avliyolar, farishtalar, tasavvuf tariqatiga oid lavhalar asosiy o'rin egallay boshladi. Z. Sharipovanning «Sahar. Farishtalarning yerga tushishi» nomli asari mistik tasavvurlar negizida yaratilgan. Professor A. Hakimov shunday yozadi: «Asarda otashparastlar, «Injil» va «Qur'oni Karim»dagi obrazli ramzlar oliy darajada tanlangan plastik va ohangdor talqinlarda ifodalangan. Kartinada turli din vakillari jamlangan alohida mistik allegorik muhit gavdalantirilgan. Rassom ongli ravishda epik tasavvurlarning ko'pqirraligi haqidagi fikrni oshkor etadi. Kishilik jamiyati Sharq va G'arbn qarama-qarshi qo'ymasdan dunyoni yaxlitlikda tasavvur qilib yashash kerak, deydi. Kartina tasvirlangan voqeaning qandaydir g'ayritabiyligiga

¹ Ўзбекистон замонавий санъати. – Т.: ЎзБА, 2004. 55 б.

² Ижодимиз ҳақида гапирсак. – ЎзБА. Туртинчи жилд. – Т.: 2008. 58–59 бетлар.

qaramasdan tasvirlar psixologik ifodaviyligi va ramziyligi bilan diqqatni jalb etadi. Asarda ayollarning haqiqiy tasvirga intilishi namoyon bo'ladi. Botiniy hissiyotlar tasvirdagilarning harakatlari va holatlariga ko'ra kartina uyg'onish davri rassomlari asarlariga o'xshab ketsa-da, lekin shu zamin kishilari dunyoqarashiga juda yaqin. Farishtalar obrazida an'anaviylik va murakkab insoniy xususiyatlar ifodasi umidsizlik, hayrat, qo'rquv va boylik hamda lazzat singari dunyoviy qusur sezilmaydi. Farishtalar chehrasida o'z makoniga qaytish istagi aks etgan. Kartinada rassom o'z qiyofasini ham ifodalagan. O'ng burchakda o'tirgan ayol qo'lida she'r bitilgan qog'oz ushlagan ayol obrazida rassomning ilgari yaratgan portretlariga xos doimiy harakatdagi, mistik realizm nuqtayi-nazariga qaytishi seziladi. Kartinaning umumiy ruhi yangicha tamoyillarning hayajonga to'la muhitini yaratadi. Ilgari milliy rangtasvirda aks etmagan o'ziga xos ohangdorlik va rangin bo'yoqlarda ifodalaydi¹. Musavviraning «Dor-ul fano» va «Dor-ul baqo» «Bomdod», «Shom», «Xufton» nomli triptix asarlarida rakurs, dinamika kuchli his qilingan. A. Isayevning «Avliyo Xizr» kartinasidagi «spiralsimon kompozitsiya markazida musulmon olamida alohida o'rin egallagan, sabrning «axloqiy ramzi»ga aylangan ilohiyot olamining yirik vakili ifodalangan. Moviy va oq ranglar hamohangligida va «doira» qurilmasi asosida shakllantirilgan kompozitsiyadagi asosiy qiyofa – Xizr alayhissalom o'ng qo'lida nur olib ketmoqda. Xizr kartinada azaliy dunyoqarashlarga ko'ra, hayot karvonining sarboni bo'lib kelsa, tasavvuf ta'limotiga ko'ra esa, Ollahning iznu irodasiga bo'ysinuvchi komil inson sifatida gavlaladi².

Istiqlol yillarida islom estetikasiga alohida urg'u berildi. D. Urazayevning «Ilohiyotga yo'l» kartinasi bugungi kunga qadar ming yillik an'ana saqlanib kelayotgan muqaddas joylarning katta taasuroti natijasida paydo bo'lgan. Sahroda tol daraxti navdalaridan mayitni oxirgi yo'lga kuzatish uchun narvon shaklida tobut yasaladi. Dafn etilgach, narvon uning oyoqlari tomoniga tik holatda qo'yilib,

¹ O'sha manba.

² O'sha manba.

bu inson ruhining «Parvardigor sari» safar etganini anglatadi. Shunday qilib narvonlar chakalakzori paydo bo'lgan. Ularning ildizlari qadimgi tarixga borib taqaladi va inson bilan Oliy ong o'rtasidagi bog'liqlik ramzini aks ettiradi¹.

Bu davr rangtasvirida tasavvuf ta'limoti rassomlar uchun ilhom manbayiga aylandi. J. Usmonov uchun so'fiyona ramziylik va tasvirdagi nafislik uning «Qushlar» (1992), «Kuzgi zikr», «Uyg'inish» (1997), «Baliq parvozi» (1998) kabi asarlarida ko'zga tashlanadi. Musulmon madaniyatida Qush «qalb» timsoli, so'fiy ruhini qalbning doimiy mangulikka ketish oldidan o'z asli bilan qayta birlashishga intilishidir. So'fiy tilining qush tili – «zaboni murg'on» deb an'anaviy nomlanishi ham shundan. Rassomning shu mavzudagi «Yetti sayyora» (1998) turkum ishlariga nisbatan am shunday deyish mumkin².

J. Rahmonovning «Al Buroq» (1992) nomli moybo'yoq asarining kompozitsiyasida baland tog'lar, vodiylar ustidan uchib, yelib borayotgan, boshi ayol qiyofasida, tanasi otni eslatuvchi oq ot ko'rinishidagi ilohiy jonzod tasvirlangan. U go'yo shamoldek tezlik bilan vaqtlar, zamonlarni ortda qoldirib, katta davrlardan o'tib borishi ramziy tarzda ifodalangan. Buni asarda aks etgan och kulrang, soyalari to'q sapsar rang tusdagi qoyatoshlar fon sifatida berilgan. Osmon ko'k, yashilroq, och binafsha ranglar bilan uyg'unlashtirilgan. Osmonda suzib yurgan oppoq bulutlar asta afsonaviy jonzotdan ortda qolayotgani aniq sezdirilgan.

R. Akromovning «Odam Ato va Momo Havo» asari kompozitsiyasi markazida to'q ko'k fonda Erkak va Ayol bir biriga assimetrik o'tirgan holatda belibos tasvirlangan. O'rtasida balki ular mevasini yeb qo'yib, gunoh qiladigan daraxt ajratib turibdi. Odam Ato daraxtni bir qo'li bilan quchoqlagan, Momo Havo esa uning mevasini yerdan olayotgan damda tasvirga tushirilgan. Obrazlar o'ta brutal tasvirlangan. «Himoyachi farishta» (2000) asarida tabiatga xos tug'ilishdan keyingi jarayon, har bir go'dak o'z farishtasi bilan dunyoga keladi. Ona va farzand shirin uyquda. Tong poklik,

¹ Ижодимиз ҳақида гапирсак. — Т.: ЎзБА. 2-жилд. 2007. 77 бет

² Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар). — Т.: Шарқ, 2001, 43 б

musaffolik, yer, suv, havo bularning hammasi o'ziga xos bir olam. Yolg'iz qolgan go'dakni o'z farishtasi tunu-kun himoyalab asrashi, orqa plandagi fonda Uyg'onish davrining ta'siri seziladi. Qahramonlar o'zidan nur taratadi. Koloriti yorqin, dekorativ ranglardan iborat¹. A. Yusupovning «Farishta va shayton» asarida uchta obraz – inson, farishta va shayton qiyofalari orqali asar yechimi izlangan. Oq va qora ranglar orqali yaxshilik va yomonlik, ko'k ranglar – cheksizlik, issiq ranglarda – tiriklik ramzlari yashiringan. Sh. Abdullayevaning «Farishta» (1995) asarida milliylik asosiy mezonga aylangan². S. Sharipovning «Surai nur» (1999) asari kubizm yo'nalishidagi abstrakt tasavvurga asoslangan. Insonning bu foni dunyoga kelishi nur bilan. Go'dakligidan umrining oxirigacha qalbidagi nur qay darajada taralishi uning o'ziga bog'liq. Ular musbat va manfiy, oq va qora omillardir. Rassom aynan ikkita qarama-qarshi ranglar orqali asar mohiyatini ochib bergan³.

Mustaqillik yillari rangtasvirida afsona va rivoyatlar mavzusi rassomlar uchun yangi eshiklarni ochib berdi. Natijada mavzuga qiziquvchilar soni yildan-yilga orta boshladi. Mahoratli rassomlar bilan birga yoshlar orasida ham yangi nomlar ko'zga tashlanadi. Eng muhimi mazkur mavzularda yaratilgan asarlar milliy rangtasvir san'atimiz rivojida alohida yo'nalish sifatida tarkib topdi.

Nazorat savollari

1. *Mustaqillik yillari rangtasvirida afsona va rivoyatlarning o'rni nimada?*
2. *Epik mavzularda yaratilgan asarlar va ularning asosiy g'oyalari nimadan iborat?*
3. *Istiqlol yillarida diniy mavzularda qanday asarlar yaratilgan?*

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон санъати. – Т.: Шарқ, 2001.
2. Ижодимиз ҳақида гапирсак. – ЎзБА. Олти жилдликнинг барчаси.
3. Ўзбекистон замонавий санъати. – Т.: ЎзБА, 2004.
4. *Абдуллаев Н.* Ўзбекистон санъати тарихи. – Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. – Т.: 2007. 231 бет.

¹ Ижодимиз ҳақида гапирсак. – Т.: ЎзБА. Бешинчи жилд. 2009. 42–43 бетлар.

² Ўзбекистон замонавий санъати. – Т.: ЎзБА., 2004. 59 б.

³ Ижодимиз ҳақида гапирсак. – ЎзБА. 2007. 86–87 б.

17-mavzu: Mustaqillik yillari grafika san'atida afsona va rivoyatlar

Reja:

- 1. Grafik rassomlar ijodida diniy mavzular.**
- 2. Epik va afsonaviy mavzular.**
- 3. Kitob grafikasi – bolalar ertaklari.**

San'atning bu turi istiqbol yillarida yanada ravnaq topdi. Bu davrda grafikaning plakat, illyustratsiya, karikatura, sharj, qalam-tasvir kabi turlari keng rivojlana boshladi. Bunda diniy kult va afsonaviy mavzular alohida bir turkumni tashkil etadi. Xususan, B. Jalolovning islom dini rivoyatlariga asoslangan «Tangri bilan birlashuv» (2005) asari murakkab badiiy yechimga, chuqur falsafiy mazmunga ega. Asarda dunyo sinoatlarini ramziy timsollar orqali teran anglash masalasi bosh mezoniga aylangan. Unda ikkita obraz – inson va uning ruhi – Ollohga yetishish yo'li tasvirlangan. Yerga chordona qurib, qo'llarini tizzasiga qo'yib o'tirgan yigit ko'rinishidan go'yo erkin, gavdasi baquvvat va boshining bir qismida yorug'lik sari uchib ketayotgan ruhga o'xshaydi. Qo'llarining biri tepaga ikkinchisi pastga yo'naltirilgan holati ruhning yuqoriga intilayotganiga ishora. Gardishning shiddatli ravishda aylangan holati – asar dinamikasining aniqligi tomoshabin uchun uni his etish, ta'sirlanishga turtki bo'lgan. Asarning bosh maqsadi – ruhning tanadan chiqishini ko'rsatib berishga inson tasavvurini aks ettirish orqali erishilgan.

Rassomning «Buroqning Jabroil bilan muloqoti» (2010) asari markazida ilohiy Buroq tanasining har bir qismlarini to'g'ri chiziqlar yordamida alohida ajratib aniq tasvirlagan. Bu chiziqlar otning naqadar tezligini, hushyorligini, sezgirligini bilishda va to'g'ri ifodalashda o'ziga xos vosita vazifasini o'tagan. Buroqning ustida jangchi sovuti bilan tasviri tanasining ramziy ekanligiga aniqlik

kiritgan. Buroq Muhammad (s.a.v.) nikiligini bildirmaslik uchun maxsus niqob kiygan holda Jabroil bilan muloqotga kirishmoqda. Buroq bo'ynining pastida himoya vositasini o'tovchi sovut bog'langan. Rassom kompozitsiyaning har bir mayda detallarigacha alohida e'tibor bergan. Otning tana tuzilishi turli shakllarda aks etgan. Uning oyoqlaridagi, dumidagi va qorin qismidagi shakllar o'zgacha bir go'zallik bilan yaratilganki, hammasi birlashib yaxlit manzara hosil qilgan.

Asardagi Jabroil ham ramziy yaratilgan. Uning bosh qismidan go'yo zamanga nur taralib turibdi. Bu Jabroilning dunyoga ezgulik taratuvchi farishtaligiga ishoradir. Jabroil chap qo'li yordamida yaxshilikka da'vat qilayotganday, Buroqning oldida tasvirlangan. Uning temir sovuti otniki bilan uyg'unlashib, yaxlit badiiy kompozitsiya hosil qilgan. Asarni yanada ijodkorona boyitish maqsadida rassom Jabroil va Buroqning tana qismidagi shakllardan mohirona foydalangan. Ularning atrofidagi dumaloq doirachalar goh kattarib, goh kichrayib borishi turli falsafiy fikrlar ila teran mazmun chiqarishga erishgan. Ya'ni ularning birida hayotning bir tekis ravon davom etmasligi, bu yo'lda turli to'siqlar, qiyinchiliklar, sinovlar bisyorligidan dalolat bersa, boshqalarida esa fazoviy tengsizlikni bildiradi.

Go'yo ushbu muloqot jarayonida ikki o'rtadagi suhbat yanada qiziqarli bo'lib tobora avjiga chiqayotganidan dalolat beradi. Samoviy tekislikda mazkur suhbat jarayonini tasvirlashda kompozitsion jihatdan to'g'ri yondoshilgan. Asarning goho och, goho to'qlashgan qismi bu ikki obrazning yaxshilik elchilari ekanligiga ishora qilayotganday bo'ladi. Turli chiziqlardan keng foydalanilishi asar mazmuniga yanayam aniqlik kiritib, ta'sir doirasini biroz kuchaytirgan, ayni paytda badiiylik darajasini oshirgan. Shu bilan birga bu ikki obrazni ramziylikdan chekingan holatda qay ma'noda jonlantirilishiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan.

Rassomning «**Majnun sahroda**» (2002) asariga she'riyat mulkinging sultoni Mir Alisher Navoiy hazratlarining «Layli va Majnun» dostoni afsonalari asos qilib olingan. Doston voqealari badiiy poetikasidan ta'sirlangan rassom o'z asariga lirik hayotiylik, murakkab ruhiy kayfiyatni sindira olgan. Asar kompozitsiyasi

markazida bosh qahramon – Qays o‘tiribdi. U sahrdagi qumda bir oyog‘ini yig‘ib, ikkinchisini oldinga uzatib, barmoqlari uchini qumga tekizgan holatda chizilgan. Usti yupin, sochlari uzun, yuzlari mayus, xayolparastligi bois unga «majnun» (telba), deb laqab qo‘yilgan. U ishq o‘tida yonib, tog‘u-toshlarni, sahrrolarni o‘z makoniga aylantiradi. Ko‘rinishidan ko‘rkam, navqiron, yuzida mehrga, ishq-muhabbat dardiga muhtalo bo‘lganligini seziladi. Chap yonidagi yirtqich sher ham uning dardiga hamdard bo‘layotgandek xayolga cho‘mgan holatda cho‘kkalab o‘tiribdi. Ana shu yirtqichlar Majnunni o‘z panohiga olganday tasavvur o‘yg‘otadi.

Qahramonning oldida unga qarab tik turgan holatdagi ohu beg‘uborlik, o‘jizalik, tinch-totuvlik ramzidir. Orqa fonda yangi oy tasviri ingichka yoysimon shaklda chizilgan. Bu – yangi orzular, osudalik, umid ifodasini anglatadi.

Nasroniylik diniga oid «Iso» (2005) asari markazida qahramon yelkasiga og‘ir yuk ko‘targan holatda tasvirlangan. Nasroniylikning asosiy ramzi – xoch og‘irligining yelkasidan bosib turgan holatdagi ko‘rinishi orqali Isoning shu yo‘ldagi mashaqqatlari nechog‘li mushkul ekanligi, yelkasida naqadar og‘ir yuk turganligi aniq ifodalangan. Musavvir shu holatga bir qadar og‘irlik tashlagan. Geometrik figuralar, katta kichik shakllar yordamida xochning ramziy ko‘rinishi mohirona aks ettirilgan.

Ijodkor har bir geometrik shakldan o‘zicha mazmun-mohiyat izlaydi. Isoning yelkasidagi to‘rtburchak go‘yo dunyoning to‘rt tomonini ifodalaydi. Bunda asosan ikki qarama-qarshi kuch – yaxshilik va yovuzlik o‘zaro kurash olib borayotganday tasavvur paydo bo‘ladi. Xochning ikki yon tomonlari qora rangda bo‘yalishi shunga ishoradir. Muallif xoch tasviriga ekspression urg‘u berib, butun og‘irlikni Iso gavdasiga tashlab qo‘yish orqali asar yechimini topishga harakat qilgan. Xochning o‘ng tomonidan Isoning qo‘llari o‘tib barmoqlari tasviri chiqarilgan. Xoch tasvirining biroz o‘ngga egilibroq tasvirlanishidan butun g‘am-tashvishlar Iso gardanidaligini anglatadi. Perspektiva yordamida nurlar o‘zaro tutashadi. Nur va soya o‘yini gavdalantirilib, ramziy ma‘nodagi xoch yaratilgan. Bunda rassom go‘yo yovuz kuchlar bilan kurashda ezgulikning albatta g‘alaba qilishiga ishora qiladi. Kartina burchagidagi tepaga

intilayotgan nurlar shundan dalolat beradi. Kompozitsiyadagi ingichka chiziqlar hayot sahnasidagi azob-uqubatli muammoli jarayonlarni anglatadi. Iso unda kurash olib borayotgan asosiy timsol sifatida gavdalanadi. Natijada barcha shakllar badiiy realikka aylanadi, to'g'ri to'rtburchak shakllari «shaxmat» maydoniga qiyoslangani kabi xoch ham ramziy ma'noda ikki tomonga ajralayotganday taasurot qoldiradi.

Nasroniylik bilan birga otashparastlik diniga ham murojaat etilgan. B. Jalolning «Quyoshga ta'zim. Zardo'sht quyosh o'g'loni» nomli qalamtasvir asarida realistik-texnik talablardan biroz chekinib, qadimiy devoriy suratlar «terrakota» idish tasvirlari an'analari asoslangan. Barcha obrazlar yagona bir tomonga yo'naltirilgan, u bizga qadimiy shaharlarimiz — Afrosiyob, Varaxsha yodgorliklaridagi devoriy suratlarini esga soladi. Asar voqealari shartlilik va ramziylikka asoslangan. Lavha kayfiyatida romantik uslub ko'zga tashlanadi. Badiiy ifodaviylik, sharqona she'riy ruhiyat, his tuyg'ularning aniq poetik ifodasi aks etgan. Asar o'ng tomonida qo'lida muqaddas buyumlarni ushlab turgan insonlar obrazlari aynan hamdu-sano keltirish ifodalarini anglatadi. Markazdagi erkak obrazi olovni ko'tarib, tepaga qarab olqishlayotgan holatida tasvirlangan, shu bilan birga o'ng oyog'ida yovuz hayvonni bosib, ezg'ilab, mag'lub etayotganligini ko'ramiz. Bu yirtqich afsonaviy maxluq misolida bo'lib, yovuzlik ilohi Ahrimanning ramziy afsonaviy ko'rinishidir. Xotirjam jonzodlarga qarayotgan ayol obrazida esa uning mutloqo qarama-qarshisi bo'lmish tinchlik, farovonlik, tabiat va inson yagona ekanligini eslatadi.

Epik mavzudagi «Alpomish» (2007), «Alpomish elchi» (2007) asari o'z fikrlash g'oyasi, badiiy yechimi va murakkab kompozitsiyasi jihatidan e'tiborlidir. «Chodir ortidagi jang»da yonida ikki qabilaning o'zaro munozarasi tasvirlangan. Musavvirning hayotiy shakllar olami, chegaralarini buzib, beintiho fantaziyalarini gavdalantirish istagi epik obrazlarning talqindagi ko'plab asarlarning yaratilishiga olib keldi. Bu toifa asarlarni bitta nom bilan — «**Alpomish dostoniga lavhalar**» deb atash mumkin.

B. Jalolovning «**Ilhom parisini chizuvchi Moniy**» asari (1997) to'rtburchak ko'rinishda ifodalangan. Asarda asosiy mavzusi, o'zi

sevgan kasbi – musavvirlikning afsonaviy Moniy obrazi bilan tenglashtirilishi asos qilib olingan. Butun umri davomida ijodining yuksalishiga turtki beruvchi ilhom parisining go‘zal ko‘rinishini – yosh, qaddi-qomati kelishgan, gulgun chehrali qiyofasini katta mahorat bilan ifodalaydi.

Asarda xayoliy romantizm ruhi ustunlik qiladi. Unda musavvir Moniyni tomoshabinga orqasi bilan turgan holda tasvirlagan. Ilhom parisi bir qo‘lida chiroq, ikkinchi qo‘lida mo‘yqalami bilan tomoshabinga qarab turibdi. Ilhom parisini go‘yo quchmoqchi bo‘lgan Moniyning ichki tug‘yonlari, chuqur ruhiy holati rassom tomonidan juda katta mahorat bilan ishlangan. Moniy va parining yuz tuzilishi sharqona qiyofada berilgan. Pari qizning mayin tabassumi ko‘z va nigohlaridan sezilib turibdi. Libosi, taqinchoqlari bejirim, uzun mayda kokil qilib o‘rilgan sochi-yu, boshidagi o‘ralgan ro‘moli qizning husniga go‘zallik, nafislik qo‘shib turibdi. Rassom parini shunchalar go‘zal tasvirlashidan maqsad, uning ilhom parisi, yaxshilik, ezgulik, go‘zallik, san‘at, she‘riyat, kuy-qo‘shiq ma‘budasining ramzi ekanligidadir. Rassom bir yigitning timsolida ilhom parisini chizuvchi Moniy muhabbati murakkab va pishiq kompozitsion yechimda tasvirlangan.

Kitob grafikasida ham afsona va rivoyatlarga katta o‘rin berilgan. O‘zBA akademigi J. Umarbekov xalqimizning qahramonlik eposi – «Alpomish» dostoni lavhalariga bag‘ishlangan turkum asarlari 2011-yilda qayta nashr qilingan kitob-al‘bomdan o‘rin oldi. Kitobning birinchi muqovasiga Alpomishning kuch-qudratga to‘lgan bahodirona ko‘rinishidagi portreti ramziy ma‘noda ishlangan. Asarda qahramon tomoshabinga qarab o‘tirgan holatga tasvirlangan. Kompozitsiya markazida tik turgan holatda butun tashqi ko‘rinishining badiiy ifodasi berilgan. Egnida dushman o‘q-yoylaridan himoya qiluvchi sovut, qalqon tutgan tarzda aks ettirilgan. Uning orqa fonida qanotlarini yoygan oq ot tasviri berilgan. Bunday detallarning barchasi doston mavzusiga mos holatda uning mazmunini to‘ldirishga yordam beradi. Rassom bu borada ancha tajribali, bilimli ekanligi ko‘zga tashlanadi. Ish jarayonida ijodkor ranglarni harn to‘g‘ri tanlay olgan. Portretning asosiy ranglari och havorang va qora-oq rangli chizgilardan foydalangan holda tasvirlanishi ham

shundan dalolat beradi. Bu esa Alpomishning qatiyatli, shijoatli, qoʻrqmas, mard oʻgʻlon ekanligini ifodalashga imkon bergan. Soʻzsiz bu asarni taʼsirli va davr ruhiga mos boʻlishini hisobga olib, unga ot va Alpomish obrazining taʼsirini oshirish uchun undagi naqshlar, unsurlarni afsona voqealarini chuqur oʻrgangan holda ifodalashga muvaffaq boʻlgan. Ikkinchi bir lavhada Alpomish va Barchinoyini qora otga minib, shijoat ila yeldirib ketayotgan holda aks ettirgan. Uning orqa foni moviy rangda oq bulutlar bilan osmonga uchib yurgan qora qushlarning koʻrinishlari aks ettirilgan.

Istiqlol yillarida bu borada kitob grafikasi yoʻnalishida ham bir qator ishlar bajarildi. Ayniqsa, D. Mursalimov ishlari alohida oʻringa ega. Musavvir jahon xalqlari ertaklari jamlangan kitoblarga badiiy lavhalar ishladi. Uning turkum ishlari orasida «Afrika xalqlari ertaklari», «Avstraliya mahalliy ertaklari», «Turk ertaklari», «Yevropa xalqlari ertaklari», «Rus xalq ertaklari», «Osiyo xalqlari ertaklari» kabi lavhalari nihoyatda betakroridir.

Bu davrda Gʻ. Boymatov milliy madaniy qadriyatlarimiz qatorida azaliy rivoyatlarimizga ham qayta murojaat etdi. «Oʻrta Osiyoning qadimgi tangalari» (1997), «Ming bir kecha» (1997) asarlari tomoshabinni afsonaviy oʻtmishimizga yetaklaydi. Samarqanlik rassom S. Redʼkin «Eski Samarqand» afsonalari mavzusida meʼmoriy obidalar orqali tomoshabinlar xayolini oʻtmishning betakror qahramonlari jasorati bilan tanishtiradi. Ayniqsa, «Budda qoʻngʻirogʻi» (1991) asari moziyning uzoq qaʼridagi diniy taʼlimotlar mohiyati bilan tanishtiradi. Sh. Muhammadjonov esa «Kalila va Dimna» qoʻlyozmasiga oʻziga xos betakror yechimga ega boʻlgan illyustratsiya yaratdi (1997).

Q. Basharov shoir B. Boyqobilovning «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi tomonidan chop etilgan «Yangi Xamsa» kitobining tasviriy va naqshli maketi va Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan miniatyuralar nusxalarining oltitasiga qaytadan bezak berdi. R. Kiplingning «Maugli» kitobining oʻzbekcha nashriga ham Q. Basharov anʼanaviy realistik uslubda oʻttiz toʻrtta rangli illyustratsiya ishlagan¹. Rassomning farzandlari F. Basharova va

¹Ўзбекистон санъати (1991–2001 ииллар). – Т.: Шарқ, 2001. 60–61 б.

L. Basharovalar ijodida asosan bolalarga mo'ljallangan ertak kitoblarining badiiy bezagi yetakchilik qiladi. Ammo F. Basharovaning Alisher Navoiyning «Xamsa», «Saddi Iskandariy» (2000) kabi litografiya texnikasida ishlangan lavhalarida qalbi halovat topmagan insonning psixologik tasviriy obrazini yaratgan. O'zga yurtlarni zabt etgan Iskandarning vayrongarchilik va ofat orqali u yerlarga o'zining madaniyatini ham olib kirganligiga urg'u beriladi. Asarda Zamin bilan Osmon oralig'ida majoziy obraz, xanjar tutgan qo'lini orqasiga yashirgan jahongirning psixologik holatdagi turishi go'yoki qulayotgan toj va urushayotgan askarlar bepoyon osmonda yulduzlar kabi yarqiraydi, Zulmat va Ziyo o'rtasidagmi abadiy kurash asos qilib olingan. Feruza va Laylo Basharovalarning o'zaro hamkorlikda Sh. Perroning «Ona g'oz ertaklari»ga ishlagan lavhalari bolalar dunyoqarashiga moslab realistik uslubda ishlangan. G. Lining «Ertak kuylayotgan Bob» (1999) lavhasida dinamik harakat va qahramonlar ichki kechinmalari to'g'ri ochilgan.

«Grafika ustasi A.Mamajonov «Alpomish» eposiga realistik va mazmunan ifodali bo'lgan illyustratsiyalarni tush va peroda bajargan. Unda pahlavon Alpomish va uning vafodor yori Barchinning ma'naviy qudrati rassomning grafika obrazlarida o'z aksini topdi. Shu bilan bir qatorda u ofort texnikasida Navoiy asarlari «Antologiyasi»ga illyustratsiyalar ishlagan, ularda miniatyura an'nalarining ta'siri seziladi. Shuningdek, qoraqalpoq dostoni «Maspasha» ham A.Mamajonov tomonidan bezatilgan»¹. Shuningdek, «Afandi latifalari» satirik to'plami ayniqsa e'tiborli bo'ldi.

«A.Mamajonovning tasavvufona ruhda ishlangan «Jannatdan quvilish» asari markazida yosh ayol obrazi tasvirlangan. U xipcha qomatli, boshiga salla o'ragan, chiroyli yuzini yopinchiq to'sib turibdi. Ammo bu go'zal ayol ham hayrat ham qo'rquv hissini o'yg'otadi: uning tanasini ilonlar o'rab olgan, ulardan biri ayolning yuragi tomon o'rimalaydi. Ayol qo'lida to'kin hayot ramzi-yetilib pishgan olma ushlagan. Tishlangan olma osilib turgan hassani ushlagan kampir uning ortidan qarab turibdi»².

¹ Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар). – Т.: Шарқ, 2001. 61 б.

² Арипова М. Мамажонов А. // Санъат. 2011. – № 2, 32–35 б.

Mahoratli grafik rassom A. Mahkamovning eng mashhur «Sharq xalqlari ertaklari» kitobiga ishlangan illyustratsiyalari yuksak saviyasi va badiiy mukammalligi bilan alohida ajralib turadi. Tasvirlardagi realistik chizma uslubida Sharq miniatyura maktablari ta'sirini kuzatish mumkin. A. Bobrovning «O'zbek xalq ertaklari» asarida turli ertaklar qahramonlari tashqi qiyofasini yaxlit lavhaga sig'dirgan.

G. Sultonovning «Shayton va farishta» asarida hayotni bir-biriga qarama qarshi ikki xil qutbda tasvirlaydi. Ezgulik va yovuzlik, sadoqat va xiyonat, yaxshilik va yomonlik kabi azaliy kuchlarning bir-biriga qarshi kurashi asos qilib olingan.

Istiqlol yillarida ertaklar mavzusi L. Basharova ijodida ham yetakchilik qiladi. «Oppog'oyim va yetti mitti» ertagiga ishlangan lavhada qiyofalarni aniq tasvirlashga intilgan. Lekin xayolot olamini yanada kengaytirish uchun asosiy qahramonlar tashqi qiyofalari ertakmonand ko'rinishda ishlangan. Asardagi har bir qiyofaning betakror xususiyati bor. Rang-barang bo'yoqlar bolalarga quvnoq kayfiyat baxsh etib, go'zallikning sehrli olamini ochib berishga xizmat qilgan¹. Musavvira jahon xalqlari ertaklarida ham ko'p bora murojaat etgan. Sh. Perroning «Ona g'oz ertaklari» (1996), M. Sevyor «Word Wise» (1996), «Alpomish» (1998), «Kashmir sehrigari» (O'zbek xalq ertagi 1999), «Taq-tuq-taq, eshigingni och» (Yapon xalq ertagi 2000), «Hiylakor chiyabo'ri» (Hind xalq ertagi 2000), «To'maris» (2001), «Gulqiz» (Yevropa xalqlari ertaklari 2005), «Qirqoyoq» (Sharq xalqlari ertaklari 2007), «Adi bilan Badi» (2008), «Tentak ovchi» (2009), «Oltin shahzoda» (Yevropa xalqlari ertaklari 2010), «Sehrli tush» (2012), «Quyoshli yomg'ir qo'shig'i» (2012), «Ingliz xalq ertaklari» (2014), «Alisa mo'jizalar mamlakatida» (2014) kabi mo'jaz asarlari bolalar ruhiyati bilan hamohang yaratilgan.

V. Akudin A. Navoiyning asarlariga bag'ishlangan «Qush tili» (2001) asarida majoziy ma'noda odamlar va qushlar taqdirini falsafiy tahlil etadi. Moziy afsonalari N. Kalonovning «Ajdodlarimiz izlari» (1995), M. Fozilovning «Afrosiyob» (1993), G. Sultonovning

¹ Ижодимиз ҳақида гапирсак. – Т.: ЎзБА. Бешинчи жилд. 2009. 20–21 б.

«Masxaraboz» (1999), L. Ibragimovning «Farishta» (2000) asarlarida ifodalangan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, istiqlol yillarida grafika san'atining rivoji turlicha kechdi. Bu davrlarda ayniqsa kitob grafikasi davr taqozosiga ko'ra birmuncha rivoj topdi. Zamonaviy mavzular qatori epik, diniy, afsonaviy va ertaklarga bag'ishlangan mavzularga murojaat etildi.

Nazorat savollari

- 1. Mustaqillik yillarida yaratilgan grafik asarlarda afsona va rivoyatlarning o'rni va ahamiyati nimada?*
- 2. Bolalar ertaklari mavzusi qaysi rassomlar ijodida yetakchilik qiladi?*
- 3. Istiqlol yillari kitob grafikasida afsonaviy mavzular turkumini ayting?*

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон замонавий санъати. – Т.: ЎзБА. 2004.
2. Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар).: – Т.: Шарқ, 2001.
3. *Арипова М.* Анвар Мамажонов. // Санъат. 2011. – № 2. 32–35 бетлар
4. Ижодимиз ҳақида гапирсак. – Т.: ЎзБА. Бешинчи жилд. 2009.
5. *Жалолов. Б.* Келажак ҳақида хотиралар. – Т.: 2010.

18. *Mavzu:* Mustaqillik yillari haykaltaroshligida afsona va rivoyatlar

Reja:

1. Dastgohli haykaltaroshlikda afsonaviy mavzular.
2. Mahobatli haykaltaroshlikda afsona va rivoyatlar.
3. Mustaqillik yillari haykaltaroshligida afsona va rivoyatlar tasnifi.

Istiqlol yillarida dastgohli haykaltaroshlikning barcha turlarida afsonaviy mavzularda asarlar ishlandi. Qoraqalpog‘istonlik haykaltarosh J. Qutimurodov ijodida diniy kult mavzulari o‘z aksini topdi. Yog‘och ashyosida ishlangan «Amudaryo ilohasi» asari kutilmagan kompozitsion yechim asosida bajarilgan. Unda asosiy e‘tibor ilohaning bosh ko‘rinishini tasvirlashga qaratilgan. Buning uchun daraxtning ildiz qismidan foydalanilgan. Asosiy holat ilohaning yuz tuzilishida namoyon bo‘ladi. Yuzining silliqligi, ko‘zini biroz yumgan holda lablarida yengilgina iliqlik tabassum ulashayotganday taassurot qoldiradi. Bu holat insonlarga daryo suvining jo‘shib oqishi natijasida ona zaminning hosildorligini tiklashga intilish seziladi. To‘zgi jingalak sochlarida go‘yo to‘lqinlanib oqayotgan jo‘shqin daryo obrazining tabiiy ko‘rinishi ifodalangan. Rassom izlanishlari davomida falsafiy va plastik harakatlar ishonarli talqin etilgan. Haykaltarosh qattiq izlangan, unda tabiiy ravishda suv va daraxt bir-birini mazmunan to‘ldirgan. Bu holat obrazning har tomonlama ishonarli chiqishiga xizmat qilgan.

Qoraqalpoq elining ertaklari, rivoyat va afsonalar olami uning uchun ijod manbayiga aylangan. Ijodkorning 1996-yilda yaratgan «Anaxita» asari o‘zining tabiiyligi bilan e‘tiborni tortadi. Unda Anaxita yosh, chiroyli, maftunkor chehrada namoyon bo‘ladi. Haykaltarosh ilohaning qiyofasini yaratishda ko‘proq uning soch turmaklanishiga e‘tibor qaratadi. Ma‘buda timsolini qosh-ko‘zlari

o'ziga yarashgan, sohibjamol suratda zamonaviy qoraqalpoq qizlarida ko'radi. Yuzining nozik va silliqligini, bo'ynidagi taqinchoqlarining egnidagi yo'l-yo'l halqali libosni eslatuvchi ko'rinishini, egnidagi libosning halqasifat shakida go'yo to'lqin hosil qilishini suvning to'lib-toshishiga qiyoslash mumkin. Bu esa hosildorlik, qut-baraka va to'kin sochinlik ramzidir.

Vatanimiz mustaqilligining yigirma yilligi arafasida A. Hotamov tomonidan afsonaviy uchar ot haykali Milliy rassomlik va dizayn instituti binosiga kirish qismiga (hozirgi O'zbekiston Badiiy Akademiyasi) o'rnatildi. Kompozitsiyada go'yo uchishga shaylangan navqiron ot timsoli o'sib ulg'ayayotgan, toychoq qiyofasi ifodalangan. Haykaltarosh bu orqali navqiron avlodning mazkur ilm dargohida ta'lim olib, mustaqil hayotga qadam tashlash arafasida yangi ijodiy parvozga intilayotgani, shijoatli, matonatli, vatanparvar yoshlarning chin manodagi ramziy obrazini aks ettirishni maqsad qilgan. Ramziy qanotlar — ilhom parilari. Toychoqning bo'ynidagi chambar, old va orqa oyoqlaridagi bog'ichlar — yaxshilik alomati, yurtimizda bayramlar, tantanalar, shodiyonalar va qo'lga kiritilgan g'alabalar — yaxshi kunlar ko'pligidan dalolat. Otning o'ng oyog'i biroz oldinga ko'tarilgan.

Bilasiz, Sharqda azaldan o'ng tomon ulug'langan. Bu holat har qanday ezgu ishga o'ng oyoqdan boshlab qadam tashlanishiga ishora. Bu kabi ramziy ma'nolar haykaltaroshning mahoratidan dalolat beradi.

Shuningdek, A. Hotamov, o'zining «Alpomish Boychiborda» asarida Alpomish eng suyuqli oti Boychibor jilovini ushlagancha jang maydoniga hozirlanayotgan qahramon sifatida tasvirlangan.

Bu borada yoshlar ijodi manba bo'lishi mumkin. J.Yormuhammedovning bronzadan ishlangan afsonaviy mavzudagi «Ho'kiz» kompozitsiyasi kuch va qat'iylik ramzi sifatida gavdalanadi. Bunda inson qudrati majoziy ma'noda tasvirlangan. San'atkorning yana bir ishida yorug'lik va zulmat ramzi bo'lgan afsonaviy sher va qo'tosning dahshatli olishuvi asos qilib olingan¹.

¹ Жамилова М. Ҳайкaltarош Жавлон Ёрмухамедов.//Саъ'ят. 2001. №2. 38--39 б.

D.Ro‘ziboevning «Semurg‘» asarida ranglar uyg‘unligiga erisha olgan. Afsonalarga ko‘ra, semurg‘ obrazi o‘zida qush, ilon va ayolning tana qismlarini birlashtirgan mavjudot bo‘lib, tasviriy ramziy ma‘noda yer, osmon, suv muhitlarini ifodalaydi. Suv va o‘simliklarning posboni sifatida ikki xil xususiyat – ezgulik va yovuzlik xislatlari berilgan.

Asarning tag asosi marmardan ishlangan to‘rt burchakli prizmadan iborat va u sovuq to‘q moviy rangda. Moviy rang O‘rta asrlar madaniyatida diniy tuyg‘u, sadoqat va aybsizlik ramziga aylangan.

Asar bronzadan ishlangan va unda ranglar uyg‘unligida ishlov berilgan. Semurg‘ning boshida ro‘moli bor, o‘zbek ayolini ko‘ramiz. Tana qismida esa milliy matomiz bo‘lgan atlas naqshlarimiz tasvirlangan. Asarning markaziy qismi jo‘shqinlik va olov ramzi bo‘lgan sariq rangda. «Semurg‘» qanotlari esa ayolning matonati, kuch qudrati timsolidir. Ulkan qanotlarining soyasi farovonlik, to‘qlik keltiruvchi yomg‘irli bulutga o‘xshatilgan. Qushning dum va qanot qismida esa mardlik, olov, qon rangini ifodalovchi qizil rang berilgan. Yuzlarida ikki xil ifodani ko‘rish mumkin. Qoshlari biroz tepaga ko‘tarilgan, ko‘zlari xuddi uxlayotganga o‘xshaydi. Semurg‘ning boshqa qiyofalari dum rang-barang tovlanuvchi ayol-qush juda jimjimador usulda tasvirlangan. Ijodkor mana shu tasvirlar ta‘sirida zamonaviy yo‘nalish va milliylikni uyg‘unlashtira olgan.

Ijodkorning «Ilhom parisi» asari ham o‘ziga xos yechimga ega. Haykal 2003-yili O‘zbekiston Badiiy Akademiyasi Markaziy ko‘rgazmalar zali binosi oldiga o‘rnatilgan. Asar abstrakt yo‘nalishda ishlangan bo‘lib, dekorativ, ritmik holat, chuqur falsafiy ma‘noga ega. Plastik yechimda ijodkor ramziylikka asoslangan.

Bu borada A. Avakyan ishlari ham yangiliklarga boy. Shomot texnikasida ishlangan «Ixtus» (1999) – yunonchada baliq degan ma‘noni anglatadi. Umumlashma obrazda yuzalar tanani shakllantirgan.

Ular quyidan, yuqoridan nazar tashlashga imkon beradi. Ingichka qizil chiziqlar yorug‘likni qorong‘ilikdan qat‘iy ajratib turuvchi va ayni paytda hajmni ifodalovchi ikki tomonlama

xususiyatga ega bo‘ladi¹. N. Qo‘ziyeva ham shomot texnikasini yaxshi o‘zlashtirgan. «Iuda» (1996) asarida haykaltarosh dekorativlik asosida obrazning majoziy qiyofasini ochib bergan. Asarda go‘yo bir tomonga o‘tkir nigohini qaratib turgan ilohiy qush ko‘z oldimizga keladi. T. Esonovning «Qizilqum» (1992) asarida esa terrakota uslubi qo‘llanilgan. Tabiiy toshlardan yasalgan ishda yaratilayotgan asarni o‘sha toshning o‘zida ko‘rib, his qilib keyingina ishga kirishilishi bilangina qiziqarlidir. Sahrodagi tuyaning horg‘inligini anglatuvchi cho‘kkalashi va tuyakashning tashqi ko‘rinishidagi charchoq alomatlari yanada bo‘rttirib ko‘rsatilganligi bilan e‘tiborni tortadi². Yosh haykaltarosh J. Annazarovning «Go‘ro‘g‘li» asarida esa afsonaviy qahramonning ot ustida kamondan raqiblariga o‘q otayotgan holati dinamik jihatdan bo‘rttirib tasvirlangan³.

A. Shaymurodov tomonidan 1998-yil yaratilgan. «Odam Ato va Momo Havo» asarida insoniyatning ilk ajdodlari o‘ziga xos talqin qilingan. Asardagi obrazlar Odam Ato va Momo Havo, ularning zurriyodi, ya’ni inson yaxlit bir butunlikda ifodalanishi, tana proporsiyalarining to‘g‘ri olinishi asar mukammalligini oshirgan. Ular gunohlari mevasi bo‘lgan insonni kaftlari orasiga olgan holda bir tanu-bir jon bo‘lib o‘tirganlar. Haykaltarosh asar qahramonlarining ichki hissiyotlari, ruhiy kechinmalarini mahorat bilan ochib bergan. Ularning yuz-ko‘zlariga diqqat bilan razm solsak, qahramonlar xayolga cho‘mgan tarzda nigohlari markazga qaratilgan: bir vaqtning o‘zida ham afsus-nadomat, hayrat, hayajon hamda mehr-muhabbat og‘ushidaligiga urg‘u berilgan. Qilgan ishlaridan afsuslanib, uyalgan holda g‘amgin ko‘rinadi. Gunohni birgalikda sodir etishgani bois Olloh oldida boshlari egik, shu bilan birga nima qilishlarini bilmay hayratdalar.

B. Ro‘zmetovning «Ertakchi momo» haykalida ko‘pni ko‘rgan, vijdonli, uzoq hayot kechirgan momo obrazi talqin etilgan. Obraz xuddi ertaklarning ijobiy qahramonlari kabi donishmand, faylasuf ayol qiyofasida gavdalandirilgan. Haykaltarosh bu qahramonni ro‘mol,

¹ Ижодимиз ҳақида гапирсак. — ЎзБА. Бешинчи жилд. — Т.: 2009. 12—13 б.

² Ижодимиз ҳақида гапирсак. — ЎзБА. Бешинчи жилд. — Т.: 2009. 80—81 б.

³ Ижодимиз ҳақида гапирсак. — ЎзБА. Туртинчи жилд. — Т.: 2008. 14—15 б.

gardonlar bilan tasvirlab, uning milliy Xorazm urf-odatlariga mos qiyofada ishlagan. Asarning psixologik holatidan ko‘rinib turibdiki, ayol o‘z umri mobaynida hayotning quvonch va tashvishlarini boshidan kechirganligi uning yuz qiyofasida tasvirlangan. U insonlarga mendek nuroniyini tinglang, har doim ezgulikka intilib yashang, yomonlikdan yiroq bo‘ling, degandek, yosh avlodga murojaat qilayotgandek, go‘yo. Haykaltarosh bu obraz orqali O‘zbek xalqining muqaddas onalarini, mehribon ayollarining obrazini yaratgan.

Mustaqillik yillarida mahobatli haykaltaroshlik san‘ati ham rivojlandi. Bunda **afsonaviy qahramonlar** timsolini yaratish borasida ulkan ishlar amalga oshirildi. Dunyo xalqlari epik ijodiyotining bebaho hazinasiga aylangan «Alpomish» dostoniga e‘tibor kuchaydi. Bu xususda Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov shunday degan edi: «Har qaysi millatning o‘z afsonaviy bahodiri, sevgan pahlavoni bor. Alpomish nomi ham bizning shuurimizga munis onalarimiz aytgan allalar bilan kirgan. Ajdodlar yodi, faxru g‘ururi bizning xotiramizga Alpomish timsolida jo bo‘lgan. «Alpomish» o‘zbekning o‘zligini namoyon etadigan, mard va tanti xalqimizning yurak-yuragidan chiqqan, ota-bobolarimiz avlodlardan avlodlarga o‘tkazib kelayotgan qahramonlik qo‘shig‘idir. Aslida, xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tuganmas bir doston bo‘lsa, «Alpomish» ana shu dostonning shohbaytidir»¹.

1998-yilda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga ko‘ra doston yaratilganligining 1000 yilligi Xalqaro tashkilot – YUNESKO doirasida keng nishonlandi². Yubiley barcha ijodkorlar qatori haykaltaroshlar uchun ham epik mavzuda yangi asarlar yaratish uchun ulkan imkoniyatlar eshigini ochib berdi. Natijada qisqa davr ichida Alpomish obrazining har xil talqinlardagi bir-biriga o‘xshamaydigan yangicha qiyofalari yaratildi. Bu borada

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг Термиз шаҳрида «Алпомиш» дostonининг 1000 йиллигига бағишлаб утказилган тантанали маросимда сўзлаган нутқидан. 1999 йил 6 ноябрь.

² «Алпомиш» дostonи яратилганлигининг минг йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг қарори. – Т.: 1998 йил. 13 январ.

san'atning turli sohalarida ro'y bergan o'ziga xos yondashuvlar, yangicha izlanishlar, talqinlar va badiiy topilmalar ayrim bahsmunozaralarga sabab bo'ldi. 1999-yilda qadimiy Termiz shahrida epik qahramonga bag'ishlab ishlangan ramziy majmua o'rnatildi. Mazkur ish A. Rahmatullaev, Q. Norxo'rozov, U. Mardiev, P. Podosinnikov kabi haykaltaroshlar hamkorligida yaratildi¹. Mahobatli majmuaning ikki yonidagi bo'rtma tasvirlarda Boysun elining afsonaviy manzarasi asosida Alpomishning yori Barchin va o'g'li Yodgor siymolari ishlangan. Alpomishning mahobatli obrazi mahalliy an'analarga ko'ra ochib berilgan. Qahramonning chap qo'lida afsonaviy yetti botmonli kamon, o'ng qo'lida esa qanotlarini yoyib uchishga shay holatda turgan qush timsoli ifodalangan. Agar kamon ozodlik va erk timsoli bo'lsa, qush xabar keltiruvchi, maktub eltuvchi – yaxshilik elchisiga qiyoslanadi.

Haykaltaroshlik san'atida afsonaviy qahramonlar siymolarini yaratish borasida o'ziga xos maktab yaratildi. «Afsonaviy bahodir – Yedige haykali milliy epik merosga kirgani munosabatining yorqin namunasidir. Yedige (1340–1420) tarixiy shaxs bo'lib, uning vatan ozodligi yo'lidagi jasorati afsonaga aylangan. U haqda qoraqalpoq qahramonlik eposi – «Yedige» yaratilgan. Haykal 2003-yilda Nukus tumani markazi Oqmachitga kiraverishda o'rnatildi. Ushbu yodgorlik (bronza qoplamali beton) D. Pirnazarov eskizi asosida barpo etilgan bo'lib, u trapetsiyali taglikka o'rnatilgan va oq marmar taxtachalar bilan qoplangan. Yodgorlik atrofidagi manzara bilan uyg'unlik hosil qilgan.

Haykal kompozitsiyasi mustahkam piramidaga mos bo'lib, u bahodirning ma'naviy va jismoniy qudrati, o'zi ishlagan g'oyaga sadoqatini ifodalaydi. Haykalda bahodirning orzu-istagi, maqsadi ham gavdalan tirilganidan u jonli ko'rinadi. Bahodir qilichini qinidan chiqarib, dushman bilan jang qilishga chog'lanayotganday tuyuladi. Bahodirning boshi, yuz qiyofasi ham shu harakatiga mos ishlangan. Uning qarashlarida ichki kechinmalari gavdalan tirilgan. Qahramonning kiyim-libosida ham O'rta asrlarga xos tarixiylik ifodalangan.

¹ Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар). – Т.: Шаρκ, 2001. 30 б.

U sovut, dubulg'a, qo'nji uzun etik kiyib, beliga qilich taqqan. Ushbu detallar obrazga umumlashma ramziylik bag'ishlagan. Muallif afsonaviy Yedige obrazida ona yurt himoyachilarining jasoratini umumlashtirishga intilgan».¹

Mahobatli haykaltaroshlik san'atida «Ko'hna va boqiy Buxoro» yodgorligi alohida ajralib turadi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov g'oyasi va tashabbusi asosida akademik I. Jabborov tomonidan 18 metrli ulkan yodgorlik (2010-yil 30-avgustda ochilgan) ishlandi.

Ushbu inshoot o'zida mahalliy an'analarga xos memoriy yechimlarni chuqur mujassamlashtirgani bilan e'tiborlidir. Mahobatli yodgorlikning umumiy ko'rinishi – «Yer shari ostida turgan ulkan qo'ng'iroq»ning ma'nosi O'zbekistonning yer yuzidagi xaritasi, xaritaning ikkinchi tomonida muqaddas oila va uning vakillari, yana bir tomonida esa Bobo o'z nevarasiga meros sifatida hunarini o'rgatmoqda.

Qo'ng'iroqning eng pastki qismida viloyatlarimizda barpo etilgan muqaddas qadamjolar birma-bir tasvirlangan. Majoziy ma'noda Buxoro qadimdan Buyuk ipak yo'lida joylashgani bois ilm-fan, afsona va rivoyatlar o'chog'i ekanligiga ishora qilingan.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, istiqloq yillarida haykaltaroshlik san'ati jamiyatda yuz bera boshlagan ma'naviy o'zgarishlarning tarkibiy qismiga aylandi. Haykaltaroshlarning ijodiy usiublari sobiq ittifoq davridagidan farqlana boshlandi.

Bu davrda yaratilgan bir qator asarlarda diniy-kult va afsonaviy lavhalarga murojaat etila boshlandi. Eng muhimi bu davrda yangi, zamonga mos, milliy an'analarga asoslangan afsona rivoyatlarga oid sof o'zbekona qiyofadagi haykallar yaratila boshlandi. Bunday mavzudagi san'at asarlari tobora xalqimiz madaniy hayotining tarkibiy qismiga aylanib bormoqda.

Nazorat savollari

1. Mustaqillik yillari dastgohli haykaltaroshligida afsonaviy obrazlar turkumi?

¹ *Faýramбай Мамбеткадиров. Истиқлол даврида Қорақалпоғистон маҳобатли ҳайкалтарошлигидаги асосии тамониллар.//Санъат. 2011. № 2. 30–31 бетлар.*

2. *Mahobatli haykaltaroshlikda epik mavzularning asosiy tamoyillari nimadan iborat?*
3. *Istiqlof yillarida afsonaviy mavzularda qanday asarlar yaratilgan?*

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримовнинг Термиз шаҳрида «Алпомиш» достонининг 1000 йиллигига бағишлаб утказилган тантанали маросимда сузлаган нутқидан. 1999 йил 6 ноябрь.
2. «Алпомиш» достони яратилганлигининг минг йиллигини нишонлаш туғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. – Т.:1998 йил. 13 январ.
3. Мустақиллик даври ўзбек монументал ҳайкалтарошлик санъати. – Т.: ЎзБА, 2011.
4. Ўзбекистон замонавий санъати. – Т.: ЎзБА. 2004.
5. Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар). – Т.: Шарқ, 2001, 30 б.
6. *Жамилова М.* Ҳайкалтарош Жавлон Ёрмуҳамедов.//Санъат. 2001. №2. 38–39 бетлар.
7. *Мамбетқадиров Ф.* Истиқлол даврида Қорақалпоғистон маҳобатли ҳайкалтарошлигидаги асосий тамойиллари.//Санъат. 2011. №2. 30–31 бетлар.

XULOSA

Tasviriy san'atning paydo bo'lishi va tadrjijiy rivojini odamlarning his-tuyg'ulariga, ularning ongu-tafakkuriga beg'uborlik bag'ishlovchi afsona va rivoyatlarsiz tasavvur etish qiyin. Mazkur meros insoniyat tomonidan yaratilgan eng nodir badiiy madaniyat durdonalaridan biridir. Asrlar davomida ongu shuurimizni boyitib kelayotgan mazkur bebaho boyligimiz bizning kunlarimizda ham o'z qadr-qimmatini yo'qotmasdan barchani o'ziga rom etib kelmoqda.

Bunday noyob xazinaning aksariyati jahon tasviriy san'atidan munosib o'rin olgan. Taniqli rangtasvir ustalari tomonidan diniy kult va mifo-epik lavhalar ishlanishi ham buni tasdiqlaydi. Ilk qadimiy davrlarda tosh va qoyalarga chizilgan sodda tasvirlardan tortib to zamonaviy rangtasvir asarlarigacha hamma-hammasi afsonaviy mavzulardan oziqlanib keladi. Dastlab oddiy xayoliy tasavvur sifatida dunyo yuzini ko'rgan bunday tasvirlar insoniyat badiiy olamining shakllanishida olamshumul kashfiyot sifatida tan olinishida ham azaliy haqiqat yashiringan. Bunday ulkan badiiy merosimiz san'atning deyarli barcha turlarida har xil ko'rinishlarda ifodalangan. Mazkur o'quv qo'llanmada jahon tasviriy san'atidagi aynan shunday eng nodir asarlarga urg'u berildi. Amaliy san'at namunalarida aks etgan afsonaviy tasvirlar va ular bilan bog'liq masalalarni esa kelajakda alohida o'rganish niyatimiz bor.

Qo'llanmaning tarkibiy tuzilishi ham mo'jazzgina bo'lib, mutaxassislar bilan maslahatlashgan holda uch qismga ajratildi. Unda mazmunan bir-birini to'ldiruvchi G'arb afsona va rivoyatlari birinchi galda tilga olindi. Jahon tasviriy san'atida mifologik mavzularni boshlab bergan Rim tasviriy san'ati namoyandalari ijodi keyinchalik butun G'arb olami rassomlari asarlariga ko'cha boshlashi ham shundan.

Qadim Sharq azaldan madaniyat va san'at o'choqlaridan biri sifatida ma'lum va mashhurdir. Insoniyatning ilk tamadduniga tamal toshini qo'ygan ko'hna Sharq olamida har bir xalqning miflari mutlaqo bir-birini takrorlamaydi. Qadimgi Misr va Hind, Xitoy va Yapon afsonalari mutloqo farqlanadi. Bu holat ayniqsa ularning tasviriy san'atida yorqin namoyon bo'ladi.

O'zbekiston san'atida ham afsona va rivoyatlar yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Antik davrlardagi ilk tasavvurlarga asoslangan ramziy shakllar, tosh-qoyalarga ishlangan mifologik lavhalar, so'g'd san'ati, otashparastlik, «Shohnoma» lavhalari, miniatyura asarlari, yangi davr san'ati — rangtasvir, grafika va haykaltaroshlik namunalari mazkur qo'llanma uchun asosiy ashyoviy material vazifasini o'tadi.

Fan doirasida hozirga qadar birortayam manba o'zbek tilida yaratilmagan. Borlari ham ayrim mavzularga oid bo'lib, unda ko'tarilgan masalalar turlicha talqin qilingan. O'quv rejadagi soatlar va fan dasturida ko'rsatilgan mavzular bo'yicha talabalarga aniq tushuncha berish, ularning tasavvurlarini boyitish maqsadida uzoq yillar davomida izlanish olib borildi. Natijada qo'lingizdagi mo'jazzina kitob dunyo yuzini ko'rdi.

O'quv qo'llanma ilk bor davlat tilida yaratilmoqda. Shu bois ayrim juz'iy kamchiliklardan xoli bo'lmasligi tabiiy. Ammo ish shu bilan to'xtab qolmaydi. Aksincha, ma'lumotlar yanada kengroq o'rganilib, nazariy jihatdan to'ldiriladi. Kelajakda uning ikkinchi nashrini biroz kengroq tarzda tayyorlash niyatimiz bor. Qo'lingizdagi manba esa bu borada amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlarning debochasi xolos. Ushbu qo'llanmani o'qib chiqib, bildiriladigan barcha fikr-mulohazalarga oldindan o'z minatdorchiligimizni izhor etamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

I. Rasmiy manbalar

1. «Алломиш» дostonи яратилганлигининг минг йиллигини нишонлаш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. – Т.: 1998 йил 13 январь.
2. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислоҳ Каримовнинг Термиз шаҳрида «Алломиш» дostonининг 1000 йиллигига бағишлаб ўтказилган тантанали маросимда сузлаган нутқи. – Т.: 1999 йил 6 ноябрь.
3. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислоҳ Каримовнинг Урганч шаҳрида «Авесто» китобининг 2700 йиллигига бағишлаб бунёд этилган ёдгорлик мажмуасининг тантанали очилиш маросимида сузлаган нутқи. – У.: 2001 йил 3 ноябрь
4. *Ислоҳ Каримов*. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008

II. Asosiy adabiyotlar

1. *Jeremy Roberts*. Mythology, Chinese Mythology A to Z. Ancestor Worship. – New York 2010.
2. The Art of South and Southeast Asia. Copyright © 2001 by The Metropolitan Museum of Art, – New York.
3. World Myths & Legends in Art, – New York. 2010.
4. Ўзбекистон санъати (1991–2001 йиллар). – Т.: Шарқ, 2001.
5. *Ҳакимов А.* Исламское искусство Узбекистана. Сб.ст. – Т.: Санъат, 2009.
6. *Ҳакимов А.А.* Искусство Узбекистана: история и современность. – Т.: Санъат, 2010.
6. *Алберти А. Дж.* Суфизм. Мистика ислама (пер.с англ). – М.: 2002.
7. Ўзбекистон замонавий санъати. – Т.: ЎзБА, 2004.
8. *Рембрант Х.В.* Альбом. – М.: Директ-медиа, 2009.
9. *Исмаилова Э.* Пророки и легендарные личности ислама в миниатюре. – Т.: Общественное мнение, 1999.
10. *Минзбоева Д.* Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2008.

11. *Ражабов Р.* Қадимги дунё тарихи. – Т.: 2009.
12. *Кароматов Ҳ.* Ўзбекистонда мозии эътиқодлар тарихи. – Т.: ЖИ ва ДУ, 2008.
13. Ижодимиз ҳақида гапирсак. ЎзБА. Беш жилдли. – Т.: Санъат, 2009
14. Ўзбекистон обидаларидаги дурдона битиклар. VII–XXI асрлар. – Т.: Ўзбекистон, 2011.
15. Шарқ хаттотлик ва миниатюра санъатидан намуналар: VII–XXI асрлар. – Т.: Ўзбекистон, 2011.
16. *Юсупова М, Раҳимова З, Ибрагимов О.* Суфийские традиции в искусстве Мавераннахра XV–XVII в. – Т.: Санъат, 2010.
17. «Шоҳнома» (Ш.Шомухаммедов таржимаси), – Т.: Фан, 2010.
18. *Маҳмудов Т.* Авесто (Альбом-монография). – Т.: Шарқ, 2001.
19. *Саламзаде Э.* Хумо и симург – священные тюрские птицы. (сборник ст. проблемы искусства и культуры). Баку. 2011. №2. – Стр 5–11.
20. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли лугати. – Т.: Ф.Фулум, 2010
21. *Абдуллаев Н.* Жаҳон санъати тарихи. – Т.: 2007.
22. *Абдуллаев Н.* Ўзбекистон санъати тарихи. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. – Т.: 2007.
23. *Керимов У.* Герменевтика мифов древней Греции. – Т.: Санъат, 2012.
24. *Кун Н.А.* Қадимги Юнонистон афсона ва ривоятлари (Қ. Мирмуҳаммедов таржимаси). – Т.: Ўзбекистон, 2013.
25. Древности Южного Узбекистана. Каталог. – Токио: 1991.
26. *Кавасаки К.* Буддийское изобразительное искусство. Северной Бактрии-Тохаристана I–IV вв. н.э. – Т.: 1999.
27. Далварзинтепа шахристони. СИТИ. Ўзбек ва япон тилларида. – Токио: 1996.
28. Термиз. Альбом-монография. «Термизда буддизм» мақоласи. – Шарқ: 2001. 57–62 б.
29. *Пидаев Ш.П.* Қадимги Ўзбекистонда буддавийлик ва буддавий мерос. – Т.: Ўзбекистон, 2011.
30. *Турабоев Ф.* Кушон даври ҳайкалтарошлик санъати. Нафосат (мақолалар тўплами). – Т.: 2009. 28–32 б.
31. *Жалолов Б.* Келажак ҳақида хотиралар. Альбом. – Т.: 2010.
30. *Ртвеладзе Э.В.* Великий шелковый путь. – Т.: Шарқ, 1998.
32. *Тургунов Б.* Будда санъати. Ўз.Мил. Эн-си. – Т.: 2-том 232–233-б.
33. *Юсупова М, Раҳимова З, Ибрагимов О.* Суфийские традиции в искусстве Мавераннахра XV–XVII вв. – Т.: Санъат, 2010.
34. *Такташ Р.Х.* Художественно-критические этюды. – Т.: Фан, 1992.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Пугаченкова Г, Галеркина О. Миниатюры Средней Азии. – М.: 1979
2. Шукуров Ш. «Шах-наме» Фирдоуси и ранняя иллюстративная традиция. – М.: Наука, 1983.
3. Тримингем Дж. С. Суфийские ордены в исламе. Пер., прим. О.Ф. Акимушкина. – М.: 1989.
4. Буслович Д, Руммель Е, Персикова О, Мифологические сюжеты в произведениях искусства. Л.: 1971.
5. Тайлор Э. Первобытная культура. – М.:1990.
6. Алберти А. Дж. Суфизм. Мистика ислама. пер.с англ. – М.: 2002.
7. Тримингем Дж. С. Суфийские ордены в исламе. Пер., прим. О.Ф. Акимушкина. – М.: 1989.
8. Рапопорт Ю.А., Лапиров-Скобло М.С. Башнеобразные хорезмийские асуарии. История, археология, этнография Средней Азии. – М., 1968. Стр 110.
9. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Фан, 1965.
10. Ремпель Л.И. Киропластика – скульптурная терракота. В кн; выдающиеся памятники изобразительного искусства Узбекистана. – Т.: Фан, 1960. Стр 41.
11. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. – М.: Искусство, 1965. Стр 72.
12. Раҳмонов М. Ўзбек театри, қадимий замонлардан XVIII асрга қадар. – Т.: Фан, 1975.
13. Толстов С.П. Работы Хорезмской экспедиции по раскопкам памятника 5–4 вв, до н.э. Кой-Крылган-Кала ВДИ, 1953 №1.
14. Хлопкин И.Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии. Древний Восток и мировая культура, – Л., 1981.
15. Ремпель Л.И. Цеп времен. – Т.: Ф.Фулом, 1987.
16. Мифы народов мира (энциклопедия в двух томах). – М.: Энциклопедия, 1992.
17. Каутский К. Происхождение христианства. – М.: 1990.
18. Радугин А.А. Введение в религиоведение: теория, история и современные религии. – М.: 1996.
19. Беруний А.Р. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар, I том. – Т., 1968.
20. Немировский А.И. Мифы древней Эллады. – М., 1992.
21. Васильев А.С. История религий Востока. – М.: 1997.
22. Китайская культура. КНР, 2004.

23 *Еремян Р.В.* Уста Мумин (А.Николаев). Ўзбекистон санъат усталари. Альбом-монография. – Т.: 1981.

Журнал мақолалари

1. *Раҳимова З.* Шарқ миниатюрасида ишқ-муҳаббат мавзуси. //Санъат. 2009. – №3. 4–8 б.

2. *Раҳимова З.* Шайхлар ва дарвешларнинг либослари. //Санъат – 2008. №2. 4–7 б.

3. *Жамилова М.* Ҳайкалтарош Жавлон Ермуҳамедов. //Санъат. – 2001 №2, 38–39 б.

4. *Эшонқулов Ж.* Куёш, ой ва илоҳии тимсоқлар. //Фан ва турмуш № 3. 1999. 4–5 с.

5. *Мамбеткадиров Ф.* Истиқлол даврида Қорақалпоғистон маҳобатли ҳайкалтарошлигидаги асосий тамойиллари. //Санъат. – 2011. № 2. 30–31 б.

6. *Арипова М.* Анвар Мамажонов. Санъат. 2011. №2, 32–35 б.

7. *Норматов Н.* Телман Муҳамедовнинг киноя қулгилари. Санъат. – 2000 йил – № 2. 38–39 б.

8. *Исмоилова И.* Миниатюраларда Қазомарс ва Жамшид қиёфаси. // Санъат. 2002. №2.

9. *Раҳимова З.* XV аср биринчи ярмида илк Ҳирот миниатюраси. // Санъат. 2010 йил. –№ 4. 7–10 б.

10. *Леетева Л.* Рассом нигоҳида утмиш ва бутун. //Санъат. – 2014. – № 2. 22–23 б.

11. *Ҳакимов А.* Ўзбекистон санъати сарчашмалари. //Санъат. – 1999. – № 4. 4–5 б.

12. *Ҳакимов А.А.* Эллинизм ва Қадим Шарқ. //Санъат. 1999. – № 4. 5–7 б.

13. *Ҳакимов А.А.* Илк ўрта асрлар сўғд санъати услубий жиҳатлари. // Санъат. 2004 йил – № 3–4. 9–11 б.

14. *Мамбетуллаев М.* Хоразмнинг сопол ҳайкалчалари. //Санъат. – 2000. – № 4. 4–б.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
-------------	---

I BOB. QADIMGI SHARQ AFSONA VA RIVOYATLARI

<i>1-mavzu:</i> Fanning predmeti, asosiy tushunchalari, afsona va rivoyatlar tasnifi.....	6
<i>2-mavzu:</i> Qadimgi Misr afsona va rivoyatlari.....	17
<i>3-mavzu:</i> Qadimgi Old Osiyo afsona va rivoyatlari.....	29
<i>4-mavzu:</i> Qadimgi Xitoy afsona va rivoyatlari.....	39
<i>5-mavzu:</i> Buddaviylik dini afsona va rivoyatlari.....	53

II BOB. QADIMGI G'ARB AFSONA VA RIVOYATLARI

<i>6,7-mavzu:</i> Qadimgi Yunon afsona va rivoyatlari.....	67
<i>8-mavzu:</i> Qadimgi Rim afsona va rivoyatlari.....	94
<i>9-mavzu:</i> Yahudiylik dini afsona va rivoyatlari.....	104
<i>10-mavzu:</i> Nasroniylik dini afsona va rivoyatlari.....	114

III BOB. O'BEKISTON SAN'ATIDA AFSONA VA RIVOYATLAR

<i>11-mavzu:</i> Qadimgi dunyo tasavvurlari va ilk e'tiqodlari.....	124
<i>12-mavzu:</i> Zardushtiylik dini afsona va rivoyatlari.....	136
<i>13-mavzu:</i> Firdavsiyning «Shohnoma» asari afsona va rivoyatlari.....	147
<i>14-mavzu:</i> Islom dini afsona va rivoyatlari.....	162
<i>15-mavzu:</i> Mustamlaka va sobiq ittifoq davri tasviy san'atida afsona va rivoyatlar.....	172
<i>16-mavzu:</i> Mustaqillik davri rangtasvirida afsona va rivoyatlar.....	180
<i>17-mavzu:</i> Mustaqillik yillari grafika san'atida afsona va rivoyatlar.....	191
<i>18-mavzu:</i> Mustaqillik yillari haykaltaroshligida afsona va rivoyatlar.....	200
Xulosa.....	208
Adabiyotlar ro'yxati.....	210

Kamela AKILOVA
Ibrohim ABDURAHMONOV

TASVIRIY SAN'ATDA
AFSONA VA RIVOYATLAR

o'quv qo'llanma

Muharrir Olim Usmonov
Radiy muharrir Nasiba Adilxanova
Texnik muharrir Yelena Tolochko
Kompyuterda sahifalovchi Gulchehra Azizova

Litsenziya raqami AI № 163. 09.11.2009. Bosishga 2016-yil 9-noyabrda ruxsat etildi. Bichimi 60×84¹/₁₆. Ofset qog'ozi. Tayms garniturası. Shartli bosma tabog'i 12,55. Nashr tabog'i 13,13. Adadi 300 nusxa. Shartnoma № 162–2016. Buyurtma № 199.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi tezkor matbaa bo'limida chop etildi. 100011, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.
Telefon: (371) 244-10-45. Faks: (371) 244-58-55.

Akilova K.

T 25 Tasviriy san'atda afsona va rivoyatlar [matn]/ fanidan o'quv
qo'llanma/ O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi – T.: Cho'lpon nomidagi NMIU, 2016. – 216 bet.
ISBN 978-9943-05-893-4

UO'K 74/76:7.046(075.8)

KBK 85.1ya73

82(0)ya73